अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय
छावणी, नागपूर
Pre-Semester Winter Examination 2022-23
Semester Fifth
विषय: राज्यशास्त्र
पेपरः तुलनात्मक शासन आणि राजकारण

---

१. तुलनात्मक राजकारणाचा अर्थ, स्वरूप व महत्व लिहा

किंवा

इंग्लैंडच्या संविधानाची ठळक वैशिष्ट्ये वर्णन करा.

२ अमेरिकेच्या राजकीय संस्कृतीचे स्वरूप स्पष्ट करा

किंवा

इंग्लैंडच्या पंतप्रधानाचे अधिकार व कार्ये वर्णन करा.

३ खालील बाबींवर थोडक्यात टिपा लिहा :

(अ) राजकीय पक्षांचे स्वरूप.

(ब) लार्ड्स सभागृहाची रचना

किंवा

१) राजकीय पक्षांची कार्ये.

२) सिनेटचे विशेषाधिकार.

४ खालील बाबींवर थोडक्यात टिपा लिहा रूकृ

(अ) दबावगटांचा अर्थ.

(ब) ब्रिटनमधील न्यायव्यवस्थेचे स्वरूप

किंवा

१) दबावगटांची भूमिका.

२) अमेरिकेतील सर्वोच्च न्यायालयाची रचना.

५ योग्य पर्याय निवडून वाक्य पुन्हा लिहा

१ डेव्हीड इस्टनचा संबंध खालीलपैकी कोणत्या दृष्टिकोनाशी आहे ?

(अ) वर्तनवाद (ब) वैधानिक–संस्थात्मक

(क) अनेकसत्तावाद (ड) आदर्शवाद

२ अध्यक्षीय शासनपद्धती हे ---- च्या संविधानाचे वैशिष्ट्य होय.

(अ) इंग्लंड (ब) अमेरिका (क) भारत (ड) चीन

३ इंग्लंडची राजकीय संस्कृती मुख्यत: ------ वर आधारित आहे.

(अ) आधुनिकता (ब) लिखित संविधान (क) पुराणमतवाद (ड) हिंसा

४ निर्वाचक मंडळाद्वारे ------ निवडून दिला जातो.

(अ) इंग्लंडचा पंतप्रधान (ब) इंग्लंडचा राजा

(क) प्रतिनिधी सभेचा सभापती (ड) अमेरिकेचा अध्यक्ष

५ ------- हे इंग्लंडमधील प्रमुख राजकीय पक्ष होत.

(अ) रिपब्लिकन व डेमॉक्रॅटिक (ब) काँग्रेस व मजूर

(क) डेमॉक्रटिक व मजूर (ड) हूजूर व मजूर

६ प्रतिनिधी सभागृहाचा कार्यकाल ------ वर्षे असतो.

(अ) ५ (ब) ६ (क) २ (ड) ४

७ शासकीय धोरण किंवा कायद्यांना प्रभावित करणे हे मुख्यत: -- चे उद्दिष्ट होय.

(अ) राजकीय पक्ष (ब) दबावगट (क) संसद (ड) अध्यक्ष

८ ---- हे अमेरिकेच्या न्यायपालिकेचे वैशिष्ट्य होय.

(अ) पारंपरिक न्यायव्यवस्था (ब) अपारंपरिक न्यायव्यवस्था

(क) एकेरी न्यायव्यवस्था (ड) दुहेरी न्यायव्यवस्था

सूचनाः

1. वरील सर्व प्रश्न सोडविणे आवश्यक आहे

2. एका वहित सर्व प्रश्नोत्तरे सोडवावी. पहिले पान खालीलप्रमाणे असेल.

विद्यार्थ्याचे नाव

महाविद्यालयाचे नाव

सेमिस्टर

विषयाचे नाव

मोबाईल नंबर

शैक्षणिक वर्ष

Annasaheb Gundewar College, Nagpur-13
Pre-semister examination
B. A. 3rd year(6th semister)
Academic session 2021-22
Compulsory English
Time :- Three Hours
Marks:- 80

NB: All questions are compulsory

Q1. (A) write an email to Central Book stall, Nagpur, complaining about the receipt of the damaged copies of the book you ordered for. **5 mark**

OR

You are staying at a hostel in pune. Email your father informing him absent you preparations for the University Examination.

(B) write a Curriculum Vitae for the post of Receptionist at a shopping mall. **5**

OR

Write a Curriculum Vitae for the post of junior Clerk in Navodaya College, Nagpur.

C) write a paragraph with the help of the following points:- **10 mark**
A Street Accident : you were on your way to college - - a truck crashed into a car - - the Police - - the two occupants of the car killed - - the truck driver was rushed to hospital - - heart renting scene - - the Police started investigating - - you proceeded to college with a heavy heart.

Q2. (A) Answer the following questions in about 75 words each.

(A) Describe some of initial preparation made by the photographer to take the narrator's photograph.

OR

How does G. B. Shaw speak English in public and at home.

(B) Describe briefly the narrator's experience with the photographer.

OR

How should a foreigner speak when he wants to communicate or ask for directions.

C) point out some the humorous instances Describe by Leacock in "with the photographer".

OR

Does G. B. Shaw think that the committee set up by BBC will be in agreement why?

(B) Multiple Choice Questions.

I) How long did the narrator have to wait before the photographer saw him?

a) Ten miniutes
b) An hour
c) Two houres
d) A day

Scanned with CamScanner

ii) The author of the story 'with the photographer' is __.

a) Philips Leacock
b) Stephan Leacock
c) Justin Leacock
d) Ruskin Leacock

iii) sir Johnson Forbes Robertson is__.

a) An Acter
b) The Head of BBC
c) A poet
d) A painter

iv) The chairman of the BBC committee was__.

a) Poet laureate
b) Artist
c) Specialist in pronunciation
d) All of the above

v) WNEW is radio station in__.

a) Manhattan
b) Canada
c) Australia
d) Brazil

Q3. (A) Answer the following questions in about 75 words each.

A) How is the excitement of the people at the time of the floods shown?

OR

What is each bird mentioned in the poem doing?

B) What happens to the river vagai in summer ' what happens during the rainy season?

OR

where does the poet find Joy' explain with reference to "The Bird Sanctuary'.

C) Why do you think 'no one spoke /in verse /of the pregnant women /drowned'?

OR

Pick out three metaphor from the poem and explain them.

(B) multiple choice questions.

i) Ramanujan Describes Madurai as a city of__.

a) Temples and poets
b) Temples and writers
c) Authors and poets
d) Writers and stories

Scanned with CamScanner

ii) The poet campare the wet stones in river to__.

a) Sleepy Crocodiles
b) Sleepy reptiles
c) Sleepy anacondas
d) Sleepy buffaloes

iii) The pigeons are dreaming of__among tree-tops.

a) Food
b) Grains
c) Shelter
d) Home

iv) The parrots are plundering the__.

a) Sour figs
b) Sweet figs
c) Red ripe figs
d) Row figs

v) What are the birds celebrating?

a) Festival of Dawn
b) Festival of dew
c) Festival of moonrise
d) Festival of mountains

Q4. (A) Answer the following questions in about 75 words each.

A) Describe the scene when chitra met Arjuna for the first time.

OR

Why did Chitra's father bring her up as a son?

B) Why was Chitra sad after her night of bliss with Arjuna and what was Vasanta 's as advice to her.

OR

Summarise the conversation among chitra, Madana and Vasanta when she met them the first time.

C) What happened after Arjuna heard the praises of princess chitra from the villagers?

OR

Why did Arjuna initially refuse to acknowledge Chitra's overtures of love?

(B) multiple choice questions

I) Chitra was a daughter of the king of__.

a) Sikkim
b) Assam

Scanned with CamScanner

c) Manipur
d) Tripura

ii) How many brothers did chitra have?
a) Two
b) One
c) Three
d) None

iii) Chitra's father brought her up as a__
a) Daughter
b) Son
c) Niece
d) Warrier

iv) madana is a God of__
a) Springtim, and eternal youth
b) Knowledge
c) Crops
d) Fruits

v) Chitra met Arjuna for the first time in forest while following a__
a) Horse
b) Goat
c) Deer
d) Cow

Scanned with CamScanner

Annasaheb Gundewar College

Katol Road Nagpur

B. A. First year II Semester (New Course) summer Examination-2022

<u>Practice Paper</u>

Time: 1:00 **Sub: - (Compulsory Marathi)** **Marks - 80**

---

१. भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य काय ? या पाठाचे लेखक कोण?

i) बाबासाहेब आंबेडकर ii) गो म कुलकर्णी iii) महर्षी कर्वे iv) यापैकी नाही

2. आज भारतात.........ही जगण्याची एक पद्धती आहे.

i) राजेशाही ii) लोकशाही iii) हुकूमशाही iv) यापैकी नाही

३. व्हाईस ऑफ अमेरिका या नाभोवणीवर बाबासाहेब यांनी ......रोजी भाषण दिले

i) 20 मे 1954 ii) 20 मे 1956 iii) 20 मे 1951 iv) 20 मे 1952

४. "संग्राम" या आत्मचरित्राचे लेखक /लेखिका कोण?

i) सीमा साखरे ii) राम कदम iii) हरिभाऊ आपटे iv) यापैकी नाही

५. लेखिकेला तिच्या मते शाळा कोणी दिली?

i) गाडगेबाबा ii) तुकडोजी महाराज iii) स्वामी विवेकानंद iv) यापैकी नाही

६. लेखिका सीमा साखरे यांचा अभ्यास ....यांना आवडत नसे.

i) वडील ii) मामी iii) आई iv) यापैकी नाही

७. लेखक आणि राजकारणी मा. शरदचंद्रजी पवार यांनी अजातशत्रू कोणास म्हटले आहे?

i) नरेंद्र मोदी ii) अटल बिहारी वाजपेयी iii) लालकृष्ण अडवाणी iv) यापैकी नाही

८. युनोच्या (UNO) शेजारीच भारतीय दूतावासाचे कार्यालय आहे , हे वाक्य ......आहे.

i) चूक ii) बरोबर iii) असू शकते iv) यापैकी नाही

९. वाजपेयीजी प्रधानमंत्री असताना गुजरात मधील कोणत्या जिल्ह्यात मोठा भूकंप झाला होता?

i) भुज ii) बडोदा iii) सुरत iv) यापैकी नाही

१०. "कृष्णविवर" या पठाचे लेखक.....आहे.

i) यशपाल ii) जयंत नारळीकर iii) विक्रम साराभाई iv) यापैकी नाही

११.'कृष्णविवर ही कथा कोणत्या विज्ञान कथासंग्रहातून घेतलेली आहे?

i) अंतराळातील भस्मासुर ii) सूर्याचा प्रकोप iii) यक्षची देणगी iv) टाइम मशीनची देणगी

१२. रमेश अग्रवाल यांचा आवडता विध्यार्थी ....हा होता

i) प्रकाश खरात ii) प्रकाश पावडे iii) प्रकाश पाण्डे iv) यापैकी नाही

१३. "विवेकवाद", या पाठाचे लेखक.....आहेत.

i) नरेंद्र दाभोळकर ii) भा ल भोळे iii) राम पंडित iv) यापैकी नाही

१४. विवेकवाद या पाठातून लेखकाने .....ही अपेक्षा केलेली आहे.

i) मांडवी व्यवहाराची मांडणी ii) सामाजिक संबंधाची मांडणी iii) मानवी मूल्यांची मांडणी iv) वरील सर्व

१५.विवेकवाद श्रेष्ठ दर्जाच्या मानवी जगण्याकडे निर्देश करतो, हे वाक्य ......आहे.

i) बर्नाड रसेल ii) कांत iii) मार्क्स iv) यापैकी नाही

१६. मृण्मयी ही कविता कोणाची आहे?

i) इंदिरा संत ii) इंदिरा गांधी iii) माधव गोळवलकर iv) यापैकी नाही

१७. कवयित्रीच्या मते , स्मृतीचे काजवे लाख काजवे ती कुठे नित्य खेळवत असते?

i) दारात ii) पदरात iii) मनात iv) यापैकी नाही

१८.ओळी पूर्ण करा "हेमंताचा ओढून शेला, हळूच ओले -----टिपवे"

i) मन ii) अंग iii) देह iv) यापैकी नाही

१९. ओळी पूर्ण करा. "आम्ही चार किरणांचीही आस का धरावी, जे कधीच नव्हते त्यांची -----का पहावी.

i) वाट ii) भाव iii) मन iv) यापैकी नाही

२०. ' उ:षाकाल होता होता ही कविता कोणाची आहे?

i) सुरेश भट ii) ग्रेस iii) रुपेश देशमुख iv) यापैकी नाही

२१.दिशांच्या आंधळ्या घरात कवी काय लावायला सांगतो?

i) दिवा ii) झुंबर iii) कुलूप iv) यापैकी नाही

२२. ओळी पूर्ण करा. ''आम्ही मेंढरं मेंढरं यावं त्यानं हकालाव..... बोलीन होते आमचा लिलाव.

i) पाचा वर्षाच्या ii) दहा वर्षाच्या iii) दोन वर्षाच्या iv) यापैकी नाही

23 ओळी पूर्ण करा "ढोरांसारखे कोंडले........मोकाये झालेत, वाटे फर्डळ येतीन सोंगल त्या वावरत.

i) वास ii) श्वास iii) गंध iv) यापैकी नाही

२४ मेंढरं या कवितेचे कवी कोण आहेत?

i) प्रतिमा इंगोले ii) विठ्ठल वाघ iii) ज्योतिराव फुले iv) यापैकी नाही

२५. ओळी पूर्ण करा. "आई, मारू नको गर्भात", ही कोणाची कविता आहे

i) यशवंत मनोहर ii) उषाकिरण आत्राम iii) केशवसुत iv) यापैकी नाही

२६ ' पुन्हा एकदा' ही कविता कोणत्या संग्रहातून घेतलेली आहे?

i) उत्थानगुंफा ii) मूर्तिभंजन iii) जीवनायन iv) युगांतर

२७. ओळ पूर्ण करा.

"चिंध्या जोडून साऱ्या पुन्हा ब्रम्ह इथे उभे केले। पलीकडच्या ......स्वस्थ सोईचे अर्थ आले"

i) ईश्वराला ii) निर्मिकाला iii) संसाराला iv)

२८.कवयित्री उषाकिरण आत्राम यांच्या मते, कवितेतील मुलगी आपल्या आईला कोणती विनवणी करीत आहे?

i) गर्भात न मारण्याची ii) शांत राहण्याची iii) जे काही झाले ते नशीब समजून चूप राहण्याची iv)

२९.पोटात मुलगी आहे म्हणून आईशी कोणकोण भांडतात ?

i) आई ii) बाबा iii) काकू iv) यापैकी नाही

३०. आई, !नको मारू गर्भात! या कवितेत जो तो व्यक्ती काय म्हणतो?

i) पोरी नको घरात ii) बापाच्या जीवास धोका iii)पोरी पायात बेडी विषयाची पुडी iv) वरील सर्व

३१. पत्राचे मुख्य प्रकार....आहेत

i) दोन ii) चार iii) तीन iv) यापैकी नाही

३२. देशांतर व कालांतर यांचे भान ठेवून केलेला लेखनरुप संवाद म्हणजे......होय.

i) भाषांतर ii) संवाद लेखन iii) पत्रलेखन iv) यापैकी नाही

३३. खालीलपैकी पत्रलेखनाची वैशिष्ट्ये कोणती?

i) स्पष्टता ii) अचूकता iii) जिव्हाळा iv) वरील सर्व

३४.पत्र हे ..... माध्यम आहे.

i) संवाद ii) विसंवाद iii) लेखन iv) यापैकी नाही

३५. सारांशलेखन म्हणजे ...... प्रक्रियाही होय.

i) भाषेची ii) पुनर्निर्मितीची iii) लेखनाची iv)निर्मितीची

३६. सारांशलेखनाचे फायदे कोणते?

i) वाचन एकाग्रता वाढते ii) विचारांचा नेमका वेध घेता येतो iii) अचूक विचारक्षमता येते iv) वरील सर्व

३७. मूळ उताऱ्यात विचाराची पुनरावृत्ती होत असल्यास सारांशलेखन करताना कोणती गोष्ट टाळावी ?

i) पुनरावृत्ती टाळावी ii) पुनरावृत्ती करावी iii) सांगता येणार नाही iv) यापैकी नाही

३८. सारांशलेखनात ......या गोष्टी फार महत्वाच्या असतात.

i) काळजीपूर्वक वाचन ii) टिपण iii) पुनरावलोकन iv) वरील सर्व

३९. मूळ मजकुराचा संक्षेप म्हणजे........होय

i) भाषांतर ii) जाहिरात iii) सारांश लेखन iv) यापैकी नाही

४०. खालील संक्षेपांचा सहसंबंध लावा.

अ -गट	ब) गट
१. जा. क्र.	क) ताजा कलाम
२. ता. क.	ख) संदर्भ क्रमांक
३ सं. क्र.	ग) तीर्थरूप
४. ती.	घ) जावक क्रमांक

i) अ) १-ग,२-क,३-घ, ४-ख

ii) ब) १-ख,२-घ,३-ग, ४-क

iii) क) १-घ,२-क,३-ख, ४-ग

iv) ड) १-क,२-घ,३-ग, ४-ख

Annasaheb Gundewar College

Katol Road Nagpur

B. A. Final year Semester VI summer Examination-2022

<u>Practice Paper</u>

Time: 1:00 **Sub: - (Compulsory Marathi)** **Marks - 80**

---

1. "चक्र" ही एकांकिका कोणी लिहिली आहे.
2. i) मधुकर वाकोडे ii) विद्याधर पुंडलिक iii) नरेंद्र दाभोळकर iv) यापैकी नाही

2. "चक्र" या एकांकिकेत.....या महाभारतातील असामान्य पात्राला लेखकाने वर्तमान परिस्थितीशी सांगड घालून कलात्मक केले आहे

i) रेणुका ii) गांधारी iii) सुभद्रा iv) द्रौपदी

3. 'हस्तिनापुराच्या राजवाड्यातील पहिली सुहासिनी तू आहेस', असे रेणुकेला कोण म्हणते?

i) गांधारी ii) द्रोपदी iii) कुंती iv) यापैकी नाही

4. ' पक्षिगान' या पाठाचे लेखक ---- हे आहेत.

i) मारुती चितमपल्ली ii)विद्याधर पुंडलिक iii) इरावती कर्वे iv) कुसुमावती देशपांडे

5. पक्ष्यांचे घरटे हे जीवनातील आत्यंतिक......प्रतीक आहे.

i) प्रेमाचे ii) रंगाचे iii) शिक्षणाचे iv) यापैकी नाही

6. फुले पाहिलीत की मला.....आठवण होते; आणि पक्षी दिसले की रानफुलांचे स्मरण होते, असे लेखक चितामपल्ली म्हणतात.

i) पाखरांची ii) गुरांची iii) जंगली प्राण्यांची iv) यापैकी नाही

7. सुगरण पक्ष्यांच्या घरट्याचे वर्णन ....या वेदात आले आहे.

i) सामवेद ii) यजुर्वेद iii) अथर्ववेद iv) यापैकी नाही

8. "अन्वरशा फकीर " या व्यक्तिचित्रणात्मक पाठाचे लेखक कोण आहेत?

i) मारुती चितमपल्ली ii) मधुकर वाकोडे iii) नरेंद्र दाभोळकर iv) यापैकी नाही

9. अन्वरशा म्हणजे गावातील ....

i) गोड माणूस ii)फकीरा सारखा iii) सहिष्णू iv) वरील सर्व

10. अन्वरशाची बायको ....शिवण्याचा व्यवसाय करत असे.

i) वाकळ ii) चटई iii) कपडे iv) यापैकी नाही

11. अन्वरशा फकिरचा खास दोस्त ...... होता.

i) दतू टप्पेवाला ii) दतू पट्टेवाला iii) मोठेबा iv) यापैकी नाही

12. शास्त्रीय विचारपद्धती म्हणजे काय?

i) एखाद्या घटनेबाबत निरीक्षण ii) तर्क व प्रयोग iii) अनुमान व निर्णय iv) वरील सर्व

13. "अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीची वाटचाल " या पाठाचे लेखक कोण?

i) विद्याधर पुंडलिक ii) साने गुरुजी iii) नरेंद्र दाभोळकर iv) यापैकी नाही

14. "आपुलाची वाद आपणासी" या आत्मकथानाचे लेखक कोण आहेत?

i) चंद्रकांत वानखेडे ii) केशव मेश्राम iii) माधवी बर्वे iv) योगेंद्र मेश्राम

15. -------- ही महाराष्ट्रातील एकमेव महिला ग्रामपंचायत आहे, ज्यासाठी महिलांना निवडून आणण्यासाठी लेखकाला मोठा संघर्ष करावा लागला.

i) बाभुळखेडा ii) जुनापाणी iii) मेटीखेडा iv) चंदनवाडी

16. "ही निळी पांढरी" या कवितेत कशाचे वर्णन आलेले आहे?

i) शरदातील दुपार ii) श्रावणातील संध्याकाळ iii) चैत्रातील रात्र iv) यापैकी नाही

17. ओळी पूर्ण करा."दिस भरलेली ही काया तरी .... टाकीत पावले चाले

i) रम्य दुपार ii) गर्भार iii) मंद iv) यापैकी नाही

18 "दोन ज्योती" ही कुणाची कविता आहे?

i) यशवंत मनोहर ii) नामदेव ढसाळ iii) शरदचंद्र मुक्तिबोध iv) यापैकी नाही

19. "दोन ज्योती" या कवितेचा विषय----- हा आहे ?

i) दुखाची जात ii) दुःख आणि सुख iii) प्रेम iv) प्रेम आणि दुःख

20. ओळी पूर्ण करा"एका दुःखाची ज्योत.....असते, अंधारावर तिचे पीस उठून दिसते"

i) लाल ii) निळी iii) काळी iv) पांढरी

21. शब्द जेव्हा गरुड बनतात तेव्हा त्याच्या पंखाखाली काय असते

i) रात्र ii) दिवस iii) आकाश- iv) पाताळ

22."पाऊस" या कवितेचे कवी -----हे आहे.

i) नामदेव ढसाळ ii) इंदिरा संत iii) ग्रेस iv) यापैकी नाही

23. कवीला हलकेच जाग कशाने आली?

i) दुःखाने ii) दुःखाच्या स्वराने iii) दुःखाच्या मंद सुराने iv) यापैकी नाही

24. ओळी पूर्ण करा.

" पेटून कशी उजळेना, ही शुभ्र फुलांची.....

तार्‍यांच्या प्रहरापाशी , पाऊस असा कोसळला"

i) ज्वाला ii) माला iii) पाणी iv) यापैकी नाही

25."प्रेम" या कवितेचे कवी कोण आहेत?

i) नामदेव ढसाळ ii) नामदेव कांबळे iii) संत नामदेव iv) यापैकी नाही

26. ओळी पूर्ण करा. "प्रेमच सोडून जातं अशी आपली जागा, चंद्राच्या------पोहतो कासावीस मासा"

i) सरोवरात ii) तलावात iii) तळ्यात iv) डोक्यात

27.कवीच्या मते , अस्पृश्य बासरीचे स्वर काय पेटवत आहे?

i) चांदणं ii) गुलमोहर iii) पाणी iv) यापैकी नाही

28."टाहारा" ही कुणाची कविता आहे?

i) इंदिरा संत ii) दशरथ मडावी iii) नामदेव ढसाळ iv) बाबूराव बागुल

29." टाहारा" या कवितेतून कवीने आदिवासी समाजाला कोणती गरज असल्याची भावना व्यक्त केली आहे?

i) खर्‍या पुढार्‍यांची ii) चांगल्या नोकर्‍यांची iii) राजकारण करण्याची iv) यापैकी नाही

30.ओळी पूर्ण करा"बकर्‍याचं चामड चुन्यात भिजवलं,-----काढून मस्त कामावलं"

i) केस ii) मास iii) पाय iv) मुंडके

31. ग्रंथपरिक्षणाची पहिली पायरी कोणती?

i) ग्रंथवाचन ii) ग्रंथ लेखन iii) ग्रंथ परीक्षण iv) यापैकी नाही

32. "परीक्षण" या शब्दाचा कोशात दिलेला अर्थ कोणता?

i) चिकित्सा ii) परीक्षण iii) वरील दोन्ही iv) यापैकी नाही

33." मलपृष्ठ" म्हणजे....

i) पुढील ii) मागील पान iii) पान मधील पान iv) यापैकी नाही

34. ग्रंथवाचन करताना..... हे घटक विचारात घ्यावे.

i) मुखपृष्ठ ii) मलपृष्ठ iii) साहित्यप्रकार iv) वरील सर्व

35. ग्रंथवाचन करताना..... हे घटक विचारात घ्यावे.

i) मुखपृष्ठ ii) मलपृष्ठ iii) साहित्यप्रकार iv) वरील सर्व

36. संगणकाच्या माध्यमातून केला जाणारा संवाद म्हणजे......होय.

i) भाषा संवाद ii) संगणक संवाद iii) विचार संवाद iv) यापैकी नाही

37. "मायबोली"ने कोणत्या वर्षी आपले संकेतस्थळ ((www.maayboli.com) हे मराठीतले पहिले संकेतस्थळ सुरू केले?

i) 1992 ii) 1996 iii) 1985 iv) 2006

38. "मराठी मित्र" (www.marathimitra.com) हे संकेतस्थळ साधारणपणे.... यासाठी फार उपयोगाचे आहे?

i) मराठी भाषकांसाठी ii) मराठी परीक्षेसाठी iii) स्पर्धा परीक्षेची तयारी करण्यासाठी iv) यापैकी नाही

39. इमेलची पुढची पायरी म्हणजे.....

i) इन्स्टंट मेसेजिंग ii) चॅटिंग iii) व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग iv) यापैकी नाही

40. मराठीच्या गरजा व संकेतस्थळावरील मर्यादा ओळखून कोणते संकेतस्थळ निमार्ण झाले आहे ?

i) मिसळपाव डॉट कॉम ii) उपक्रम डॉट कॉम iii) मनोगत डॉट कॉम iv) यापैकी नाही

रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

उन्हाळी परीक्षा -२०२1-2022

आयोजक : अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर-१३

बी. ए . भाग -१, सत्र -१

विषय : मराठी वाङ्:मय

वेळ : १ तास] [एकूण गुण: ८०

सूचना : १) सर्व बहुपर्यायी प्रश्न सोडविणे अनिवार्य आहे.
२) प्रत्येक प्रश्नाला सामान गुण आहे.

खालील माहिती अचूक लिहावी.

विद्यार्थ्यांचे संपूर्ण नाव :________________________________

महाविद्यालयाचे नाव :________________________________

वर्ग :____________________ सत्र :__________________

विषय :____________________________

रोल नंबर :_________________

एनरोलमेंट नंबर :______________

प्र. १ पिराच्या चढाला मात्र बैलाच्या गड्याला ___________ लागल्या.

अ) बेल्डया ब) पिचकी क) घरघर ड) दम

प्र. २ देवराव बापूची सलग __________ एकर शेती लागायची.

अ) पन्नास ब) शंभर क) पंचेवीस ड) दहा

प्र. ३ जुंपलेले बैल _________ शिंगाड माराय लागले.

अ) लाकडाला ब) जोखडाला क) दगडाला ड) खोडाला

प्र. ४ पाह्य नं तुपला बाप, कसा पिसाळलं कुत्र _________ करून राह्यला.

अ) चावल्यावाणी ब) पिसाडल्यावानी

क) डसल्यावाणी ड) कावरल्यावाणी

प्र. ५ भगवान होगेची बायको _________ पोराला बुकालात होती.

अ) मोठ्या ब) लहान क) बारक्या ड) झिपऱ्या

प्र. ६ गोंधणी जवळच्या ___________ बायकांचा कलकलाट सुरु होतो.

अ) नदीवर ब) विहिरीवर क) हापसीवर ड) नळावर

प्र. ७ अशी गाडी बनव टापोटाप _________ भक्कम आलं पाहिजे.

अ) माणस ब) सामान क) पाणी ड) माल

प्र. ८ तू चूप बैस वं ________ मायची घुबडतोंडी तुझ्या.

अ) माकडछाप ब) बोवारी क) खोकडछाप ड) झिपरी

प्र. ९ प्रमोद नवले आपल्या ________ बसला होता.

अ) घरात ब) दुकानात क) टपरीत ड) पानठेल्यावर

प्र. १० गचाडपणा आवडत नाही _________ जातीस.

अ) बाईच्या ब) माणसाच्या क) मुलीच्या ड) मुलाच्या

प्र. ११ लस्सी आणायला ________ गेला होता.

अ) मोहण ब) सोमनाथ क) प्रमोद ड) बबन

प्र. १२ वारे माहं ____________.

अ) पोरग ब) बाप क) माय ड) सोनपाखरू

प्र. १३ सारंगपूरचे लोक _______________ उपोषणाला बसले होते.

अ) पाण्यासाठी ब) मजुरीसाठी

क) कामासाठी ड) शिक्षणासाठी

प्र. १४ पारखेड जाळल्याचा _______________ यांच्यावर आरोप होता.

अ) पुंजाजी जुमळे ब) पुंजाजी भोयर

क) भीमराव शेवाळे ड) मोहण काळे

प्र. १५ ढाबा _____________ चा होता.

अ) जगन तुपकर ब) सतीश मंगळे

क) भीमराव शेवाळे ड) भगवान भुसारी

प्र. १६ एस. टी. डी. म्हणजे कोण?

अ) मोहण ब) सोमनाथ क) प्रमोद ड) भगवान

प्र. १७ कधी आणता बबनराव गाडी भरून ____________ असे कोण म्हणाली?

अ) राधी ब) गोदी क) वर्षा ड) रत्ना

प्र. १८ वार्ड नंबर एक मधून __________ निवडून आली.

अ) जनाबाई ब) शेवंताबाई क) रामकोर ड) जानकी

प्र. १९ मोर्चात तंगडं तुटलं __________.

अ) राघोजींचं ब) मोहणचं क) पांडुरंगचं ड) सोमनाथचं

प्र. २० हातानं घाला अनं दोन्ही हातानं काढा अशी गत झाली ________.

अ) आमची ब) तुमची क) त्यांची ड) गावची

प्र. २१ वाङ्मय प्रकारच्या अंगाने साहित्याचे वर्गीकरण करताना किती पातळ्या संभवतात.

अ) एक ब) दोन क) तीन ड) चार

प्र. २२ कथा साहित्यात घटनांचे कथन करतो.

अ) निवेदक ब) आस्वादक क) लेखक ड) श्रोता

प्र. २३ कथा आणि कादंबरी हे वाङ्मयाचे प्रकार होत.

अ) नाट्यात्मक ब) कथात्मक

क) शोकात्मक ड) विनोदात्मक

प्र. २४ कथेचे मूल घटक किती आहेत?

अ) पाच ब) सहा क) आठ ड) दहा

प्र. २५ निवेदन म्हणजे होय.

अ) बोलणे ब) सांगणे क) चालणे ड) गोष्टी करणे

प्र. २६ कथेची संहिता साकार होत असते.

अ) नाटकाने ब) कादंबरीने क) कवितेने ड) भाषेणे

प्र. २७ कविता या वाङ्मय प्रकारची वैशिष्ट्ये किती?
अ) दहा ब) आठ क) सहा ड) चार
प्र. २८ मुक्तक काव्याचे प्रकार किती आहेत?
अ) वीस ब) पंचेवीस क) तीस ड) पंधरा
प्र. २९ काव्य म्हणजे लेखन आहे?
अ) गद्यरूप ब) पद्यरूप क) कलात्मक ड) संगीतमय
प्र. ३० ' अहि-नकुल ' ही कविता कोणाची आहे?
अ) कुसुमाग्रज ब) गोविंदाग्रज क) केशवसुत ड) बालकवी
प्र. ३१ खंडकाव्य __________ सारखेच आहे.
अ) महाकाव्या ब) नाटक क) कादंबरी ड) कविते
प्र. ३२ औदुंबर ही कविता कोणाची आहे?
अ) बालकवी ब) आरतीप्रभू क) बालकराम ड) ज्युलियन
प्र. ३३ गाडी सावलीत उभी होती.
अ) निंबाच्या ब) झाडाच्या क) वडाच्या ड) घराच्या
प्र. ३४ संपत देवकुडे होता.
अ) शेतकरी ब) दारुड्या क) व्यापारी ड) कष्टकरी
प्र. ३५ प्रमोद नवलेचे कशाचे दुकान होते ?
अ) जनरल स्टोअर्स ब) किराणा क) धान्याचे ड) पानठेला
प्र. ३६ वेळसर कोण होती ?
अ) गंगा ब) राधा क) गोदी ड) रत्ना
प्र. ३७ मिनाक्षी भगवान होगेची कोण होती ?
अ) पत्नी ब) आई क) बहिण ड) सून
प्र. ३८ रामा उमाळेची शेवंता होती?
अ) बहिण ब) मुलगी क) पत्नी ड) आई
प्र. ३९ पुंजाजी जुमळे कोणत्या गावी राहत होता ?
अ) पारखेड ब) सारंगपूर क) मंगरूळ ड) भालेगाव
प्र. ४० गावात कोणाच्या नावाने आवाई उठली होती ?
अ) बबन ब) मोहण क) सतीश ड) भगवान

रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

उन्हाळी परीक्षा -२०२1-2022

आयोजक : अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर-१३

बी. ए . भाग -१, सत्र -2

विषय : मराठी वाङ्:मय

वेळ : १ तास] [एकूण गुण: ८०

सूचना : १) सर्व बहुपर्यायी प्रश्न सोडविणे अनिवार्य आहे.
२) प्रत्येक प्रश्नाला सामान गुण आहे.

खालील माहिती अचूक लिहावी.

विद्यार्थ्यांचे संपूर्ण नाव :___________________________

महाविद्यालयाचे नाव :___________________________

वर्ग :________________ सत्र :_______________

विषय :_________________________

रोल नंबर :_______________

एनरोलमेंट नंबर :____________

प्र. १ "कादंबरी म्हणजे वैयक्तिक जीवनानुभूती " असे कुणी म्हटले?

अ) हेन्री जोन्स

ब) वाइल्ड

क) फिल्डिंग्स

ड) वेब्स्टर

प्र. २ कादंबरी हे गद्य असते.

अ)   कथनात्मक

ब)   भावनात्मक

क) निवेदनात्मक

ड) संवादात्मक

प्र. ३ कादंबरीतील घटीते असतात.

अ) कल्पित

ब) वास्तव

क) जीवनदर्शी

ड) कलात्मक

प्र. ४ मातोश्री आता पुरे की ! हे वाक्य कोणाचे आहे?

अ) शंभूमहादेव

ब) विद्यानंद

क) लाल्या

ड) कुटप्पा

प्र. ५ इतकी का बुद्दू आहे मी ! हे वाक्य कोणाचे आहे?

अ) सुमित्रा

ब) निलम

क) शीलाताई

ड) पुष्पाताई

प्र. ६ काय वाटतं ? सांग सांग. अरे, संकोच करू नकोस. असे कोण म्हणाला?

अ) लाल्या

ब) शंभूमहादेव

क) विद्यानंद

ड) शाम

प्र. ७ कलात्मक यथार्थ व्यक्तिदर्शन म्हणजे .

अ) कथा

ब) कादंबरी

क) नाटक

ड) चरित्र

प्र. ८ एवढं वचन पाळलंत तरी बाकीचं मी पार पाडीन , असे कोण म्हणतो?

अ) विद्यानंद

ब) शाम

क) सुमित्रा

ड) शेटजी

प्र. ९ या माणसाला ताब्यात घ्या हाच तो बदमाश, सोनेरी टोळीचा नायक, हे उद्गगार कोणाचे आहे?

अ) लाल्या

ब) शंभूमहादेव

क) विद्यानंद

ड) शेटजी

प्र. १० तटस्थपणे स्वतःला स्वतःच्या आत्मचरित्राकडे न्याहाळता आले पाहिजे.

अ) रूप
ब) सौंदर्य
क) स्वरूप
ड) वास्तव्य
प्र. ११ नको नको, आहेत माझ्या विश्वासातच आहेत, पण _____ .   असे कोण बोलला?
अ)   धर्माप्पा
ब)   आग्रोले
क) शाम
ड) क्षीरसागर
प्र. १२ बायकोला घेऊन जायचं का? कोणाचे वाक्य आहे?
अ) विदयानंद
ब) शंभूमहादेव
कं) धर्माप्पा
ड) शाम
प्र. १३ आत्मचरित्राचे स्व-दर्शनात असते
अ) सौंदर्य
ब) रूप
क) स्वरूप
ड) वस्तुस्थिती
प्र. १४ डोळे झाकून सह्या केल्या ना हो त्या मूर्खानं? असे कोण बोलला ?
अ) आग्रोले
ब) शाम
कं) धर्माप्पा
ड) क्षीरसागर
प्र. १५ स्वतःच्या जीवनाची स्वतः लिहलेली कहाणी.
अ) चरित्र
ब) आत्म.चरित्र
क) नाटक
ड) कथा
प्र. १६ स्वयंपाक बियंपाक तरी करता येतो ना ?
अ) सुमित्रा
ब) शाम
क) विद्यानंद
ड) शंभूमहादेव
प्र. १७ बोला बोला धर्माप्पा शेट, तर काय ?
अ) विदयानंद
ब) शंभूमहादेव

क) लाल्या
ड) आग़ेले
प्र. १८ प्रधान वाङ्मय प्रकार म्हणून आज मान्यता आहे.
अ) कादंबरी
ब) नाटक
क) कविता
ड) कथा
प्र. १९ शेटजीला हिनवण्यासाठी आला असशील __________ असे कोण म्हणाला?
अ) लाल्या
ब) आग़ेले
क) क्षीरसागर
ड) शाम
प्र. २० आधी लग्न लावा मग हवं तेवढं वळण लावा. कोणाचे वाक्य आहे?
अ) सुमित्रा
ब) पुष्पा
क) शिल्पा
ड) निलम
प्र. २१ सर आता तुम्हाला किती _______ शिक्षा होईल!
अ) भयंकर
ब) महाभयंकर
क) मोठी
ड) जास्त
प्र. २२ माफ करा सर _______ मला जगायलाचं हवं. पुन्हा भेटेन मी तुम्हाला
अ) सर
ब) बाई
क) शाम
ड) निलम
प्र. २३ _______ एकदा गेला त्यावर स्वारी आलीय कुठं परत !
अ) गावाला
ब) राजस्थानमध्ये
क) कॉलेजमध्ये
ड) घरी
प्र. २४ तेवढ्या _____ तू लागलीच इथं येशील याची कल्पना नव्हती मला.
अ) निरोपावरून
ब) निमंत्रणावरून
क) बोलण्यावरून
ड) आमंत्रणावरून

प्र. २५ आम्ही येणारच आहोत त्यासाठी _________ आपल्या भेटीला.

अ) एकदा

ब) अनेकदा

क) परत

ड) नंतर

प्र. २६ मग तुम्ही मला पकडायला कोणत्या गळाची _______ केलीय.

अ) उपाययोजना

ब) योजना

क) तजविज

ड) व्यवस्था

प्र. २७ सुखदुःखापेक्षाही या घटकेला तुम्हाला माझ्या _________ गरज आहे.

अ) घराची

ब) प्रेमाची

क) पैशाची

ड) भेटीची

प्र. २८ पण माझा ________ इथं मुंबईत आला कसा?

अ) कुटप्पा

ब) लाल्या

क) शाम

ड) मनोहर

प्र. २९ सलाम __________, त्याबद्दल आमचे तुला शेकडो सलाम !

अ) विद्यानंद

ब) शाम

क) आग्रोळे

ड) लाल्या

प्र. ३० त्या अब्दुल _________ झालं देव जाणे !

अ) खानचं

ब) कुरेशीचं

क) शेटजीचं

ड) लतिफचं

प्र. ३१ माफ कर __________, तुला दुःख द्याव म्हणून मी बोललो नाही.

अ) सुमित्रा

ब) निलम

क) शाम

ड) क्षीरसागर

प्र. ३२ या सगळ्या खोट्या कारस्थानाचा सूत्रधार ___________.

अ) विद्यानंद

ब) धर्माप्पा
क) शाम
ड) आऱोळे
प्र. ३३ तुझे __________ मित्र कसे वागतात तुझ्याशी?
अ) गावातील
ब) मवाली
क) प्रोफेसर
ड) कॉलेजचे
प्र. ३४ म्हणून '__________' वाचून आज दुसरं काही सुचत नाही !
अ) शाकुंतल
ब) नटसम्राट
क) तहाण
ड) बारोमास
प्र. ३५ यांच्या __________उद्या पहिल्यांदा इथं येणार.
अ) मिसेस
ब) आई
क) बहीण
ड) आत्या
प्र. ३६ तात्यासाहेब आरोळे _____ होते.
अ) फाटक्या अंगाचे
ब) प्रकृतीने चंड
क) किळक
ड) धष्टपुष्ट
प्र. ३७ रमाबाई रानडे यांचे आत्मचरित्र __________ आहे.
अ) आमची अकरा वर्ष
ब) माझा नंदादीप
क) कह्रेचे पाणी
ड) पथिक
प्र. ३८ लाल्याने गाढव ___________ आणला होता.
अ) किरायाने
ब) गावातून
क) घरून
ड) पांजरापोडातून
प्र. ३९ सांताक्रूझ विमानतळ ________ आहे. .
अ) नागपूर
ब) पुणे
क) औरंगाबाद

ड) मुंबई
प्र. ४० निलमला विद्यानंदने ____________ म्हणून जवळ घेतली. .
अ) सुंदरी
ब) सोन्याची लडी
क) सून
ड) मुलगी

अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय

छावणी, नागपूर

स्वाध्याय 2020-21

राज्यशास्त्र. बी.ए. प्रथम, पहिले सेमिस्टर

पेपरः राजकीय सिद्धांत

१.अधिसत्ता म्हणजे काय ? अधिसत्तेचे प्रकार व महत्व लिहा

२.राज्याचे घटक कोणते ते स्पष्ट करा.

३.राजकीय सिद्धांताचा अर्थ व महत्व स्पष्ट करा

४.सत्तेचा अर्थ सांगून सत्तेचे स्वरूप व प्रकार लिहा

दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडा (केवळ उत्तर लिहणे. पुर्ण प्रश्न लिहण्याची आवश्यकता नाही)

१. आदर्श व मूल्ये .... चा भाग होय.
अ. उदारमतवादी सिद्धांत ब. आधुनिक सिद्धांत
क आदर्शवादी सिद्धांत ड. मार्क्सवादी सिद्धांत

२. दंडशक्ती .... शी संबंधित असते.
अ. सत्ता ब. अधिसत्ता क. अधिकार ड. कायदा

३. वैध सत्ता .... म्हणून ओळखली जाते.
अ. संविधान ब. कायदा क. अधिमान्यता ड. अधिसत्ता

४. अनुभववादी सिद्धांताचा मूख्य भर ——— यावर असतो.
अ. स्वअनुभाव ब. मूल्य क. कल्पना ड. विचार

५. ——— च्या मते, राज्य हे वर्गिय संघटन होय.
अ. मार्क्स ब. ॲरिस्टॉटल क. बर्जेस ड. मॅकेव्हर

६. परंपरागत अधिसत्तेचा मुख्य आधार ——— होय.
अ. सत्ता ब. अधिसत्ता क. अधिमान्यता ड.रुढी व परंपरा

सूचनाः

1. वरील सर्व प्रश्न सोडविणे आवश्यक आहे

2. स्वाध्यायासाठी एक स्वतंत्र वही करावी. सर्व प्रश्नोत्तरे त्यात लिहावी. पहिले पान खालीलप्रमाणे असेल.

विद्यार्थ्याचे नाव

महाविद्यालयाचे नाव

सेमिस्टर

विषयाचे नाव

मोबाईल नंबर

शैक्षणिक वर्ष

स्वाध्याय:

बी.ए. चर्तुथ सेमिस्टर, राज्यशास्त्र

विषय:: राज्यशासन व राजकारण

सत्र २०२१–२०२२

१. मुख्यमंत्र्याचे अधिकार व कार्ये वर्णन करा.

२. उच्च न्यायालयाची रचना, अधिकार व कार्ये स्पष्ट करा

३. '७३ वे संविधान विशोधन व पंचायत राज' यावर निबंध लिहा

४. माहिती अधिकार कायद्याचे स्वरूप व भूमिका विशद करा

५ केन्द्र–राज्य वित्तीय संबंध

८. राज्यपालाची भूमिका स्पष्ट करा

१०. विधानपरिषदेची रचना

११ विधानसभेचे कार्यकारी अधिकार

योग्य पर्याय निवडून वाक्य पुन्हा लिहा

१. केन्द्र–राज्य संबंधांबाबत —— च्या शिफारशी फार महत्वूपर्ण मानल्या जातात.

(अ) सरकारिया आयोग (ब) निवडणूक आयोग

(क) वित्त आयोग (ड) विधि आयोग

२. राज्यपाल पदासाठी किमान वयोमर्यादा —— आहे.

(अ) २१ (ब) २५

(क) ३० (ड) ३५

३. भारतात राज्ये आणि केन्द्रशासित प्रदेश मिळून एकूण —— विधानसभा आहेत.

(अ) २९ (ब) ३०

(क) ३१ (ड) ३५

४ विधान परिषदेच्या अध्यक्षाला —— द्वारे पदावरुन दूर करता येते.

(अ) राष्ट्रपती (ब) राज्यपाल

(क) मुख्यमंत्री (ड) अविश्वास ठराव

५. मुख्यमंत्र्यास आपले बहुमत —— सिद्ध करावे लागते.

(अ) राज्यपालासमोर (ब) मंत्रिमंडळासमोर

(क) विधान परिषदेत (ड) विधान सभेत

६. उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिशांना —— द्वारे पदाची शपथ दिली जाते.

(अ) राष्ट्रपती (ब) मुख्यमंत्री

(क) राज्यपाल (ड) सर्वोच्च न्यायालयाचा सरन्यायाधीश

७. खालीलपैकी कोणता ग्रामीण स्व–शासनाचा भाग नाही ?

(अ) ग्राम पंचायत (ब) नगर पंचायत

(क) पंचायत समिती (ड) जिल्हा परिषद

८. केन्द्रीय माहिती आयुक्त आपला राजीनामा —— कडे सोपवू शकतो.

(अ) राष्ट्रपति (ब) पंतप्रधान

(क) लोकसभा सभापती (ड) संसद

(DR. P.S. BHAGWAN)

[illegible]. [illegible]. [illegible]. [illegible] [illegible], [illegible]

[illegible] [illegible] -[illegible]1-2022

[illegible] : [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]-[illegible]

[illegible]. [illegible] . [illegible] -2, [illegible] -3

[illegible] : [illegible]

[illegible] : [illegible] [illegible]] [[illegible]

[illegible]: [illegible]

[illegible] : [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] :____

[illegible] [illegible] :____

[illegible] :___________________________ [illegible] :_________________________

[illegible] :____

[illegible] [illegible] :_________________________

[illegible] [illegible] :___________________

[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]?

[illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible]

[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] ____________.

[illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible]

[illegible]. [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]', [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible]

[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible]

[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ________________.

[illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible]

[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible]

[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] _______________ [illegible].

[illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible]

[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] _____________ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible]) [illegible]

[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ______________.

[illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]. [illegible] ' [illegible] ' [illegible] [illegible] [illegible] _______________ [illegible].

ANNASAHEB GUNDEWAR COLLEGE NAGPUR

B. A. II: Pre-Semester – IV (Session 2021-22)

Compulsory English

Full Marks: 80 **Time: Three** Hours

Note: All questions are compulsory

Q.1. A) Answer in about 75-100 words each, the following questions:- 15

a. Describe the kind of life lived by Motibai in her son's house in the story "The Last Salvation by R.P. Sisodia.

OR

Why is it usual for people to forget to post letters that have been entrusted to them?

b. Describe the hardships the couple went through to repay all the debts they had incurred in the story "The Diamond Necklace.

OR

What is the significance of the title 'Lawley Road'?

c. Analyse the character of Mathilde.

OR

What does the story show of the attitude of children towards their ageing parents?

B) Choose the right answer from the option given below: **- 05**

.1.Where did Motibai want to go?

a. Delhi b. Rewari c. Kumbha Mela d. To her elder son's place.

2. According to the author, the absent-minded man is often a man who is.......

a. making the best of life. b. bound to fail in life.

c. ageing. d. having a bad time in life.

3. Mathilde did not want to go to the party because.......

a. she was shy and retiring by nature. b. she had no conveyance.

c. she had no good clothes to wear. d. she did not want to meet her husband's colleagues.

4. **To repay the money they had borrowed o buy the necklace, Loisel and Mathilde had to Work hard for.......**

a. 18 years b. 15 years

c. 12 years d. 10 years Malgudi.

5. For years, people were not aware of the existence of ....in

a. Municipality b. Kabir Lane

c. Statue d. Lawley Extension

2. A) Answer in about 75-100 words each, the following questions: - 15

1. Why did Dr. Bhatkar develop the supercomputer?

OR

What does the path-breaking initiatives that Dr. Bhatkar led?

2 Why did Priya receive the Padma Shri?

OR

Explain Priya's view of tourism in India.

3. How did Woz and Steve create Apple?

OR

Describe Job's interest in design. What did this arise from?

B) Choose the right answer from the option given below:- 05

1. Which of the following was not founded by Dr. Bhatkar?

a. Centre for Development off Advanced Computing (C-DAC).
b. Indian Statistical Institute (ISI), Kolkata.
c. Electronics Research & Development Centre (ER&DC), Thriruvanthapuram.
d. International Institute of Information technology (12 IT), Pune.

2. Vijay Bhatkar was born in.......district of Maharashtra.

a. Dhule b. Beed
c. Nagpur d. Akola

3. The Apeejay group began as a ....

a. hotel chain c. restaurant chain
b. steel-manufacturing business d. health-care business

4. Which of the following companies is not associated with Steve Jobs work and career?

a. Apple b. Microsoft
c. Pixar d. Disney

5. 'Apple Computer Company' was founded by Jobs and.......

a. Bill Fernandez b. Steve Wozniak
c. Paul Jobs d. Bill Gates

Q. 3. A) Answer in about 75 words each, the following questions: 15

i. What might the tired struggler believe, as shown in the first stanza of the poem?

OR

The poet has used many different adjectives to describe the tiger. Build a composite descriptive sketch of the tiger using these adjectives.

ii. What is the occasion for Polonius's advice to his sons Laertes?

OR

Why was the boy reluctant to go to bed?

iii. Describe the conflict that takes place in the child's mind.

OR

This piece is an example in wordly wisdom. Substantiate this statement with reasons.

B) Choose the correct option form the following: - 05

1. The poet characterizes fears as.......

a. enemies b. friends
c. confidants d. liars

2. Which of the following adjectives may not be applied to the tiger?

a. pacific b. silent
c. formidable d. impressive

3. What does Polonius mean by 'give thy thoughts no tongue"?

a. Be careful when listening to other's thoughts.
b. Be alert to understand what others thin of you.
c. Be mindful of what others are saying about you.
d. Be careful while revealing your thoughts.

4. The child gazing at the broken playthings' on the floor, through the open door, indicates that…..

a. the child does not have playmates. b. the child has not finished playing.
c. the evening has not yet set in. d. the child is not interested in playing anymore.

5. Why does the poet draw a parallel between Nature and a Mother?

a. because nature forgives us lie mothers. b. because nature is as gentle and loving as mothers.
c. because the poet is fond of his mother. d. because nature is destructive.

Q. 4. A) Develop a story based on the hints given below. **10**

Two young men........have a fight.......pushed into well.......hurt but saved........ time passes........one becomes astrologer.......meets the person again.......astrologer recognizes.........suggests his life in danger.......make sure they will not meet again.

B) Change the Narration: **05**

I. How lovely the sari is! She said.

II. He said, "Please wait here till I come back".

III. Helen writes, very well, said her friend.

IV. "Are you walking with me to the beach"? the boy said to his friends.

V. "Where was Alka when the telephone rang"? they said to him.

C) Write an email to Central Book Stall Nagpur, complaining about the receipt of damaged copies of the book you ordered for. **05**

OR

You are staying at a hostel in Pune. Email your father informing him about your preparations for the University Examination.

<u>ANNASAHEB GUNDEWAR COLLEGE</u>

<u>Katol Road, Nagpur</u>

B. A.-1: Pre-SEMESTER II (2021-22)

COMPULSORY ENGLISH

Full Marks: 80 Time: Three Hours

<u>Note: All questions are compulsory</u>

Q. 1. A) Answer in about 75 words each, the following questions **15**

a. Describe the character of Harvey Maxwell..

OR

Explain the classic O. Henry twist in this story their game.

b. How does the fur transform Miss Brill on this Sunday?

OR

Examine the role of orchestra in relation to miss Brill's emotional state.

c. Describe in your own words Phatik's experiences at school in Calcutta.

OR

How are the sins of youth inherent in its virtues?

B) Choose the right answer from the option given below. 5

1. Why was pitcher surprised when he saw Miss Leslie that morning?

a Because she looked curiously happy.

b. Because she had been fired the day before.

c. Because the new stenographer was on her way.

d. Because she entered office alongside Harvey Maxwell.

2. What is Miss Brill's profession?

a. Teacher

b. Actor

c. Conductor

d. Playwright

3. Why did Phatik want to perform a 'new manoeuvre?

a. To humiliate Makhan and amuse his friends

b. To put Makhan in a position of peril

c. To get Makhan off the log so he and his friends could resume their game

d. To prove Makhan was an attention-seeking liar

4. What does Kipling compare youth to?

a. A season of great depression, despondencies, doubts and wavering.

b. A season of hope, ambition and uplift

c. A period when the soul sometimes experiences a horror of desolation, abandonment and realized worthlessness.

d. All of the above.

5. **What advice does Kipling offer for when we see our friends trying to be 'smart'**

a. We should show them a better and more humane way.

b. We should assist then in their work

c. We should learn from them

d. We should encourage them.

Q.2. A) Answer in about 75 words each, the following questions: 15

Write your assessment of Ratan Tata's achievements and his contribution to Indian industry.

OR

How did Ratan Tata turn around the sick companies he was given charge of

2. Describe the character of Sundar Pichai'

OR

What impression has Pichai left on his colleagues, teachers and mentors

3. What role did the awl play in Braille's life?

OR

Describe the character of Louis Braille

B) Choose the right answer from the option given below:- 5

1. Based on the speech he delivered, which of the following best describes Ratan Tata's experiences at Cathedrals?

a. He enjoyed school life and took part in as many extracurricular activities as he could.

b. Though he did not enjoy school, he excelled in mathematics.

c. He relished an active student life and social life

d. School was not the most enjoyable period of his life, especially since one teacher made things difficult for him..

2. What does Google's investment in Google Assistant signify?

a. A significant shift in the tech industry to embrace the benefits of artificial intelligence

b. A remarkable change in the way we now use our phones.

c. A push to priorities Google apps in Android

d. A significant shift in the tech industry to invest in privacy-saying measures.

3. How old was Braille when he lost his sense of sight?

a. Five

b. Ten

c. Fifteen

d. Twenty

4. Which of the following illustrates Braille's creativity?

a. His for playing the cello and the organ

b. The Braille system

c. His deftness with an awl.

d. All of the above.

5. What did Sundar Pichai make into a household name?

a. Android

b. IGoogle

c. Google toolbar

d. Chrome browser

Q. 3. A) Answer in about 75 words each, the following questions:- **15**

i. What is the Irish airman's attitude towards the war he is fighting

OR

Is the speaker heroic in your opinion? Why or why not?

ii. What are the three items which D.H Lawrence considers should be free

OR

Describe the tone of the poem' Stay Calm

iii. Examine the binary of peace Vs. turmoil in the poem' Stay Calm

OR

Why couldn't Love choose between the two flowers.

B) Choose the correct option form the following **05**

1. Which of the following lines contradicts popular opinion held about war?

a. those that I fight I do not hate'.

b. Those that guard I do not love.

c. My countrymen Kiltartan's poor/No likely end could bring them loss

d. All of the above

2. Which of the following best captures the central themes of the poem' Money Madness

a. Money, madness, delight
b. Power, obsession, servitude
c Money, power, glory
d. Freedom, choice, charity

3. Which of the following best represents the central theme of the poem "Stay Calm

a, Poise b. Grace

c. Strife

d. Reason

4. Which of the following is an example of assonance in the poem The Lotus

a Love came to Flora asking for a flower'

b. bards of power/ had sung their claims

c. Ans stately as the lily in her pride d. None of the above.

5. What is meant by the line' Like the pale Lily with her Juno mien'?

a. It suggests the lily carries with it a dignified grace.

b. It suggests the rose carries with it a dignified grace.

c. It suggests the lily is favoured best considering it was the flower of Juno, goddess of marriage.

d. It suggests that while the lily is lovely, the rose is the loveliest of all flowers.

Q.4. A Read the following passage carefully and answer the questions given below: 10

After a light breakfast of a few biscuits and half a slab of chocolate, I left my tent at around 5.30 a.m. Ang Dorjee was standing outside. No one else was about. Ang Dorjee was going to climb without oxygen. But because of this his feet would get very cold. He thus wanted to avoid long exposure at heights and a night at the Summit camp. He had therefore to either get to the peak and

back to the South Col the same day or abandon the attempt.

He was keen to start immediately and asked if I would like to go with him. Going to the top from the South Col and black in a day would be strenuous and tough, and there was the risk of Ang Dorjee turning back if his feet got too cold. I, however, had full confidence in Ang Dorjee as well as in my stamina and climbing capability. Besides, no one else was ready to move at that time.

1. When was Ang Dorjee going to climb?
2. What would happen if Ang Dorjee climbed without oxygen?
3. What would be strenuous and tough for Ang Dorjee?
4. What was the risk in going to the top from the South Col? Why?
5. Locate synonyms of the following words in the passage.
   a. Instantly
   b. Tiring

B. Write a paragraph on views on College Trip. **05**

OR

Write a paragraph describing your home and family

C. Fill in the blanks with the correct option. 05

1.........she like films?

a. Do b. Did c. Doesn't d. Don't

2………………..you watch TV every day?

a. Did b. Do c. Does D. Doesn’t

3. Why did you.........late?

a. Came b. coming c. Come d. have come

4. The trial.........going on for two years.

a. Is b. was c. Has been d. had

5. Satish .... two brothers and Rita ....two sisters

a. Has/have b. am having/is having c. have/ have d. Have/has

रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

उन्हाळी परीक्षा -२०२1-2022

आयोजक : अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर-१३

बी. कॉम . भाग -2, सत्र -3

विषय : मराठी

वेळ : १ तास] [एकूण गुण: ८०

सूचना : १) सर्व बहुपर्यायी प्रश्न सोडविणे अनिवार्य आहे.
२) प्रत्येक प्रश्नाला सामान गुण आहे.

खालील माहिती अचूक लिहावी.

विद्यार्थ्यांचे संपूर्ण नाव :________________________________

महाविद्यालयाचे नाव :________________________________

वर्ग :____________________ सत्र :__________________

विषय :______________________________

रोल नंबर :__________________

एनरोलमेंट नंबर :______________

प्र. १ माझे माहेर गेले असे कोण म्हणाली?

अ) मुलगी ब) पोरगी क) लेकी ड) कन्या

प्र. २ बहुजन हिताय ____________.

अ) बहुजन सुखाय ब) सर्वजन सुखाय क) भूतप्रेत सुखाय ड) मानव सुखाय

प्र. ३ ' नशिबात असेल ते होईल ', म्हणणे म्हणजे होय.

अ) विवेकवाद ब) अध्यायवाद क) विचारवाद ड) दैववाद

प्र. ४ नेमक्या सुबोध आणि अर्थपूर्ण शब्दांचा वापर आवश्यक आहे.

अ) बातमीत ब) कादंबरीत क) कवितेत ड) नाटकात

प्र. ५ सद्यकालीन स्थितीची माहिती लोकांना देणारे म्हणजेच ____________.

अ) साप्ताहिक ब) पाक्षिक क) मासिक ड) वर्तमानपत्र

प्र. ६ जहर खाऊ नका ही कविता कोणाला उद्देशून लिहिलेली आहे.

अ) शेतकरी ब) व्यापारी क) उद्योगपती ड) मजूर

प्र. ७ पुनःपुन्हा ही धरती ___________ होते.

अ) स्वर्ग ब) नरक क) स्मशान ड) नंदनवन

प्र. ८ आपणच आपले _________ असल्याचा मौलिक संदेश कविने दिलेला आहे.

अ) मालक ब) चालक क) भाग्यविधाते ड) पालक

प्र. ९ आभाळाची आम्ही लेकरे __________.

अ) तांबळी माती आई ब) काळी माती आई

क) पांढरी माती आई ड) पिवळी माती आई

प्र. १० ' बी ' कवीचे पूर्ण नाव ___________ आहे.
अ) नारायण मुरलीधर गुप्ते ब) मुरलीधर नारायण गुप्ते
क) गुप्ते नारायण मुरलीधर ड) गुप्ते मुरलीधर नारायण
प्र. ११ लटपट लटपट तुझे ___________ मोठे नखऱ्याचे.
अ) बोलणे ब) चालणे क) लाजणे ड) मटकणे
प्र. १२ उस डोंगा परी ________ नव्हे डोंगा .
अ) रस ब) ज्यूस क) पाणी ड) खीर
प्र. १३ ' शिक्षणाशिवाय माणूस धोंडा ' असे कोण म्हणत?
अ) गाडगेबाबा ब) तुकाराम महाराज
क) तुकडोजी महाराज ड) चोखामेळा
प्र. १४ " जनसामान्यांच्या प्रबोधनाच __________"
अ)गतीचक्र ब) अशोकचक्र क)चाक ड) चक्र
प्र. १५ ' शेवटची माती ' हा पाठ कोणत्या ललित संग्रहातून घेतला आहे?
अ) स्पर्श कमळे ब) पाणभवरे क) आदिताल ड) खळाळ
प्र. १६ रामा अंजनाबाईला सांगावा पोचता करायला कोणत्या गावी गेला?
अ) बाभळगाव ब) शेगाव क) जामगाव ड) बोरगाव
प्र. १७ शंकरराव खरात कोणत्या विद्यापीठाचे कुलगुरू होते?
अ) रा.तु . म., नागपूर विद्यापीठ ब) संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ
क) सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ ड) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ
प्र. १८ चि. वि. जोशी यांची वडिलोपार्जित इस्टेट कुठे होती?
अ) रायगड ब) रत्नागिरी क) अलिबाग ड) कुलाबा
प्र. १९ चि. वि. जोशी यांच्या दत्तक वडिलांचे नाव सांगा.
अ) अण्णा फाटक ब) अण्णा जोशी क) अण्णा रामजोशी ड) बाळा फाटक
प्र. २० ' दुःख क्रांत लेंकी येणे ' या पाठाचे लेखक कोण आहेत .
अ) श्री चक्रधर ब) श्री गोविंदप्रभू क) श्री चांगदेव ड) म्हाइंभट
प्र. २१ शास्त्रज्ञानी मायदेशी परतावे, असे कोणी म्हटले?
अ) राजीव गांधी ब) इंदिरा गांधी क) संजय गांधी ड) सोनीया गांधी
प्र. २२ ‘बी ‘ ने _____________ वर्षांपासून काव्यलेखनास प्रारंभ केला.
अ) अठराव्या ब) सतराव्या क) सोळाव्या ड) पंधराव्या
प्र. २३ मोरावाणी कोण झुरत होते?
अ) फंदी ब) बाळा क) शिंपी ड) नंदगावळी
प्र. २४ ' जन्माला येऊन व्यर्थ जाय ' कोणत्या कवीची ओळ आहे?
अ) चोखामेळा ब) तुकाराम क) सेना न्हावी ड) नरहरी सोनार
प्र. २५ कोणाच्या दहा मजली इमारती मुंबईत आहेत?
अ) मारवाडी ब) गुजराती क) शिंदी ड) पटेल
प्र. २६ एका संध्याकाळी त्याच्या अंगाखांद्यावर कोमल __________ फुटताना दिसले.
अ) अंकूर ब) पाण क) कळी ड) फूल

प्र. २७ त्यातील एका डब्यात रातराणीची लावली होती.

अ) फांदी ब) फूल क) पाण ड) वेल

प्र. २८ अरं , तुमी हयो आवाज बंद करा, अन आम्हाला कळू द्या ______ असे कोण म्हणाला ?

अ) कारभारी ब) रामा क) कुंडलिक ड) मालक

प्र. २९ " बाळ, नको रे म्हाताऱ्याला झिडकारू " असे कोण म्हणाला?

अ) भटजीबुवा ब) शास्त्रीबुवा क) म्हातारा ड) आजोबा

प्र. ३० श्री गोविंदप्रभूंचे निधन कोणत्या गावी झाले?

अ) सावळापूर ब) रिधोरा क) कोंड्यापुर ड) अमरावती

प्र. ३१ गरिबांचा संत __________.

अ) गाडगेबाबा ब) रामदास क) ज्ञानेश्वर ड) एकनाथ

प्र. ३२ यादवकालीन लेखक _________.

अ) म्हाइंभट ब) श्री गोविंदप्रभू क) श्री चक्रधर ड) रामदास

प्र. ३३ मी म्हटलं ____________ पण , रस्त्यात दहा जण भेटतील.

अ) गुरुवर्य ब) मास्तर क) आजोबा ड) मित्रा

प्र. ३४ सुमारे __________ ओळी ही कल्पनाविस्ताराच्या लेखनाची मर्यादा असते.

अ) २५ ब) ३० क) २० ड) १५

प्र. ३५ आता काइ घेइन? काइ माझे ____________ आहे?

अ) माहेर ब) सासर क) गाव ड) रहिवास

प्र. ३६ जाईजुईची _____________ फुलांची पलंगी सावरूनी.

अ) सेज ब) चादर क) वाकळ ड) शाल

प्र. ३७ चौवर्णा देऊनी हात ___________ राहिला निवांत.

अ) चोखामेळा ब) सेना न्हावी क) नरहरी सोनार ड) नामदेव

प्र. ३८ फुलांची ओंजळ हा काव्यसंग्रह ______ साली प्रसिद्ध झाला.

अ) १९३४ ब) १९३५ क) १९३६ ड) १९३७

प्र. ३९ झाड गच्चीत वाढत राहिलं . माझं ______ वाढत राहिला.

अ) संसारही ब) घरही क) मुलबाळी ड) कुटुंबही

प्र. ४० आरं कुणी तरी नीट इचारा की त्या __________ बया वरडतीस .

अ) अंजनाला ब) धुर्पताला क) वंचलाबाईला ड) साऊबाईला

रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

हिवाळी परीक्षा -2021-2022

आयोजक : अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर-१३

बी. कॉम. भाग -2, सत्र -4

विषय : मराठी

वेळ : १ तास] [एकूण गुण: ८०

सूचना : १) सर्व बहुपर्यायी प्रश्न सोडविणे अनिवार्य आहे.
२) प्रत्येक प्रश्नाला सामान गुण आहे.

खालील माहिती अचूक लिहावी.

विद्यार्थ्यांचे संपूर्ण नाव :________________________________

महाविद्यालयाचे नाव :________________________________

वर्ग :____________________ सत्र :__________________

विषय :______________________________

रोल नंबर :_________________

एनरोलमेंट नंबर :______________

प्र. १ ' इंद्रायणीच्या वाळवंटात ' या पाठातून _______ यांच्या महानतेची प्रचिती येते.

अ) तुकडोजी महाराज ब) तुकाराम महाराज क) नामदेव महाराज ड) संत ज्ञानेश्वर

प्र. २ श्रीपाद महादेव माटे यांचा जन्म _____________ गावी झाला.

अ) शिरपूर ब) भगवानपूर क) शिरूर ड)शिरसपूर

प्र. ३ मैत्री हे सहवासाच्या _________ हमखास येणारे फळ आहे.

अ) झाडाला ब) मैत्रीला क) वेलीला ड) फुलाला

प्र. ४ दुर्योधन जन्मला त्यावेळी म्हण ___________ ओरडला.

अ) वाघासारखा ब) कुत्र्यासारखा क) गाढवासारखा ड) कोल्हासारखा

प्र.५ विज्ञानाची घोडदौड आणि तिचा समाजावर होणारा परिणाम ही ______ लक्षणे मानली जातात.

अ) पाषाणयुगाची ब) कलियुगाची क) सतीयुगाची ड) विज्ञानयुगाची

प्र. ६ जयंत नारळीकर ____________ कादंबरीकार आहेत.

अ) ग्रामीण ब) वऱ्हाडी क) विज्ञान ड) दलित

प्र. ७ आता आम्ही पेरनार आहोत. _________.

अ) अग्नीसारखे ब) वणव्यासारखे क) जंगलासारखे ड) सूर्यासारखे

प्र. ८ _______ सुजत जातात याचा विचार झाला पाहिजे.

अ) माणस ब) शहर क) अजगर ड) मुल

प्र. ९ संत एकनाथ ________ राहणारे आहेत.

अ) आळंदी ब) देहू क) पैठण ड) पंढरपूर

प्र. १० मजकूर कागदाच्या __________ बाजूस लिहावा.

अ) एकाच ब) मागे-पुढे क) दोन्ही बाजूस ड) समास न सोडता

प्र. ११ हस्ताक्षर स्वच्छ आणि ____________ असावे.

अ) सुंदर ब) अतिशय सुंदर क) सुवाच्च ड) स्वच्छ

प्र. १२ " ब्रम्हांड भेदून __________ पैलाड न्यावी "

अ) रामकथा ब) महाभारत क) रामायण ड) पुराण

प्र. १३ सदासर्वदा नम्र ____________ रिझविणे हे मित्राचे कार्य नाही.

अ) गाण्यांनी ब) भाषणांनी क) बोलण्याने ड) संगीताने

प्र. १४ ______ शहाणपणाचे बोल धृतराष्ट्राने पहिल्याने धुडकावून लावले .

अ) कृष्णाचे ब) विदुराचे क) अर्जुनाचे ड) गांधारीचे

प्र. १५ " माझ्यापाशी द्या की नसलं तर _________ होय मी?

अ) मोकळाच ब) रिकामाच क) बिनकामाचा ड) कामाचा

प्र. १६ " अरे तिला ______________ ठेवून तू बाजूला हो !

अ) जमीनीवर ब) घरावर क) रस्त्यावर ड) दारावर

प्र. १७ मिशनची कामना _________ अखेरीस साकार झाली.

अ) १९८५ ब) १९८६ क) १९८७ ड) १९८८

प्र. १८ " एकनाथी भागवत " हा ग्रंथ त्यांचा ________ ठरला .

अ) आधार ब) आधारस्तंभ क) स्तंभ ड) फायद्याचा

प्र. १९ मराठी कवितेत आमूलाग्र ___________ घडवून आणले.

अ) बदल ब) परिवर्तन क) सुधारणा ड) विचार

प्र. २० रवी किरण मंडळातील महत्वाचे कवी _______ आहे.

अ) यशवंत ब) यशवंत मनोहर क) केशवसुत ड) कुसुमाग्रज

प्र. २१ अंगाचा तिळपापड होणे म्हणजे काय?

अ) संताप येणे ब) खाज सुटणे क) रागवणे ड) संगम सुटणे

प्र. २२ ना. सी. फडके यांना पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.

अ) ज्ञानपीठ ब) पद्मविभूषण क) पद्मभूषण ड) भारतरत्न

प्र. २३ माणसात विरलेला माणूस कोणास म्हटले?

अ) कृष्ण ब) विदुर क) अर्जुन ड) कर्ण

प्र. २४ रामा मैलकुलीचे व्यक्तिचित्र कुठे रेखाटले आहे?

अ) मानदेशी माणसं ब) खानदेशी माणसं क) वऱ्हाडी माणसं ड) कोकणी माणसं

प्र. २५ व्यंकटेश माडगूळकर यांची कादंबरी आहे.

अ) बनगरवाडी ब) धनगरवाडी क) वाडी ड) वाडा चिरेबंदी

प्र. २६ ' प्रेम ' या पाठातून दिसून येते.

अ) पक्षीप्रेम ब) प्राणीप्रेम क) मानवप्रेम ड) शेतीप्रेम

प्र. २७ आधुनिक कवितेचे जनक कोणास म्हणतात?

अ) कुसुमाग्रज ब) बी क) आरतीप्रभू ड) केशवसुत

प्र. २८ कवी यशवंत यांनी कोणाची महती कवितेत सांगितली?

अ) बहीण ब) आत्या क) वहिणी ड) आई

प्र. २९ मारुती चितमपल्ली यांच्या कुलू खोऱ्यातील मित्राचे नाव .

अ) संपतस्वरूप ब) रामस्वरूप क) स्वरूप ड) रूप

प्र. ३० चंगळवादामुळे मनुष्याचा कल सुखासिनतेकडे वाढत आहे. असे कोण म्हणाले?

अ) वसंत डहाके ब) ना. सी. फडके क) जयंत नारळीकर ड) यशवंत मनोहर

प्र. ३१ संत कबीर पुरस्कार कोणाला मिळाला आहे?

अ) ज्ञानेश वाकुडकर ब) वसंत डहाके क) बी. ड) वैभव सोनारकर

प्र. ३२ स्मरणिका प्रकाशित करण्याचे व्यक्तीच्या जीवनातील प्रसंग कीती ?

अ) ५ ब) ६ क) ७ ड) ४

प्र. ३३ नाकाने कांदे सोलाणे म्हणजे काय?

अ) बढाई मारणे ब) काम न करणे क) बडबड करणे ड) बकवास करणे

प्र. ३४ साठ वर्ष पूर्ण झाल्यावर महोत्सव करतात.

अ) वर्धापन दिन ब) रौप्य महोत्सव क) वाढदिवस ड) हीरक महोत्सव

प्र. ३५ पारतंत्र्याच्या दडपणाखाली संशोधन कोण करीत होते?

अ) शास्त्रज्ञ ब) समीक्षक क) लेखक ड) संशोधक

प्र. ३६ ' इतकी कडाक्याची थंडी कधी पडली नव्हती ' कोणत्या पाठातील वाक्य आहे?

अ) प्रेम ब) शेवटची माती क) इंद्रायणीच्या वाळवंटात ड) मित्र

प्र. ३७ ' हे काय रामा ? कसं काय तुझं ? कोणत्या पाठातील वाक्य आहे?

अ) सांगावा ब) रामा-मैलकुली क) पक्षी ड) मित्र

प्र. ३८ शहाण्या माणसाने सतत _________ संग्रह करावा.

अ) कवितांचा ब) वस्तुंचा क) सुभाषितांचा ड) म्हणींचा

प्र. ३९ सहवासालाच मित्रभाव समजण्यात जशी लोकांची चूक होते असे कोण म्हणतो?

अ) ना. सी. फडके ब) शंकरराव खरात क) आनंद यादव ड) मारुती चितमपल्ली

प्र. ४० इंद्रायणीचा वाळवंट कुठे आहे?

अ) पंढरपूर ब) आळंदी क) देहू ड) पुणे

Village Uplift Society's
Est : 1984

ANNASAHEB GUNDEWAR COLLEGE

GUNDEWAR MARG, CHHAONI, KATOL ROAD, NAGPUR - 440 013. (M.S.) INDIA
Website : www.gundewarcollege.com • E mail : info@gundewarcollege.com, ag.college@yahoo.in

DR. GAJANAN B. PATIL
M. Com., M. A. (Eco.), M. Phil. (Com. & Eco.), Ph. D., M. B. A., M. L. S.
Principal

(O) 0712 - 2591008
Fax : 0712-2591735

Ref. No. A.G.C/192/2022

Date : 25.05.2022

प्रति,
मा. संचालक,
परीक्षा व मुल्यमापन मंडळ
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ,
नागपूर

विषय : विद्यार्थ्यांचे पदवी प्रमाणपत्र मिळण्याबाबत

महोदय,

उपरोक्त विषयान्वये कळविण्यात येते की, आमच्या महाविद्यालयातील विविध अभ्यासक्रममध्ये उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांचे पदवी प्रमाणपत्र महाविद्यालयाला प्राप्त झाले नाही. त्याची माहिती खालील प्रमाणे देण्यात येत आहे.

Sr. No.	Name of Students	Mother Name	Class	Roll No.	Year	
1	DURGESH LALBABU SINGH	DIPVALI	B.COM.FINAL	468612	S/2020	8208412278
2	ABHAY PARSHURAM PARDHAN	REKHA	B.COM.FINAL	468609	S/2020	9581414681
3	VISHRUT VIJAY WASADE	YOGITA	B.COM.FINAL	428622	S/2018	7773922941
4	PIYUSHRAO MOHANRAO RASKATTA	ANURADHA	B.COM.FINAL	428599	S/2018	9096551807
5	PANKAJ SUNIL MANKAR	LAXMI	B.COM.FINAL	603358	W/2019	8408395509
6	TUSHAR SUBHAH RAUT	USHA	B.COM.FINAL	552109	W/2019	7276612506
7	NIRMALAMARRIMMA ADAM YELAMATI	CHORIMA	B.A.FINAL	360141	W/2013	7489792537

तरी विद्यार्थ्यांचे पदवी प्रमाणपत्र लवकरात लवकर देण्यात यावे, ही विनंती.

आपला विश्वासू

डॉ. गजानन पाटील
Principal
Annasaheb Gundewar College
Katol Road, Nagpur.

सहपत्र : विद्यार्थ्यांचे अर्ज व मार्कशिटच्या झेरॉक्स प्रत

Village Uplift Society's
Est : 1984
ANNASAHEB GUNDEWAR COLLEGE
GUNDEWAR MARG, CHHAONI, KATOL ROAD, NAGPUR - 440 013. (M.S.) INDIA
Website : www.gundewarcollege.com • E mail : info@gundewarcollege.com, ag.college@yahoo.in

DR. GAJANAN B. PATIL
M. Com., M. A. (Eco.), M. Phil. (Com. & Eco.), Ph. D., M. B. A., M. L. S.
Principal

(O) 0712 - 2591008
Fax : 0712-2591735

Ref. No. AGC/148/2022

Date : 27/04/2022

प्रति,
मा. संचालक,
परीक्षा व मुल्यमापन मंडळ
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ,
नागपूर

विषय : विद्यार्थ्यांचे पदवी प्रमाणपत्र मिळण्याबाबत

महोदय,

उपरोक्त विषयान्वये कळविण्यात येते की, आमच्या महाविद्यालयातील विविध अभ्यासक्रममध्ये उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांचे पदवी प्रमाणपत्र महाविद्यालयाला प्राप्त झाले नाही. त्याची माहीती खालील प्रमाणे देण्यात येत आहे.

Sr.No.	Name of Students	Mother Name	Class	Roll No.	Year
1	मयुर मोहन कोयचाडे 8055476960	माधुरी	बी.सी.सी.ए.फायनल	645089	W/2016
2	पंकज सुनिल मानकर	लक्ष्मी	बी.कॉम.फायनल	603358	W/2019

तरी विद्यार्थ्यांचे पदवी प्रमाणपत्र लवकरात लवकर देण्यात यावे, ही विनंती.

आपला विश्वासू

GBPatil

डॉ. गजानन पाटीज
Principal
Annasaheb Gundewar College
Katol Road, Nagpur.

सहपत्र : विद्यार्थ्यांचे अर्ज व मार्कशिटच्या झेरॉक्स प्रत

Village Uplift Society's
Est : 1
ANNASAHEB GUNDEWAR COLLEGE
GUNDEWAR MARG, CHHAONI, KATOL ROAD, NAGPUR - 440 013. (M.S.) INDIA
Website : www.gundewarcollege.com • E mail : info@gundewarcollege.com, ag.college@yahoo.in

DR. GAJANAN B. PATIL
M. Com., M. A. (Eco.), M. Phil. (Com. & Eco.), Ph. D., M. B. A., M. L. S.
Principal
(O) 0712 - 2591
Fax : 0712-2591

Ref. No. AGC/104/2022 Date : 04/04/20

प्रति,
मा. संचालक,
परीक्षा व मुल्यमापन मंडळ
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ,
नागपूर

विषय : विद्यार्थ्यांचे पदवी प्रमाणपत्र मिळण्याबाबत

महोदय,

उपरोक्त विषयान्वये कळविण्यात येते की, आमच्या महाविद्यालयातील विविध अभ्यासक्रममध्ये उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांचे पदवी प्रमाणपत्र महाविद्यालयाला प्राप्त झाले नाही. त्याची माहीती खालील प्रमाणे देण्यात येत आहे.

Sr.No.	Name of Students	Mother Name	Class	Roll No.	Year
1	स्वीटी नागोराव सुरपैठणकर	रुखमा	बी.कॉम.फायनल	778010	S/2019
2	तृप्ती राजू इंगळे	शशिकला	बी.कॉम.फायनल	777902	S/2019
3	सौरभ बाबुलाल कारुष	छेवांती	बी.कॉम.फायनल	468421	S/2020

9673034038

तरी विद्यार्थ्यांचे पदवी प्रमाणपत्र लवकरात लवकर देण्यात यावे, ही विनंती.

आपला विश्वासू

G.B.Patil

डॉ. गजानन पाटीज

Principal
Annasaheb Gundewar College
Katol Road, Nagpur.

सहपत्र : विद्यार्थ्यांचे अर्ज व मार्कशिटच्या झेरॉक्स प्रत

Village Uplift Society's

Est : 1984

ANNASAHEB GUNDEWAR COLLEGE

GUNDEWAR MARG, CHHAONI, KATOL ROAD, NAGPUR - 440 013. (M.S.) INDIA
Website : www.gundewarcollege.com • E mail : info@gundewarcollege.com, ag.college@yahoo.in

DR. GAJANAN B. PATIL
M. Com., M. A. (Eco.), M. Phil. (Com. & Eco.), Ph. D., M. B. A., M. L. S.
Principal

(O) 0712 - 2591008
Fax : 0712-2591735

Ref. No. ....

Date : 16/03/2022

प्रति,
मा. संचालक,
परीक्षा व मुल्यमापन मंडळ
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ,
नागपूर

विषय : विद्यार्थ्यांचे पदवी प्रमाणपत्र मिळण्याबाबत

महोदय,

उपरोक्त विषयान्वये कळविण्यात येते की, आमच्या महाविद्यालयातील विविध अभ्यासक्रममध्ये उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांचे पदवी प्रमाणपत्र महाविद्यालयाला प्राप्त झाले नाही. त्याची माहीती खालील ~~प्रमाण~~ प्रमाणे देण्यात येत आहे.

Sr.No.	Name of Students	Mother Name	Class	Roll No.	Year	
1	शिल्पा गौतम फुलझेले	रेखा	बी.सी.सी.ए.फायनल	369457	s/2014	7350062957
2	अपेक्षा महेन्द्र चवरे	शालू	बी.कॉम.फायनल	777960	s/2019	8551852103
3	संदिप हेमराज गोलाईत	लिना	बी.कॉम.फायनल	777940	s/2019	9766312681
4	स्नेहल चंद्रभान देउरकर	सविता	बी.कॉम.फायनल	552068	w/2019	
5	देवेंद्र रामदयाल सहारे	उर्मिला	बी.कॉम.फायनल	428690	s/2018	
~~6~~	~~निशा बलवंत सांगोळे~~		~~एम.ए.(Eco.)फायनल~~	~~164986~~	~~s/2008~~	

तरी विद्यार्थ्यांचे पदवी प्रमाणपत्र लवकरात लवकर देण्यात यावे, ही विनंती.

आपला विश्वासू

G.B.Patil

डॉ. गजानन पाटील

सहपत्र : विद्यार्थ्यांचे अर्ज व मार्कशिटच्या झेरॉक्स प्रत

Claimed

Nagpur University Complaints & Reviews

www.nagpuruniversity.org

1

Last updated Jan 28, 2023

155 Complaints	5 Resolved	150 Unresolved

Bad news - Even though we've managed to contact the company, they're quite slow at resolving complaints.

Quick Links

Statistics

Share

Contacts Complaints

File a complaint to Nagpur University

Having problems with Nagpur University?

File a complaint and get it resolved by Nagpur University customer care. It's quick effective and absolutely free!

SUBMIT A COMPLAINT

Nagpur University Customer Service Contacts

Nagpur University Website

www.nagpuruniversity.org

Nagpur University Head Office Address

Chhatrapati Shivaji Maharaj Administrative Premises,Ravindranath Tagore Marg
Nagpur
Nagpur District
Maharashtra
India
440001

Nagpur University Phone Numbers

View more phone numbers

Fax

+91 71 2253 2841

View more phone numbers

View all Nagpur University contacts

Universities **Nagpur University** Complaints

Complaints recently resolved by Nagpur University customer care

View all complaints

Resolved	Resolved	Resolved	Resolved	Resolved
Online Exam face match with wrong roll number	I am complaint against smmca college	Expensive charging fee for Acadmic transcript making to...	Issue of Duplicate mark list for my BE(Power electronics)	Education System

Most useful Nagpur University reviews

24	22	10	6	5
Degree Certificate / Provisional	**showing invalid roll number even when**	**invalid roll no.**	**Indian Economic 2**	**Don't answer a call by query**
MJ **Murtuza Johar**	GU **gunjan.morade@gmail.com**	AS **aarohi shende**	VM **Vaibh MeshRam**	AZ **Azidothy**

Nagpur University reviews & complaints (155)

Resolved

A **Achal Saha=e**
Aug 6, 2021

Resolved

Online Exam face match with wrong roll number

portal. And the online portal did face detection match instead of face detection mismatch. If the online examiner officer had done face mismatch, it would...

+11 photos

Helpful Found this helpful?

Write a comment

R **Renuka Tappe** from Pune, Maharashtra

Resolved

I am complaint against smmca college

Why the university take any action against the smmca college?
They are just a humiliating the us for a money. They giving money from students 5000/- rs for a clearance and without giving any receipt and they saying we are increasing your attendance for taking this money but actually in reality they sending 5% attendance. Every semester they giving a money from us but no one is saying something against for college....

Helpful Found this helpful?

Write a comment

P **pnkpatle** from Nagpur, Maharashtra
Jun 15, 2022

Resolved

Expensive charging fee for Acadmic transcript making to apply to foreign universities

Hello Sir, My name is Pankaj Patle. I have complaint against Nagpur University though i am student of Nagpur University. I went to university in LIT premises to get my academic transcript since I have to apply for foreign universities. They asked to submit 550 Rs. for each document. When i enquire and compare this procedure with other universities like Mumbai or Osmania university their fee is almost 1/4th of our university fee. Can I know the reason why is this so much of difference in the fee?

Aug 14, 2020
Complaint marked as Resolved

Nagpur University customer support has been notified about the posted complaint.

View replies

Helpful 1 found this helpful

1 Comment

C **chotupicu** from Mumbai, Maharashtra

Dear Sir,

I wish to have duplicate mark list for my engineering degree in Power Electronics done in Oct/Nov 1988 from NAGPUR UNIVERSITY, Nagpur
I want to know the procedure and how many days is required to recieve my marklist for each year or consolidated one mark list for entire degree.
Please give details at [protected]@gmail.com
regards
Murali...

Helpful 1 found this helpful

1 Comment

P **Palash Bhaskar Madakwar** from Mumbai, Maharashtra

Resolved

Education System

I'm not getting words to start my letter.
Many people think shameful that they are learning in a Nagpur university! Why is it so?

I think it might be because of pattern of our university is very old and of no use, my sir told me the current pattern in the 10 years old pattern of Pune which is same copied in our university.

Generally what happens is, the things we learn in schools colleges has no real life importance or we can say real life implementation. Last year in 12th I experienced the same thing i.e. Currently ASP.net is used for designing websites and we were taught ASP.

Why Pune University is superior to Nagpur University. Isn't it possible that Nagpur University would be the best university in India, your reply may be that it will require time, isn't it? I think it's not possible!!

Once I was chatting with my one online friend who was from Delhi in 12th class he told me his subjects of computer I felt shameful to tell him my subjects in BCA-I, his 12th's pattern was much better than my BCA.

For example I want to tell you we are still learning floppy disks in the world of pen drives & DVDs. It's ok for history but what about new technology? I think it would be better to teach the current running things than 10-20 year old things.

Now I want to talk especially about my BCA pattern.

- I don't know why there is English subject; I don't think the importance of that English if the student can not talk English. It's totally exam oriented but no real life importance. In English subject English Speaking should be taught, but.....

- There is one subject OR, I don't where it is used. I asked my teacher what's the real life implementation of that subject, my teacher told me that it is only teaching subject, it use only of becoming Lecturer.

- Electronics, I don't know in which part of computer that electronics is used.

There is great problem in paper checking, I was shocked to see Xerox copies of checked papers of my seniors, There one student has solved one problem in full steps with correct answer and got O mark, and in another student's paper same question the answer was written directly answer without proper steps and he got 8 marks!!!!
Many seniors advised me to solve complete paper write anything in the paper but solve the entire questions write anything but write. Marks are given on length of the paper. It's not seen what written inside the paper. Why is it so?

In our Indian education system it is considered that if person have marks then he is intelligent or is more knowledgeable. If there is condition of marks then marks can be bought by money, practical knowledge is given less importance, in colleges also programming languages are taught on Black Board not on computer. If in Dr. Ambedkar College (which is A+) this is the condition then what about other colleges.

I have many things to say but it's not possible to write everything in this small letter. Sorry if there is any mistake, I hope you that you must do something which is good for everyone.

Thank you Sir for reading this.

I know that nothing is going to change but.........,
Old is gold, but New is Diamond

By,
Palash Bhaskar Madakwar,
B.C.A. - 1st year,
Dr. Ambedkar College Nagpur,
palash.[protected]@gmail.com

Aug 14, 2020
Complaint marked as Resolved

Helpful Found this helpful?

Write a comment

Nagpur University related businesses

Gauhati University
1(128)

Chhatrapati Shahu Ji Maharaj University [CSJM]
1(404)

Kuvempu University
1(139)

Get a fast response from
every complaint that you post

Submit a Complaint

INDIAN CONSUMER COMPLAINTS FORUM

ConsumerComplaints.in is a platform for consumers who have had negative experiences with companies. It is a place to share your concerns, issues, and have your complaints resolved.

MAIN MENU

Consumer Complaints

Submit a Complaint

Categories

Latest Complaints

Updated Reviews

ADDITIONAL

Terms of Use

Privacy Policy

Cookie Policy

Comment Guideliness

About us

Contact Us

FAQ

FOLLOW US

© 2023 Indian Consumer Complaints Forum

Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University

Track Grievance No

Student Grievance Form

36343039363237323633653666

Type of Grievance: (•) Fresh ( ) Old

36343039363237323633653666

Name of Student

Gender: ( ) Male ( ) Female

Address of Correspondence 1

Address of Correspondence 2

Address of Correspondence 3

City

District

Pincode

Mobile No

Email ID

Enrollment No

College/Department

Course

Semester

Grievance Type

Grievance

Date: 2023-03-09 10:07

Submit

म्हणून मोहन जदडो या नगराची नगर रचना बघून.

① **नगराचे स्वरूप** :- हडप्पा संस्कृतीचे प्रमुख आणि प्रभावशाली वैशिष्ट्य त्यांची नगररचना होती. या संस्कृतीमध्ये नगरे दोन भागात विभाजीत होती. यात नगर दुर्ग आणि आवासीय नगर असे विभाजन होते. परंतु धोलावीरा हे नगर यास अपवाद होते हे नगर तीन भागात विभाजीत झालेले आहे. आवासीय नगरामध्ये व्यापारी शिल्पकार, हस्तकार तसेच इतर व्यक्ती राहत होते.

② **इमारत व घरे** :- या संस्कृतीमधील निवासगृहे प्रशस्त व दुमजली असलेली दिसून पडतात. मोठी घरे ही एखाद्या महालाप्रमाणे होती. सर्व साधारण व्यक्ती राहत असलेल्या घरामध्ये दोन खोल्या दिसून पडतात घरे अतिशय साधी बनलेली होती. याना प्लास्टर केलेली होते. घरामध्ये लाकडाच्या जिन्याचा प्रयोग केला जात होता इमारतीचे दार गल्लीच्या बाजूने राहत होते तसेच रोशनदान आणि खिडक्या रस्त्याच्या कडेला व खुलता भागाच्या भागात खुलत होत्या घराचे दार लाकडाचे राहत होते व ते नेहमी शेवटी लावल्या जात होते. प्रत्येक घरामध्ये एक अंगण आपल्याला आढळून येते. त्याचप्रमाणे स्वयपाकघर विहीर, स्नानगृह आणि झाकलेल्या नाल्या आढळून येतात. स्नानगृह गल्लीच्या बाजूने राहत होते.

③ **सभाभवन** :- मोहेन जदडो येथील जिल्ह्याच्या दक्षिण बाजूकडे 26 x 26 मीटर आकाराचे एक वर्गाकार भवन मिळाले आहे. यास सभाभवन म्हटले गेले आहे. येथे विटापासून बनलेल्या 20 चौकानी स्तंभांचे अवशेष मिळाले आहे. याचे मुख्य प्रवेशद्वार उत्तर दिशेकडे भवनाच्या आत बसण्या करिता आहे. बांधण्यात आले होते.

④ **महास्नानगृह** :- हडप्पा संस्कृतीच्या प्रत्येक नगरामध्ये एक सार्वजनिक महास्नानगृह आहे. मोहन जदडो येथे अशीच एक महास्नानगृह मिळाले आहे. हे उत्तर - दक्षिण १८० (५५.८८ मीटर) लांब

पो 2316.01 मीटर रुंद तसेच 12.44 मीटर) खोल पोहण्याचा दिशेकडे जिना बनविला आहे त्यांनी फरशी पक्क्या विटांनी बनवलेली होती. या महास्नानगृहाच्या दक्षिण - पश्चिमेकडे एक नाली आहे येथुन घाण पाणी बाहेर काढण्याची व्यवस्था होती.

(५) पुरोहिताची निवासस्थान :- मोहनजदडो येथील महास्नानगृहाच्या उत्तर-पूर्वेकडे 60.1x23.66 मीटर आकाराचे एक विशाल भवन मिळाले आहे. यात 10 मीटर वर्गाकार आकाराने अंगण तीन वरामदे तसेच अनेक खोल्या बनलेल्या होत्या. काहींना फर्श पक्क्या विटांनी बनलेली होती याची स्नानगृहाशी निकटता बघता विद्वानांनी यास प्रधान पुरोहिताचे निवासस्थान म्हटले आहे.

(६) रस्ते :- हडप्पा संस्कृतीमधील निवासांनी रस्त्यांची उत्तम व्यवस्था केलेली होती. रस्ते एक मेकास पूर्व - पश्चिम आणि उत्तर - दक्षिण असे काटकोनात छेदत असतात. मोहनजुदडो येथे मिळालेल्या मुख्य रस्ता, (राजपथ) ९.२५ मीटर रुंद होता. अन्य रस्त्यांची रुंदी 2.66 मीटर ते 3.66 मीटर पर्यंत होती तर गल्लीची रुंदी 1.20 मीटर होती.

(७) सफाई व्यवस्था :- हडप्पा संस्कृतीतील निवासीयांनी स्वच्छतेच्या व्यवस्थेकडे विशेष लक्ष दिले. प्रत्येक रस्त्याच्या आणि गल्लीच्या दोन्ही बाजूला पक्क्या नाल्या बनविल्या गेलेल्या होत्या त्याच्याद्वारे नगरातील घाण पाणी बाहेर काढल्या जात होते कुठे - कुठे नाल्यामध्ये कचरा एकत्र करण्याकरिता गड्डे बनविलेल्या मिळे होते. मोठ्या नाल्या दगडांच्या पाटीने झाकल्या जात होत्या. घरातील खोल्या स्वयंपाकघर स्नानगृह शौचालय इ. ठिकाणाहून निघणाऱ्या लहान नाल्या या मोठ्या नालीला जोडल्या जात होते. नंतर त्या या मोठ्या नाली सार्वजनिक नालीला मिळत होती.

(२) सल्तनतकालीन स्थापत्य कला याविषयी माहिती लिहा.

भारतावर अरब गझनवी आणि घोरी ह्यांनी एका पाठोपाठ एक आक्रमणे भारतावर आले केली. त्या आक्रमणाच्या वेळेस काही मुस्लिम कलावंत भारतात आले. भारतात 1206 मध्ये दिल्ली सल्तनतीची स्थापना झाली या साम्राज्या नंतर विविध राजवंशानी भारतावर राज्य केले. या राजवंशानी साम्राज्य विस्तार प्रशासन सुधारणा याबरोबरच त्यांनी कलेकडे लक्ष दिले. दिल्ली सल्तनत गादीवर बसणाऱ्या विविध सुल्तानांनी वास्तुकलेत आपले योगदान दिले. दिल्ली सल्तनतचे साम्राज्य 1526 पर्यंत भारतात राहिले. या काळात भारतात इस्लामी वास्तुकलेच्या विकास मोठ्या प्रमाणात झाला. या स्थापत्य कले नंतर मशिदी मनोरे, कबरी मध्ये मकबरे भव्य राजवाडे अशी असंख्य इमारते भारतात निर्माण झाले इस्लामध्ये राज्य भारतात स्थापन झाले व संबंध भारतीय कलेशी आहे.

① गुलाम वंशकालीन वस्तुकला :-

गुलाम वंशाचा संस्थापक कुतुबुद्दीन ऐबक होता. त्याच्या काळापासून दिल्ली सल्तनतच्या वस्तुकलेचा प्रारंभ होतो. ह्याने भारतातील प्रथम मशीद कुवत उल इस्लाम ही 1196 मध्ये रायपिथोरा मध्ये बांधली. नंतर त्याला कुतुबद्दीन बाख्तियार काकीच्या स्मृती प्रारंभ केला. ही इमारत 1232 मध्ये अल्तमश संपूर्ण केली त्याने अजमेर येथे दिन का झोपडा का मशीद बांधली.

② खिलजी कालीन वास्तुकला :-

खिलजी काळात दिल्ली सल्तनतच्या विस्तार घडून आला. या काळात या अलाउद्दीन खिलजीने काही सुंदर इमारती निर्मिती केली जाते ह्याने दिल्ली जवळ सीरी नगर,

हे नविन शहर वसविले त्यवीने यास शहरे न अथवा नवीन शहर असो म्हटले 1310 - 11 मध्ये त्याने 'अलाई दरवाजा' ही इमारत बांधली ही प्रथम इमारत होती.

(3) तुघलक कालीन वास्तुकला :-

दिल्ली सल्तनच्या इतिहासात या वंशाने सर्वात जास्त काळ शासन केले. त्यामुळे निश्चितपणे या कालात दिल्ली सल्तनत अंतर्गत वास्तुकलेच्या विकास झाल्या. गयासुद्दीन तुघलक केली. ह्यास छप्पन कोटी असेही म्हटले जाते. या नगराला 52 दरवाजे होती. गयासुद्दीनने स्वतःच्या (मकबरा) तुघलकाबाद जवळ बांधली.

मुहम्मद तुघलकच्या कालात काही महत्त्वपूर्ण कार्य या प्रमाणात झाले. त्याने तुघलकाबादाच्या उत्तर - पूर्वेत आदिला बादच्या किल्ला बांधली राजपि- थोरा आणि सिरी नगरा दरम्यान ह्याने जहांपनाह नगर हे नवीन नगर मजली वसविते. ह्यासच जोशी दिल्ली म्हटल्या जाते. ह्यान दोन मजली हसनफुल, बांध बांधला त्याने विजयमंडल नावाची महाल सारखी एक इमारत बांधली.

(4) सैय्यदकालीन वास्तुकला :-

सैय्यद वंशाला वास्तुकलेच्या पतनाचे युग म्हटलेल्या गेले आहे. येथे बांधल्या गेलेल्या काही इमारती खिलजी कालीन इमारतीची नकल वाटतात. सुल्तान मुबारकशहाने मुबारकपूर गावात स्वतःचा मकबरा बांधता मुहम्मदशाहा स्वतःच्या मकबरा अष्टभुजीय रूपात बांधला.

(5) लोदीकालीन वास्तुकला :-

या कालात ज्या इमारतीची निर्मिती केल्या गेली. त्या सर्व

खिलजी कालीन इमारतीची नकल वाटतात. पर्शी कारू नच्या शब्दात या कालाला मकबरा म्हटला गेले आहे. खिज खान ने 'ख्रिजाबाद' नावाचे शहर तर मुबारकशाह लोदीने मुबारक बाद नगर, ची स्थापना केली. इब्राहीत लोद १५१६ मध्ये सिकंदर लोदीच्या मकबरा बांधला.

सल्तानत कालात वास्तुकलेच्या विकास संमिश्र, स्वरूपात दिसून पडतो. त्या कालात प्रांतीय शासकोंनी सुद्धा मोठ्या प्रमाणात वस्तु बांधल्या.

⑥ सल्तनकालीन नृत्यकलेचा विकास :-

या कालात नृत्यकलेचा सुद्धा विकास झाला. परंतु राजदरबारामध्ये अपेक्षे नाही कमी नृत्यांगना ठेवल्या जात होत्या. ज्या लोकांचे मनोरंजन करीत होत्या. व या कालात दक्षिण भारतात भरत नाट्यम, मोहमी, मद्रम कथकली तसेच ओरिसा मध्ये ओडीसा, नृत्य शैली प्रचलीत होती. सुफी संतांनी सुद्धत भावावेशाच्या नृत्याचा स्विकार केला त्यास ते भाव-समाधीच्या हाल म्हणत असत. सुफी संतांनी सुद्धा भावावेशाच्या नृत्याचा स्विकार केला त्यास ते भाव समाधीच्या हाल म्हणत असत. सुफी संताप्रमाणे भक्ती आंदोलन होत. अनेक संत ज्यात मिरा आणि चैतन्य इ. धार्मिक उन्मादमध्ये आपल्या इष्टदेवा समोर भाव-विभोर होऊन नृत्य करित होते.

⑥ सल्तनतकालीन संगीतेचा विकास :-

चित्रकले प्रमाणे संगितली सुद्धत करानानुसार वर्जित सांगितल्या गेले आहे. या कारणामुळे वर्जित सल्तनेत कालात काही प्रमाणात संगीत कलेची प्रगती झालेली होती. वेळोवेळी खल्पन जलालुद्दीन खिजली अलाउद्दीन खिजली मुहम्मद तुघलक इ. सुल्तान सरजामदार आणि खानजाद्दार संगीत कलेला प्रोत्साहन

दिल्या गेले. या काळात मुस्लिम शासकांच्या दरबारात सुफी संत आणि हिंदू भक्त यांच्या वाढत्या प्रभावामुळे संगीत कलेचा अपेक्षित विस्तार घडून आला.

संगीत कलेच्या एका धारेचा प्रचार उत्तम भारतात आणि दुसऱ्या धारेचा प्रचार दक्षिण भारताला झाला. तर, उत्तर भारतात महान संगीतकार अमीर खुसरोंनी संगीत कलेच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले त्याने त्यास थोडा सनम, ढिकका साजगिरी सरपादा इ. राग प्रचलित केले. त्याने भारतीय रागांचे 12 ईरानी नाव सांगितले आहे. 'कव्वाली ख्याल' आणि तराना सारख्या सांगितले आहे. नवीन कलाचा आविष्कार अमीर खुसरो याने केला. नजामुद्दीन खिलजीने संगीतांच्या विकासातून आणि मेहर आकराज इ. होते.

सुलतान मुहम्मद तुघलकने दौलताबाद येथे 'तखआबाद' नावाचा महाल बनविला. जिथे गाणाऱ्या मुली राजकीय पाहुण्यांचे मनोरंजन करीत होत्या. फिरोजशाह तुघलक वैरुद्ध संगीतात आपली विशेष आवड दाखविली.

सुफी संतामध्ये या काळात अजमेरचे मुइनुद्दीन चिश्ती तसेच दिल्लीचे निजामुद्दीन औलिया यांचा या काळात भक्ती भावनेने परिपूर्ण अशा कव्वाली प्रचलित केल्या. गझलच्या विकास सुद्धा सुफी संतांनीच केला. मुस्लिम शासकां व्यतिरिक्त अनेक हिंदू शासक मेवाडचे महाराणा कुंभा ग्वालियरचे राजा मानसिंह तोमर तसेच विजय नगरच्या शासक कृष्णदेवराय यांनी या काळात संगीत कलेच्या विकासात विशेष योगदान दिले. राजा मानसिंहने तर आपल्या शासन काळात संगीतकारांच्या विशाल संमेलनाचे आयोजन केले आहे.

गट - ब

① सम्राट अशोकाच्या धम्मा विषयी माहिती लिहा.

बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यानंतर बौद्ध धर्माची आचरणात्मक तत्वे सांगून मोठ्या दगडांवर, स्तंभावर स्तूपावर कोरून ठेवली व त्याद्वारा जनतेला सदाचरणाचा मार्ग शिकविण्याचा प्रयत्न केला. त्याने आपल्या सर्व उपदेशातून तात्विक विचारांपेक्षा रोजच्या आचरणावरच भर दिला, असे त्याच्या धर्माज्ञावरून दिसून येते. या धर्माज्ञेचे जनतेने पालन करावे आणि वैयक्तिक जीवनाबरोबरच सामाजिक जीवनही उन्नत करण्याचा प्रयत्न करावा अशी त्याची तळमळ होती. अशोकाने सांगितलेला सदाचरणाचा मार्ग पुढील प्रमाणे सांगता येईल. ① पशुवध बंद करावा ② अहिंसेचे काटेकोरपणे पालन करावे ③ आई वडिलांची सेवा करावी आणि अपंग यांची सेवा करावे ④ गुरुजनांशी आदर आणि नम्रतेने वागावे. ⑤ मित्र, ब्राम्हण, साधू व सन्यासी त्यांच्याशी योग्य प्रमाणे वागावे. ⑥ नेहमी दानधर्म करावा इत्यादी. त्याचबरोबर अशोकाने राग, निष्ठुरता, ईर्ष्या, द्वेष, मत्सर इत्यादी दुर्गुणांचा त्याग करावा असेही सांगितले. या प्रकारचे आचरण केल्यास मनुष्य सुखी होतो आणि त्याला जीवनात शांती मिळते, असा त्याचा विश्वास असतो. या प्रकारचे आचरण प्रथम अशोकाने आपल्या जीवनात उतरवले. प्रथम आपले सर्व सुखोपभोग बंद करून राजवाड्यातील पशुहत्या बंद केली आणि तो एखाद्या भिक्षुसारखा राहू लागला. जनतेच्या कल्याणासाठीही त्याने अनेक कामे केली. त्यांच्यासाठी त्याने धर्मा ना दवाखाने उघडले, धर्मशाळा, बांधल्या, रस्ते बांधून दुतर्फा झाडे लावली. धर्मप्रसाराबरोबर प्रजेच्या कल्याणाची काळजी घेणे, हाही त्याच्या जीवनाचा

एक अविभाज्य पैलु होते, मी कुठेही असो कोणत्याही कामात मग्न असो कलोकोनी, मारणाशी मारण्यापर्यंत आलेला पाहिजे असा हुकुम होता.

असा होता भुगोंकचा धर्म अर्थातच तो काही स्वतंत्र धर्म नव्हता, बौद्ध धर्मातील तत्वे त्याने सौम्यावी ते महंमद पैगं-बरांच्या बरोबर अगदी सुरुवातीपासुन सांसारिक जिवनाच्या त्याग करुन जे निवडक लोक सफा नावाच्या गुहेत जाऊन अल्लाचे चिंतन करित त्यांना सफी म्हणते जाऊ लागले.

सुफीवादाचे मूळ मात्र इस्लाम धर्मातच आहे यात शंका नाही. युवन हुसेन म्हणतात, तसुकी महत्वाचा उदय किंवा मुळ इस्लाममध्येच आहे राजधारी सिंह दिनकर यांच्या मते प्रत्येक धर्माचे सार याच्या तत्वज्ञानाच्या रहस्यवादी अंशात असते इस्लाम धर्मातही असा मार्ग आहे. त्याला तसव्वुफ असे म्हणतात जो लोगोंको जबरदस्ती इस्लाम बनाते के पक्ष में नही थे तथा धार्मिक रहस्य को जानने के लिए आत्मिक वैचित्र्य तथा धार्मिक सुफी संप्रदायावर भारतीय धर्मातील विचारांचा आणि रीती रिवाजांचा बराच प्रभाव पडला आहे.

वैदिक हिंदू धर्मातील कट्टर ब्राह्मणवाद आणि जटिल व किलष्ट कर्मकांड यांच्या-विरोधात त्याप्रमाणे बौद्ध आणि जैन पंथाचा उदय झाला त्याप्रमाणे बौद्ध आणि इस्लामामधील कट्टर मुल्लावाद आणि शुष्क निष्ठ प्रचार यांची तीव्र प्रतिक्रिया म्हणजे, सुफीमत सुफी संतांच्या साधु-नी यादाचे नाही. या सुफीमताने इस्लामधर्माशी असलेली आपली नाळ कधीच तोडला नाही म्हणूनच सुफीमत किंवा सुफीवाद म्हणजे इस्लाम धर्मातील आध्यात्मिक रहस्यावादाचा आशय समजला जातो. यालाच तसव्वुफ म्हणतात.

सुफी संतांच्या साधनामुतीचा आविष्कार म्हणून सुफीवाद किंवा सुफी पंथ हळूहळू विकसित झाला. या सुफीवादाच्या विकासाच्या तीन अवस्था मानल्या जातात. (क) प्रथम सोपान (ख) द्वितीय सोपान (ग) तृतीयसोपान सुफी पंथातही अनेक उपपंथ आहेत. चिश्ती संप्रदाय, सुहरावर्दीचा संप्रदाय, कादरी

संप्रदाय, कलंदरिया संप्रदाय, मदारिया संप्रदाय, सुहरावर्दिया संप्रदाय, शाहविलेया संप्रदाय, रिफाई संप्रदाय, निमातुल्लाहिया संप्रदाय, नक्शबंदिया संप्रदाय, बावली संप्रदाय हे सूफी संप्रदायाअंतर्गतील 12 पंथ किंवा उपपंथ आहेत.

② भक्ती चळवळीची प्रमुख वैशिष्ट्ये :

① भक्ती मार्गाचे स्वरूप मधुरा भक्ती :- जैन आणि बुद्ध धर्माला वैदिक धर्मातील ईश्वर संकल्पना नाकारली त्यामुळे काही काळ भक्तीमार्गाला उतरती कळा लागली. पण पुढे जैन आणि बुद्ध धर्मातील दूरदर्शी धार्मिक विचारवंतांच्या लक्षात आले की सामान्य जनतेला उपास्यतेचे काहीतरी ध्यान होणारे प्रतीक हवे म्हणून मग जैनांनी सहतीर्थंना तर बुद्धांनी गौतम बुद्धाला परमेश्वर स्वरूप किंवा भगवान मानून त्यांचे प्रतिमापूजन सुरू केले. त्यामुळे वैचारिक आणि बुद्धाप्रमाणे वैदिक धर्मातही दुर्गा, गणेश, राम, कृष्ण, शंकर इत्यादी देवतांचे प्रतिमापूजन होऊ लागले. मात्र मध्य काळात अशा प्रकारच्या विविध देवतांच्या भक्तीला आणि पूजनाला 'बहर' आला याचे कारण सामान्य जनांना सगुणोपासना सहज मुलभूत होते. कोणत्याना कोणत्या तरी देवाची किंवा देवीची मूर्ती अथवा प्रतिमा स्थापन करून याच्या माध्यमातून परमेश्वर सृष्टीचे आदिकारण असलेल्या शक्तीशी मानसिक पातळीवर तादात्म्य साधण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजेच साधना होय. याला सगुणोपासना किंवा भक्तीमार्ग असे म्हणतात अंतर्गीच्या इतिहासाच्या आज ते ओनावरी पाहिला सर्व स्वरूपी आधुनिक श्रीहीचा ओळी आधुनिक भक्तीशिलातील असल्या तरी त्यातील आशय मात्र भक्ती मार्गाचे सर्व काही, सत्य वर्णन करते हे लक्षात ठेवले पाहिजे. मध्य काळातील कित्येक संतकवींनी किंवा संतपुरुषांनी तर कृष्णाच्या चरणी इतका तन्मय तापूर्ण भक्तीभाव आपल्या हृदयातून व्यक्त केला आहे. की कृष्ण हा प्रियकर आहे. आणि आपण स्वत: कृष्णाची राधा आहे. असे संकेतार्थाने सूचित केले आहे. अशा भक्तीला मधुरा भक्ती असे म्हणतात. मराठीतही देहे जो, विभक्त तो भक्त असे शब्दाला अर्थ प्रचलित आहे.

(2) भक्तीमार्ग आणि एकेश्वरवाद भारतात नवा नव्हता .–

भारतात प्राचीन काळापासून भक्तीमार्ग प्रचलित होता प्रत्यक्ष प्रभु रामचंद्राने लंकेवर स्वारी करण्याच्या अगोदर रामेश्वर येथे शिवालिंगाची प्रतिष्ठापना केली होती, पांडवांनी वनवासात जाण्याच्या अगोदर दुर्गादेवीची पूजा केली. रुक्मिणी स्वयंवरापूर्वी कुलदेवीच्या दर्शनाला गेली होती. त्याप्रमाणे : श्री महाभागवतमांतले 'सामान्यजनांशी' भक्तीमार्ग हाच सर्वात श्रेष्ठ व सुलभ मार्ग असे भगवान श्री कृष्णाने स्पष्टपणे सांगितले आहे. भगवद्गीतेचे निरनिराळ्या देवतांच्या किंवा देवांच्या उपासनेच्या, भक्तीचा निषेध केला नसला तरीपण चराचर सर्वांच्या मुळाशी असलेला अंतिम व प्रकाशमान परमात्मतत्त्व एकच आहे असे वारंवार सांगितले आहे. विविध व्यक्तींची किंवा भक्ती भारतात प्राचीन काळापासून प्रचलित असली तरीपण एकेश्वरवादाच्या सिध्दांत भारतीय समाजला मुळीच अपरिचित किंवा अज्ञात नव्हता इस्लामच्या प्रभाव म्हणून हाणून पाडण्यासाठी मध्य काळातील भारतातील संत पुरुषांनी एकेश्वरवादाच्या सिध्दांत नव्याने मांडला असे मुळीच्या नाही.

(3) भक्तीमार्गाचा प्रभाव वाढण्याची कारणे .–

मध्य काळात हिंदू समाजात भक्तीमार्गाचा प्रभाव वाढण्याची कारणे

(क) : राजकीय कारणे.

(ख) : सामाजिक कारणे.

(ग) : धार्मिक कारणे.

② खालील विषयांवर टिपा लिहा.

① मोईनुद्दीन चिश्ती : चिश्ती संप्रदायाचे प्रमुख प्रवर्तक ख्वाजा अबु अब्दुल्लाह हे होते, आणि इ.स. १२ व्या शतकाच्या शेवटच्या चरणात इराणमार्गे या पंथाचा प्रचार प्रसार झाला मग भारतात. या पंथाची सुरुवात ख्वाजा मुईनुद्दीन चिश्ती यांनी केली त्यांचा जन्म इराणातील सीस्तान, भागातील संजर या ठिकाणी झाला होता. त्यामुळे त्यांना संजरी असे नाव पडले. त्यांच्या वडिलांचे नाव सैय्यद गयासुद्दीन हसन आणि आईचे नाव सैय्यद गयासुद्दीन हसन आणि माहेनूर असे होते. नंतर ते चिश्त या ठिकाणी राहू लागले, म्हणून त्यांना चिश्ती आणि त्यांच्या संप्रदायाला असे होते. नंतर ते चिश्त शहाबुद्दीन गोरीने भारतावर ११९२ मध्ये आक्रमण केले. त्यावेळी त्यांच्याबरोबर तेव्हा भारतात आले आणि 'एकासफुल मजहल' नावाचा ग्रंथ लिहिला.) भारतातील मुस्लीम समाजात त्यांचा उल्लेख सुल्तान-ए-अलहिंद (भारताचे आध्यात्मिक बादशाह) असा केला आहे. शहाबुद्दीन गोरी भारतात लुटमार करून जाळपोळ करून परत आपल्या देशात गेला पण ख्वाजा मुईनुद्दीन यांना गोरीचा हा मार्ग आणि आततायीपणा पसंत नव्हता त्यामुळे ते भारतातच राहिले. राजस्थानातील अजमेर या ठिकाणी त्यांनी आपल्या चिश्ती संप्रदायाचे प्रमुख केंद्र स्थापन केले.

कबीर :

① प्रस्तावना : मध्य काळातील भक्तिमार्गी आंदोलनाच्या इतिहासात महात्मा संत कबीर यांचे नाव प्रामुख्याने घ्यावे लागते. यांचा जन्म १४४० मध्ये एका विधवा स्त्रीने लोकनिंदेला ब्राह्मण स्त्रीच्या पोटी झाला. त्या विधवा स्त्रीने लोकनिंदेला घाबरून, आपल्या नवजात बालकाला, गावाबाहेर टाकून दिले परंतु नीरू नावाच्या विणकराने त्या बालकाचा सांभाळ केला मात्र हे मत मॅकालिफ आणि वेस्टकॉस्ट यांना मान्य नाही. त्यांच्या मते कबीर हा नीरू नावाच्या एका मुसलमान कोष्ट्याचा मुलगा आणि कमाली नावाची मुलगी होती. कबीराचे

आध्यात्मिक गुरु रामानंद हे होते, अनेक विद्वानांचे मत आहे. शिक्षण या शब्दाला लौकिक अर्थाने महात्मा कबीरांनी कोणत्याही हिंदू पाठशाळेत किंवा मदरसात शिक्षण घेतले नव्हते, तरीपण त्यांचे निरीक्षण व्यापक जीवनानुभव आणि तेजस्वी निरीक्षण, व्यापक चिंतन अतिशय सखोल व सखोल होते.

(२) कबीरांच्या सामाजिक कार्याचा उद्देश :-

संत कबीरांच्या काळात सामाजिक परिस्थिती अतिशय भीषण व अपकर होती. संतकबीरांच्या सामाजिक कार्याचा आशय थोडक्यात स्पष्ट करताना प्रोफेसर युसुफ हुसेन म्हणतात, उत्तर भारतातील विभिन्न वर्गातील आणि धार्मिक समूहामधील मतभेदांना प्रचलित सर्व मान्य रूढींच्या चौकटीतून मिटविणे हा संत कबीरांचा मुख्य उद्देश होता. जागतिक वर्णाश्रम समाजरचनेबरोबरच अंधविश्वास, अज्ञान, सत्यावर आधारित दोन भिन्न धर्मामधील वैर संपविणे आणि अज्ञानाच्या, अंधश्रद्धेच्या वैर संपविणे आणि अज्ञानाच्या फायदा घेऊन धर्माच्या माध्यमातून खालच्या, फायदा जमातीमधील हजारो लोकांचे आर्थिक, मानसिक, बौद्धिक शोषण करणाऱ्या समाजात उच्चस्थानावर प्रतिष्ठापित अल्पसंख्य कर्मठांच्या मस्तीला आव्हान देणे हा महात्माकबीरांच्या सामाजिक सुधारणेचा मुख्य उद्देश होता.

(3) सांस्कृतिक साम्यवादाचे पुरस्कर्ते :-

कबीरांच्या व संत मानवजात ही एकच परमेश्वराची संतान आहे, म्हणून त्यांनी स्पृश्य-अस्पृश्य, उच्च-नीच, राजा-रंक, लहान-थोर, स्त्री-पुरुष अशा प्रकारच्या मानवनिर्मित किंवा निसर्ग निर्मित भेदभावाच्या पलीकडे जाऊन शुद्ध आणि पवित्र मानवतावादाचा पुरस्कार केला आणि जातिभेदावर कठोर प्रहार केला. शूद्र अथवा ब्राह्मण एकाच प्रक्रियेतून जन्माला येतात. त्यामुळे कोणी उच्च किंवा कोणी नीच तर पाखंडी हिंदू ब्राह्मणांच्या सोवळ्यावर किंवा दुसऱ्या जातीतील व्यक्तीने आपल्या जलकुंभाला स्पर्श करू नये याची दक्षता घेणाऱ्या हिंदू समाजातील ठाकूर, ब्राह्मण, राजपूत

जोर त्यांच्या कर्मवादावर होता. करतात.

④ हरिभक्त सहनशील असतो :- समाजात काही व्यक्ती सतत कोणते ही सकारात्मक कार्य न करता फक्त निंदा करणं, वायफळ काम हिरीरीने करीत असतात. हा नकारात्मक दृष्टिकोन आणि निराशावादी कार्यपद्धती महात्मा कबीरांना मुळीच मान्य नव्हती त्यांनी स्वतः कुणाची निंदा केली नाही. आणि आपल्या शिष्यांनाही निंदा प्रकारापासून सतत दूर राहण्याचा उपदेश केला त्यांच्या दर्जा प्रेम आणि निष्काम बुद्धीने केलेले सत्कर्म करणे यावर अतिशय जोर होता. दर्जा सहनशीलता या दोन गोष्टी फक्त धारणांनात नवळ होता आणि परमेश्वरांच्या सच्चाभक्ताच्या अंत: करणातच वसत असतात असा कबीरांचा ठाम विश्वास होता.

⑤ संत कबीरांचा परिपूर्ण आणि शाश्वत :-

मानवतवाद :- तात्विक, सैद्धांतिक आणि कल्पनामय पातळीवरून संत कबीरांच्या शिकवणुकांचे चिंतन केल्यास त्यांचे परब्रह्म मोक्ष निष्काम कर्मवाद राम रहीम समन्वय मुल्ला, मौलावी उलेमा पाखंडी ब्राह्मण पंडित स्त्रीमुक्ती हिंदू मुसलमान एकता याबद्दलचे सर्वच दोहे व त्यातून दिली जाणारी शिकवण नाही निखळ निखळ परिपूर्ण मानवतावादी चिंतन अनुकरणीय आणि संपूर्ण मानवतावादी मानव जातीला, दोन्ही लोकांसाठी उपयुक्त आणि अनुकरणीय आहे यात काहीच संशय नाही. आजही भारतात कबीरपंथी लोक लाखोंच्या संख्येत आहेत. भारिदीत उंच चौथऱ्यावर चढून मोठमोठ्या आवाज आजावात अयाणाची नाग. देण्यामुळे देवा किंवा अल्ला प्रसन्न होतो. कायर किंवा आचरणाते होम विवाहवाद्य स्नानासाठी खाण्याचा शौक, गरिबांचा छळ आयुष्य करत त्यासाठी हज काब्याची यात्रा केली तरी अल्ला किंवा लढाना असा दांभिकपणा मंजूर नाही हे आपल्या दोह्यातून शंख ठोकपणे सांगितले.

गुरु आणि ईश्वर एकच आहे. असे संत कबीरांचे मत आहे जप - तप, गंगा - स्नान, दान धर्म याला कबीरांचा, तत्वतः विरोध नव्हता त्या प्रमाणे सदोदित पाण्यात असणारे नाते पाण्यातून

काढले तरी, त्याच्या, शरीराला दुर्गंधी असते ती त्याला वारंवार, धुतल्याने ही जात नाही तसेच नाही. मन निर्मळ, कार्य करीत रावल असा तुकाराम महाराजांच्या शैलीतच मन निर्मळ शुद्ध ठेवण्यास संत कबीरही सांगतात.

अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय

गुंडेवार मार्ग, काटोल रोड, नागपूर-13

<u>स्वाध्याय (Assignment)</u>

(2021-22)

बी. ए. सेमेस्टर-I

विषय:- इतिहास

(भारताचा इतिहास-प्रारंभापासून ते 1525 पर्यंत)

विद्यार्थ्याचे नाव:- तेजस संजय पहुरकर

मोबाइल नंबर:- 8261056577

ईमेल:- Pahurkartejas@gmail.com

गट - अ

खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे लिहा

२. महात्मा बुद्धाचे जीवनचरित्र लिहून बौद्ध धर्माची शिकवण स्पष्ट करा.

उत्तर :- महात्मा बुद्धाचे जीवनचरित्र पुढीलप्रमाणे :

प्रारंभिक जीवन :- बौद्ध धर्माचा संस्थापक असलेल्या गौतम बुद्धाच्या प्रारंभिक जीवनावर प्रकाश टाकल्यास त्याच जीवन किती सुख-समाधानी होते हे आपल्या लक्षात येते. त्याचे मूळ नाव सिध्दार्थ होते. त्याचा जन्म कोशल देशाच्या उत्तरेला असलेल्या कपिलवस्तू येथील शाक्य क्षत्रियाच्या गणराज्य झाला. या राज्यातील कपिलवस्तुपासून १५ मैल दूर असलेल्या लुम्बुनी वनामध्ये त्याचा जन्म इ. स. पूर्व ५६३ मध्ये झाला.

सिध्दार्थचे पिता शुद्धोदन हे शाक्य गणराज्याचे शासक होते. त्यांच्या मातेचे नाव महामाया / महादेवी होते. त्यांच्या जन्माच्या ७ दिवसानंतरच त्यांच्या मातेचा मृत्यु झाला. त्यामुळे त्याचे पालनपोषण त्यांची मावशी महाप्रजापती गौतमीने केले. म्हणूनच ते गौतम म्हणून ओळखल्या जाऊ लागले. गौतमांच्या जन्मापूर्वी कालदेव नावाच्या एका तपस्वीने भविष्यवाणी केलेली होती की, मोठा होऊन त्यांनी बुद्ध बनेल. अशाच प्रकारची भविष्यवाणी ब्राम्हण कौडिण्य याने केलेली होती ज्या पाच ब्राम्हणांना गौतमने सारनाथ येथे उपदेश दिला त्यात कौडिण्य सुध्दा होता.

गौतमच्या वडीलांनी त्याला ऐश्वर्यात ठेवण्याचा पूर्ण प्रयत्न केला. गौतमच्या शिक्षणाची सम्पूर्ण व्यवस्था करण्यात आली. गौतम पुस्तकी ज्ञानाबरोबरच घोडस्वारी, धनुर्विद्या आणि मल्लविद्या यात पारंगत झाला. परंतु गौतमचा स्वभाव चिंतनशील असल्याने तो कधी-कधी ध्यानस्थ बसत असे. त्याच्या या स्वभावामुळे राजा शुध्दोधन चिंतित होता, त्यामुळे त्यांनी गौतम समोर ताल सुंदर तरुणी ठेवल्या होत्या. गौतमला जगातील दुःखा पासून दूर ठेवण्याकरिता त्याला नेहमी वैभवात ठेवल्या गेले.

विवाह :- गौतमला चिंतन अवस्थेपासून बाहेर काढण्याकरिता त्याला जबाबदारित अडकविण्याचा विचार त्याच्या पित्याने केला. वयाच्या १६ व्या वर्षी गौतमचा विवाह यशोधरा सोबत करून दिला.. बौद्ध साहित्यात यशोधराची वेगवेगळे नाते मिळतात. कालांतराने गौतमाला एक पुत्ररत्न जन्मास आले. पुत्राच्या जन्माचा समाचार ऐकूनही त्याच्या चेहऱ्यावर प्रसन्नतेचे भाव दिसले नाही. पुत्र जन्माची बातमी ऐकता त्याच्या तोंडातून राहु हा शब्द बाहेर पडला. राहु म्हणजे बंधन. त्यामुळे मुलाचे नाव राहुल ठेवल्या गेले.

गृहत्याग :- गौतमचा स्वभाव बालपणापासून चिंतनशील होता. वैभवात राहूनही त्याचे मन सदैव चिंतनात राहत होते. गौतमच्या या स्वभावाला वाढ देणाऱ्या अनेक घटनांची नोंद त्रिपीटक मध्ये आहे. गौतम नगर भ्रमणकरिता निघाले तेव्हा त्याना मार्गात वृद्ध, रोगी, प्रेतयात्रा आणि प्रसन्नचित संन्यासी यांचे दर्शन झाले. या दृश्यामुळे त्याचे मन व्याकूळ झाले आणि त्यामुळे त्याच्या मनात प्रवृत्तीमार्गाची निस्सारता आणि निवृत्ती मार्गाची संतोषाची भावना जास्त दृढ झाली. त्यामुळे त्याचे संसारात मन रमत नव्हते. संसारामधून बाहेर निघण्याचा तो सतत प्रयत्न करीत होता. अशावेळेस शुद्धोधनाने त्याचे मन सुखात ठेवण्यासाठी एक रात्री त्याला अतिसुंदर गणिकामध्ये एकटे ठेवले. त्या गणिकानी गौतमला रिझवण्याचा पुरेपूर प्रयत्न केला परंतु त्यात त्याना यश प्राप्त झाले नाही. थोड्यावेळानंतर गौतम आपला त्याला झोपलेला बघून त्या गणिका सुद्धा झोपल्या. काही वेळानंतर गौतमाला जाग आली तेव्हा त्याने बघितले की काही वेळापूर्वी ज्या अतिसुंदर दिसत होत्या त्या आता विरूप दिसत होत्या. हे चित्र बघून गौतम घोर चिंतेत पडला व तो आपल्या खोलीत परत गेला. त्यामुळे त्यानी आता सांसारिक दुःखा पासून निवृत्तीचा मार्ग शोधण्याचे ठरविले. त्यानुसार एका रात्री कुणालाही न सांगता, " गौतमने वयाच्या २९ व्या वर्षी आपला प्रिय घोडा "कंथक" आणि सारथी "छन्ना" याना सोबत घेऊन गृहत्याग केला.

धर्माचा प्रसार :-

यानंतर म. बुद्धांनी विविध स्थळी प्रचार केला. अनेक जनता त्यांच्या धर्मात दिक्षीत आली. काशी येथील यश नावाचा धनिक आपल्या परिवारासह त्यांचा शिष्य बनला. याच वेळेस त्यांनी बौद्ध संघ ची स्थापना केली. त्यानंतर पाच कश्यप गोत्रीत ब्राह्मणांनी उरुवेला येथे त्यांचे शिष्यत्व ग्रहण केले. येथून ते राजगृह येथे गेले. येथील शासक बिंबिसार त्याने त्यांचा धर्म ग्रहण केला. येथून म. बुद्ध कपिलवस्तूला गेले. तेथे मावशी गौतमी तिची कन्या नन्दा, पत्नी यशोधरा, पुत्र राहुल, गौतमीचा पुत्र नन्द यां सर्वांना त्यांच्याकडून बौद्ध धर्माची दिक्षा घेतली. त्यापूर्वी राजगृह येथे "सारिपुत्र" आणि "मौदगल्यायन" यांनी बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली.

महापरिनिर्वाण / मृत्यु :-

म. बुद्ध आणि त्यांचे शिष्य सतत धर्माचा प्रचार करीत होते. वर्षा ऋतू सोडल्यास बाकीच्या ऋतूत ते प्रचार करीत होते. ४५ वर्षांच्या अनवरत धर्मप्रचारानंतर म. बुद्ध वृद्धावस्थेत पोहचले. वैशाली येथून ते पावा येथे गेले. तेथे त्यांनी चुन्द कुमार पुत्राच्या घरी भोजन घेतले. पावा येथे त्यांची प्रकृती बिघडली. अशाच अवस्थेत ते "कुशीनारा / कुशीनगर" येथे गेले. कुशीनगर येथेच म. बुद्धाचे वयाचे ८० व्या वर्षी इ.स.पूर्व ४८३ मध्ये मृत्यु झाला.

ब. महात्मा बुद्धाची शिकवण :-

म. बुद्धांनी ज्या धर्माचा प्रचार प्रसार केला वास्तविक पाहता तो नवीन धर्म नव्हता. पुरातन प्रचलित धर्माच्या आधारावर मनुष्याच्या समोर ठेवलेला असा मार्ग होता, ज्याचे पालन करून मनुष्य जन्म - मृत्यूच्या बंधनामधून मुक्ती प्राप्त करू शकत होता. म. बुद्ध व्यवहारिक धर्म सुधारक होते. त्यामुळे त्यांनी मनुष्याला त्या काळी रूढ असलेल्या आत्मा आणि ब्रह्म यांच्या निरर्थक वादात कधीच पाडले नाही तर त्यांनी आपल्या धर्मात सदाचार आणि नैतिकता यावर भर दिला. अंधश्रद्धेला त्यांच्या धर्मात स्थान नव्हते त्यांनी सदैव तर्काला प्रमुखता दिला.

तपश्चर्या :- गृहत्याग केल्यानंतर गौतमने सर्वप्रथम "अनुपिय" नावाच्या बागेत ७ दिवस व्यतीत केले. येथून ते राजगृह येथे गेले. येथे त्यांना "अराल कलाम" हा तपस्वी मिळाला परंतु त्याचीही सोबत सोडून तो राजपुत्र या तपस्वी कडे जावून पोहचला. त्याचीही साथ सोडून गौतम उरुवेला येथे पोहचला. येथे त्याला कौण्डिण्य ब्राम्हणसह पाच अन्य ब्राम्हण मिळाले. याच्या सोबत गौतम घोर तपश्चर्या करू लागला, शरीराला ना ना प्रकारे कष्ट देवू लागला. परंतु ज्या ज्ञानाकरिता गौतमने गृहत्याग केला होता ते मात्र त्याला प्राप्त झाले नाही. त्यामुळे गौतमने तपश्चर्येचा त्याग केला. त्याच्या साथीदारांनी गौतमवर भागवणूक असल्याची टीका केली आणि ते सारनाथ निघून गेले.

ज्ञानप्राप्ती :- त्यानंतर गौतम "गया" येथे आला आणि येथेच पिंपळाच्या एका वृक्षाखाली ध्यान लावून बसला ७ दिवस आणि ७ रात्र अखंड तपश्चर्या केल्यानंतर वैशाख पौर्णिमेच्या दिवशी गौतमला ज्ञान प्राप्ती झाले आणि तो बुद्ध बनला. लोक त्यांना शाक्यमुनी, तथागत म्हणू लागले. त्यांनी प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा प्रसार केला. त्यास "बौद्ध धर्म" म्हणून ओळखल्या जाऊ लागले. गयाला "बोधगया" आणि त्या पिंपळाच्या बोधिवृक्ष असे म्हटल्या जाऊ लागले.

धर्मचक्र प्रवर्तन :- महात्मा बुद्धाने ज्ञान प्राप्त केल्यानंतर तात्काळ प्रचारास प्रारंभ केला नाही. एका दिवशी गया येथे एका वृक्षाखाली बसले असताना तपुस्स आणि मल्लिक नावाचे दोन वंजारे आले. त्या दोघांना बुद्धांनी आपला उपदेश दिला व ते बुद्धाचे उपासक बनले. यानंतर महात्मा बुद्धांनी विचार केला की, पीडित मानवाच्या उद्धाराकरिता आपला उपदेश आवश्यक आहे. म्हणून त्यांनी धर्म प्रसाराचा निश्चय केला. बोधगया येथून महात्मा बुद्ध सारनाथ येथे गेले आणि तेथे त्यांनी कौण्डिण्य ब्राम्हणासह इतर पाच ब्राम्हणांना आपला पहिला धर्मोपदेश केला. या घटनेला बौद्ध परंपरेत धर्मचक्र प्रवर्तन म्हटले.

तर्काला प्रमुखता दिला. एकदा उपदेश करतांना म. बुद्धानी म्हटले की, भिक्खुनो, मी जे काही सांगत आहे ते परंपरागत आहे, हे सत्य मानणे तुमच्या श्रद्धेचा भाग आहे म्हणून सत्य मानू नका. मी शास्ता आहे पूज्य आहे मानुन सत्य मानू नका परंतु तुमचे हृदय आणि मन ज्या गोष्टीला विवेकपूर्ण ग्रहण करेल त्यास सत्य माना. म. बुद्ध शांतिमुक्त उपदेश करताना म्हणतात कि, धर्म तोच आहे जो विरागाचा उपदेश देतो. म. बुद्धानी स्थापना केलेला धर्म लोकतंत्रवादी होता. या धर्माचे तत्त्वज्ञान आणि शिकवण पुढीलप्रमाणे आहे.

१. चार आर्यसत्ये :-

म. बुद्धानी सांगितलेले चार आर्यसत्ये बौद्ध धर्माची आधारशिला आहे. त्याचे मौलिक तसेच विकसीत सर्व सिद्धान्त या आर्यसत्यावर निर्भर आहे वा त्याच्याशी कोणत्या ना कोणत्या रूपात संबंधित आहेत. सारनाथ येथे या सत्यांना घेऊन म. बुद्धानी धर्मचक्र प्रवर्तित केला.

i) दुःख :-

संपूर्ण संसार दुःखमय आहे. जन्मापासून तर मृत्यूपर्यंत दुःखच आहे. इच्छित वस्तुची प्राप्ती दुःख आहे.

ii) दुःख समुदाय :-

म. बुद्ध दुःखाचे कारण सांगताना म्हणतात, दुःखाचे मूळ कारण तृष्णा आहे. ज्याचे मूळ अविद्या वा अज्ञान आहे.

iii) दुःख निरोध :-

तृष्णेचा नाश करणे म्हणजे दुःखापासून मुक्त करणे श्रेय. तृष्णेत न फसणारा व्यक्ती मोक्ष प्राप्त करतो आणि पुनर्जन्माच्या चक्रा-मधून सुटतो.

iv) दुःख निरोधगामिनी प्रतिपदा :-

दुःखाचा विनाश करण्याकरिता म. बुद्धानी सांगितलेले आहेत कि ज्या सिद्धान्तांचे प्रतिपादन केले. त्यास अष्टांग मार्ग म्हणतात.

२. अष्टांग मार्ग :- दुःख निवारणांकरिता म. बुद्धांनी आठ मार्ग सांगितले आहे

i) सम्यक दृष्टी :- संपुर्ण संसार दुःख मय आहे. जन्मापासून तर मृत्युपर्यंत दुःखच आहे.

ii) सम्यक संकल्प :- कामना, तृष्णा आणि हिंसा यापासून मुक्त राहण्याचे संकल्पच सम्यक संकल्प होय.

iii) सम्यक वाणी :- नेहमी सत्य बोलावे, कमी बोलावे, मृदु बोलावे, कठोर बोलून दुसऱ्याचे मन दुखवु नये.

iv) सम्यक कृती :- मनुष्याने नेहमी चांगले कर्म करावे आणि वाईट कर्मापासून दूर राहावे.

v) सम्यक उपजीविका :- मनुष्याने आपल्या उपजीविकेसाठी उचित साधनांचा वापर करावा. दुसऱ्यांना हानी पोहचविण्याऱ्या साधनाद्वारे उपजीविका चालवू नये.

vi) सम्यक व्यायाम :- व्यायामाचा अर्थ येथे उद्योग वा प्रयत्नाशी आहे. मनुष्याने सदैव नैतिक, मानसिक तसेच आध्यात्मिक उत्थानाकरिता प्रयत्न करावे.

vii) सम्यक स्मृती :- मनुष्याला आठवण राहायला पाहिजे त्याने सर्व कार्य सावधपणे तसेच विवेकपणे करावे.

viii) सम्यक समाधी :- यानुसार मनुष्याने आपल्या चित्ताच्या एकाग्रतेवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे कारण त्यामुळे त्यास बौध्दिक आणि आध्यात्मिक ज्ञानाची प्राप्ती होते.

३. दसशील :- म. बुद्धानी मनुष्याच्या जीवनाचे प्रथम लक्ष्य निर्वाण सांगितले आहे. निर्वाण तेव्हाच प्राप्त होते जेव्हा मनुष्य जीवन-मृत्यूच्या चक्रामधून सुटतो. म. बुद्धांनी दश शील सांगितलेले आहे.

१. अहिंसा
२. सत्य
३. चोरी न करणे
४. व्यभिचार न करणे
५. अपरिग्रह
६. मादक द्रव्याचे सेवन करू नये.
७. वेळी अवेळी भोजन घेऊ नये.
८. विलासीपूर्ण बिछान्याचा त्याग करा.
९. नृत्य - संगीताचा त्याग करणे.
१०. ब्रह्मचर्याचे पालन करणे.

प्रथम पाचशील त्यांनी गृहस्थ व्यक्तींकरीता सांगितलेले आहेत. तर संपूर्ण दश शील त्यांनी भिक्षुकरीता सांगीतलेले आहे.

४. प्रतीत्य समुत्पाद :- ज्या प्रकारे दुःखाचे कारण जन्म आहे त्याच प्रकारे जन्माचे कारण कर्म-फल उत्पन्न करणारे अज्ञान रुपी चक्र आहे ज्याला पारिभाषिक शब्दामध्ये प्रतित्य समुत्पाद म्हणतात. याचे एकूण क्रम १२ आहे.
१. अविद्या.
२. संस्कार
३. विज्ञान.
४. नामरूप.
५. षडायतन.
६. स्पर्श.
७. वेदना.
८. तृष्णा.
९. उपादान.
१०. भव.
११. जाती.
१२. जरामरण.

5. क्षण-भंग वाद :-
हा सिद्धान्त प्रतीत्य समुत्पाद मधून उत्पन्न झालेला आहे. जगातील प्रत्येक वस्तू कारणांनी उत्पन्न झालेली आहे. त्यामुळे ती सापेक्ष आणि परिस्थिती तसेच कारण विशेषवर निर्भर आहे. त्यामुळे ते अस्थायी आहे. त्यामुळेच ती क्षणिक आहे. वस्तू क्षणिक आहे. म्हणून आत्मा सुद्धा क्षणिक आहे.

6. कर्म-फल :-
म. बुद्ध कर्मवादाचे समर्थक आहेत. प्रत्येक व्यक्ती कर्मानुसार फळ भोगतो. प्रत्येक व्यक्तीचे लोक आणि परलोक कर्मावर निर्भर करते. त्यांच्या मतानुसार मनुष्याचे मन, वचन आणि कर्म या सर्वांना कर्म म्हणावे. कर्म दु:खाचे मूळ कारण आहे, असे प्रतिपादित केले.

7. कारणवाद :-
बौद्ध धर्म नितांत कारणवादी आहे. बौद्ध धर्मानुसार संसारात जे सर्व आहे ते उद्देशाने उत्पन्न झालेले आहेत. हीच विशेषता त्यांना अहेतुवादी, नियतीवादी आणि निराशावादी पासून वेगळे करते.

8. अनात्मवाद :-
बौद्ध धर्मात आत्म्याची कल्पना नाही. या सिद्धान्तानुसार व्यक्तीमध्ये जो आत्मा आहे ती मनुष्याच्या अवसानासोबतच समाप्त होते. आत्मा शाश्वत आणि चिरस्थायी वस्तू नाही. जी सर्वांच्या जन्मातही विद्यमान राहिल. परंतु बौद्ध धर्मात पुनर्जन्माला मान्यता आहे.

9. पुनर्जन्मवाद :-
म. बुद्धाच्या पुनर्जन्मावर विश्वास आहे परंतु हा पुनर्जन्म आत्म्याचा नाही तर अनित्य अहंकाराचा होतो. ते पुनर्जन्माला सुद्धा कार्यकारण नियमाद्वारे संचालीत करतात.

10. अनीश्वरवाद :-
बौद्ध धर्म मुळातच अनीश्वरवादी आहे. बुद्धांनी ईश्वराला सृष्टीकर्ता मानले नाही तर तसे असते तर दु:ख उत्पन्न करणाराही तोच ठरता. त्यांनी ईश्वराच्या आणितर मानवाच्या कल्याणाकरिता ईश्वरा संबंधित प्रश्न अनावश्यक मानले

११. प्रयोजनवाद :-
म. बुद्ध नितांत प्रयोजनवादी होते. त्यामुळे त्यांनी मनुष्याच्या कल्याणाला आवश्यक असणाऱ्या विषयांतच उपदेश दिला. लोक, जीव, परमात्मा, सृष्टी विवादांना त्यांनी व्यर्थ समजले. यावरूनच त्यांनी प्रश्न विषय करिते ज्यावर शिष्यांना मौन राहायला सांगितले.

१२. अहिंसेवर :-
म. बुद्ध अहिंसेचा पक्षात होते. त्यांनी जीवनभर अहिंसा परमोधर्मचा प्रसार केला. त्यांच्या मतानुसार मनुष्याने आपल्या मनाने, बोलण्याने आणि कर्माने कोणत्याच जीवाला दुःखी करू नये.

१३. वेदांवर अविश्वास :-
म. बुद्धाने वेदांना ईश्वरद्वारे रचित मानले नाही. त्यामुळे त्यावर त्यांनी अविश्वास दाखविला. त्यांनी सांगितले की मनुष्याने नेहमी अनुभवाद्वारेच आध्यात्मिक मार्ग शोधावा, त्याकरिता कोणत्याही धर्म ग्रंथाचा वा बाहेरील साधनांचा आश्रय घेऊ नये.

१४. कर्मकाण्ड, यज्ञ, पशुबलीवर अविश्वास :-
पशुची बलि चढवण्यात तसेच यज्ञ इ. मार्गावर म. बुद्धाचा विश्वास नव्हता. कर्मकाण्डाचे ते घोर विरोधी होते. याच कारणामुळे ते ब्राम्हणाला उच्च स्थान देण्याच्या पक्षात नव्हते.

१५. जाती व्यवस्थेवर टिका :-
म. बुद्ध सामाजिक एकतेवर विश्वास ठेवित असत. त्यांच्या मतानुसार बौद्ध धर्माचा अनुसरण कोणीही करू शकतो, तो उच्च वा निच्च जातीचा असावा त्यांनी भेद केलेला नव्हता.

१६. निर्वाण :-
बौद्ध धर्मानुसार मनुष्याचा जीवनाचा परम उद्देश्य निर्वाण प्राप्ती आहे. निर्वाणाच्या अर्थ दिवा विझणे अर्थात जीवन-मृत्युच्या चक्रामधून मुक्त होणे होय. निर्वाण मनुष्याला याच जन्मात प्राप्त होऊ शकतो शकते. परंतु महानिर्वाण मृत्युनंतर सम्भव आहे.

गट - अ

खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे ५०० शब्दात लिहा.

५. अलाउद्दीन खिलजीच्या प्रशासकीय सुधारणा स्पष्ट करा.

उत्तर :- अलाउद्दीन खिलजीच्या प्रशासकीय सुधारणा पुढील प्रमाणे -

i) **सुलतान** :-

प्रशासनीक कार्याच्या दृष्टीने अलाउद्दीन सल्तनत कालातील सर्वश्रेष्ठ कुशल प्रशासकांपैकी एक होता. सम्पूर्ण सत्ता त्याने आपल्या हातात केंद्रीत केली. त्याच्या अधिकारावर कोणतेच नियंत्रण नव्हते. तो सर्व विभागाचा प्रमुख आणि सर्वोच्च अधिकारी होता. त्याचे मंत्री त्याचे सल्लागार नसून सेवक होते. त्याने प्रशासनात मंत्र्याना महत्व दिले नाही. सम्पूर्ण शासनाचा सर्वोच्च प्रमुख सुलतान होता.

ii) **मंत्री** :-

प्रशासन सुव्यवस्थितपणे चालव्याकरिता योग्य विश्वासपात्र आणि अनुभवी व्यक्तिची नियुक्ती मंत्री पदावर केली. या सर्वांचा कार्यकाल पूर्णपणे सुलतानाच्या इच्छेवर अवलंबून होता. पद वंशानुगत नव्हते.

1. **वजीर** :- अलाउद्दीनचा प्रमुख मंत्री वजीर हा होता. वजीर फक्त सुलतानाच्या जवळ राहत होता. याचा विभाग "दिवान - ए - वजारत" हा होता.

2. **दीवान** - ए - आरीज :- हा सैन्य विभाग होता. याचा प्रमुख "आरिज - ए - मुमालिक" हा अधिकारी होता.

3. **दीवान** - ए - इंशा :- हा पत्राचार विभाग होता. याचा प्रमुख दबीर - ए - खास होता.

4. **दीवान** - ए - कजा :- हा साधारण झगड्यांचा निर्णय देत होता. याचा प्रमुख "काजी - ए - मुमालिक" हा होता.

5. **दीवान** - ए - रसालत :- हा परराष्ट्र विभाग होता.

iii) **प्रांत** :-
अलाउद्दीने एका विशाल साम्राज्याची निर्मिती केलेली होती. हे साम्राज्य त्याने अनेक अनेक प्रांतात विभाजीत केले होते. या प्रांतावर त्याने प्रांतपति नियुक्त केलेले होते. हे प्रान्तपति अलाउद्दीन च्या विश्वासातील रहत असे.

iv) **सैन्यव्यवस्था** :-
अलाउद्दीन च्या शासन व्यवस्थेचा आधार सेना होती. त्याने सैन्यव्यवस्थेत सुधारणा केली. तत्कालीन सैन्यव्यवस्थेत सुधारणा करणे आवश्यक होते. अलाउद्दीनने स्थायीपणे सेना ठेवायला सुरुवात केली या पूर्वी दिल्लीच्या सुल्तानांनी स्थायी सेना ठेवण्या- कडे लक्ष दिले नव्हते. सुल्तानांनी स्वतः च्या नियंत्रात असलेल्या स्थायी सेनेचे गठन केले. सैन्याच्या संख्येत अत्याधिक वाढ केली. सैनिकांच्या नियुक्तीच्या वेळेस त्यांच्या योग्यतेला महत्व दिल्या गेले त्यांना प्रशिक्षण शस्त्रसज्ज करण्यात आले. सैनिकांना त्याने गुणांच्या आधारावर श्रेणीमध्ये विभाजीत केले. त्याने सैन्यांना तीन श्रेणीत विभाजीत केले होते. प्रथम - दोन पेक्षा जास्त घोडे ठेवत, द्वितीय - दोन घोडे, तृतीय - एक घोडा ठेवत असे. अलाउद्दीन च्या पूर्वीच्या सुल्तानांनी सैन्याला वेतन हे जहागीर च्या स्वरूपात द्यायला सुरुवात केलेली होती. यात दोष होते, या व्यवस्थेतील दोष काढून अलाउद्दीने सैन्याला नगदी वेतन देणे सुरु केले. प्रत्येक घोडस्वार सैनिकाला २३४ टका प्रतिवर्ष वेतन दिल्या जात होते. यानी वेतनात आपला उदारनिर्वाह व्यवस्थित चालवावा. म्हणून राज्यात आर्थिक सुधारणाही केल्या. सैनिका-करिता चांगले प्राणि. उच्चप्रतीचे घोडे त्याने अरब देशामधून आयात केले घोड्यांना डाग लावण्याची व्यवस्था त्याने केली. त्याकरिता पायगाह नावाचा विभाग स्थापण केला. अलाउद्दीने साम्राज्याच्या सिमेवर मजबूत किल्ले बांधले. या सर्व सुधारणांचा परिणामस्वरूप, त्याने एका विशाल आणि शक्तिशाली सैन्याचे संघटन केले. त्याने सैन्यात घोडस्वार सैनिकांची संख्या "4 लाख 75 हजार होती" हा विभाग "आरिज - ए - मुमालिक" नावाचा गुप्तचर विभागाच्या सर्वोच्च अधिकारी होता.

v) न्यायव्यवस्था :-

अलाउद्दीन न्यायव्यवस्थेकडे सुद्धा लक्ष दिले. त्याने निःपक्ष न्यायाची व्यवस्था केलेली होती. तो न्याय व्यवस्थेतील सर्वोच्च न्यायप्रमुख होता. तो दरबारात स्वतः खटले ऐकून त्यावर निर्णय देत होता. दंड विधान अतिशय कठोर होते. त्याने न्यायदानाकरिता काझीची नियुक्ती केलेली होती न्याय हा इस्लामी कायद्याप्रमाणे दिल्या जात होता सुलताना नंतर काझी अधिकारी न्यायदान क्षेत्रात होते. त्यात सद्र-ए-जहाँ काझी उल कुजात, नायब काझी / अदल मुफ्ती इ. अशी रचना होती. तसेच एक अन्य अधिकारी "अमिर-ए-दाद" होता.

vi) आर्थिक सुधारणा :-

सुलतान अलाउद्दीन एक महान योद्धा आणि शासकच नव्हता तर तो उच्च कोटीचा सुधारक सुद्धा होता. त्याने बाकिच्या सुधारणे बरोबरच आर्थिक सुधारणेकडे सुद्धा लक्ष दिले. आर्थिक सुधारणा करताना त्याने बाजारभाव नियंत्रण, मूल्य निर्धारक, भू-राजस्व व्यवस्था आणि कर व्यवस्था यात विशेषतः सुधारणा केल्या.

अ. बाजारभाव नियंत्रण :-

अलाउद्दीने बाजारभावावर नियंत्रण ठेवण्याचे धोरण अवलंबले याबाबत त्याचे अनेक उद्देश्य होते असे विद्वान मानतात त्यातील काही प्रमुख उद्देश्य आहेत.

1. विशाल सैन्याला कमीतकमी वेतनात अपार उदारनिर्वाह करता यावा.

2. प्रशासनावरील आर्थिक भार कमि करणे.

3. सैन्य व्यवस्थेत वाढणाऱ्या खर्चापासून सोडवणूक.

4. बाजारातील वस्तुंच्या वाढणाऱ्या भावांना थांबविणे.

5. प्रजेचे कल्याण

अलाउद्दीन च्या सैन्य व्यवस्थेची सफलता या निती वर आधारित होती. याने सैनिकांना रोज उपयोगी पडणाऱ्या वस्तुची यादी बनवून त्याच्या किंमती निश्चित केल्या. मध्यस्त दलाल यामधून हटवले. वेळोवेळी वजनाची तपासणी केली. त्याने सर्व वस्तु बाजारात बरोबर पोहोचाव्या अशी व्यवस्था करून व्यापाऱ्यांना दीवान-ए-रियासत या विभागात आपले नाव लिहावे लागत असे. अलाउद्दीने या कार्यात दिल्ली जवळ ४ प्रकारच्या बाजाराची व्यवस्था केलेली होती.

१. "मंडी" अर्थात गल्ला बाजार :- हा धान्य बाजार होता.

२. "सराय-ए-अदल" :- हा निर्मिती वस्तूचा बाजार होता

३. घोडे, दास आणि इतर मवेशियांचा बाजार.

४. अन्य वस्तुंचा बाजार

बाजारभावांचे नियंत्रण योग्य प्रकारे व्हावे याकरिता दिवान-ए-रियासत नावाच्या विभागाची स्थापना केली. या व्यवस्थेचा अधिकार मुमालिक-ए-रियासत हा होता. त्याच्या अंतर्गत शहनाह आणि बरीद. नावाचे अधिकारी होते. या व्यतिरिक्त मुक्तासिब सैयद आणि नाजीर (वजन अधिकारी) होते. सुलतान चे स्वतः च्या नियंत्रणाखाली मुनहियान नावाचे गुप्तचर सुद्धा होते. हे धोरण लागु करण्याकरिता अलाउद्दीने ने कठोर दण्ड व्यवस्था लागु केली होती.

ब. भू-राजस्व व्यवस्था :-
अलाउद्दीने सर्वप्रथम संपूर्ण जमिन जी अनुदानात राज्याद्वारे दिल्या गेलेली होती ती परत घेतली. ही भूमी अमिर, अधिकारी, विद्वान आणि धर्मशास्त्री यांना दिल्या गेलेली होती. शेतकऱ्याकडून कर वसूल करणारे वंशागत हिंदू अधिकाऱ्यांचे विशेषाधिकार नष्ट केले. त्याच्या शेतामधून सुद्धा महसूल वसूल केला जाऊ लागला. अलाउद्दीने बिस्वा नावाच्या प्रमाणाद्वारे जमिन मोजली असे करणारा तो प्रथम सुलतान होता. जमिन महसूल उत्पन्नाच्या ५०% वसूल केल्या गेला.

vii) <u>कर व्यवस्था</u> :-

अल्लाउद्दीने नविन कर लावले ज्यात "आवास कर" आणि "चराई कर" प्रमुख होते. जीयाउद्दीन बरनी नुसार त्याने गाय आणि बकरी वर सुद्धा कर लावला. एक अन्य कर "करी" वा "करही" होता ज्याची माहिती बरनी देत नाही. जजिया कर हा हिंदु आणि इतर धर्मियाकडून वसूल केल्या जात होता. मुस्लिम राज्यात राहतात म्हणून इतर धर्मियांना हा कर द्यावा लागत होता. खमस हा लुटी मधील 1/5 भाग राज्याला आणि 4/5 सैन्याला दिल्या जात होता. परंतु अलाउद्दीने 4/5 भाग राज्याजवळ ठेवला. जकात मुस्लिमांकडून घेतला जाणारा धार्मिक कर होता. हा संपत्ती च्या 40 भाग इतका होता. राज्यातील शेतकऱ्याकडून उत्पन्नातील 75% टक्के ते 80 टक्के कराच्या रुपात वसूल करत होता. मुस्लिम व्यापाऱ्यांच्या वस्तूवर मुल्याच्या 5 टक्के कर तर हिंदू व्यापाऱ्यावर 10 टक्के कर होता.

अल्लाउद्दीनच्या भूमी व्यवस्थेच्या यशाचे कर निर्धारण आणि ती वसूल करण्याचे श्रेय नायब वजीर शर्फ कासिनी यास जाते. अनेक वर्षापर्यंत या अधिकाऱ्याने अलाउद्दीनचे आध्यादेश साम्राज्याच्या अधिकांश भागात लागू करण्याचा प्रयत्न केला.

गट - अ

6. सल्तनतकालीन स्थापत्य कला याविषयी माहिती लिहा.

उत्तर :- भारतावर अरब, गझनवी आणि घोरी यांनी एका पाठोपाठ एक आक्रमणे भारतावर केली. या आक्रमणाच्या वेळेस काही मुस्लिम कलावंत भारतात आले भारतात 1206 मध्ये दिल्ली सुलतानाची स्थापना झाली. या साम्राज्यांतर्गत विविध राजवंशांनी भारतावर राज्य केले. या राजवंशांनी साम्राज्य विस्तार प्रशासन सुधारणा यांच्याबरोबरच त्यांनी कलेकडे लक्ष दिले. दिल्ली सल्तनत गादीवर बसणाऱ्या विविध सुलतानांनी वास्तुकलेत आपले योगदान दिले. दिल्ली सल्तनतचे राज्य 1526 पर्यंत भारतात राहिले. या काळात भारतात इस्लामी वास्तुकलेचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला. या स्थापत्य कलेतर्गत मशिदी, मनोरे, कबरी, मकबरे, भव्य राजवाडे अशा असंख्य इमारते भारतात निर्माण झाली. इस्लामचे राज्य भारतात स्थापन झाले व त्याच्या सोबत भारतीय कलेशी आले. या काळात निर्माण झालेल्या स्थापत्य कलेवर इस्लाम आणि हिंदू दोन्ही कलांचा प्रभाव दिसून पडतो. इस्लामी शैली मुख्यतः इराणी शैली होती. दिल्ली सल्तनतच्या काळात बांधण्यात असलेल्या स्थापत्य कलेत दोन्ही कलांच्या मिश्रणाबरोबरच या काळातील इमारती आकाराने भव्य व बांधणीत मजबूत आहेत या इमारतींच्या बांधकामात प्रामुख्याने लाल दगडांचा वापर केला आहे. उंच इमारत, उंच मिनार, लहान मोठे घुमट, महिराब युक्त प्रवेशद्वार, इमारतीमध्ये विस्तृत पटांगण, वेलबुट्ट्या, जाळ्या, रंगीत विट, कोरीव काम इ. या स्थापत्यकलेची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये दिसून पडतात या काळातील बहुतेक इमारतींवर कुराणमधील वचने लिहिलेली आपल्याला आढळतात.

i) **गुलामवंशकालीन वास्तुकला** :-

गुलामवंशाचा संस्थापक कुतुबुद्दीन ऐबक होता. त्याच्या काळापासून दिल्ली सल्तनतच्या प्रारंभ होतो. त्याने भारतातील प्रथम मशीद कुव्वत - उल - इस्लाम ही 1197 मध्ये रायपिथोरा येथे बांधली. ऐबकने ख्वाजा कुतुबुद्दीन बख्तियार काकीच्या स्मृती प्रित्यर्थ 1206 मध्ये दिल्ली येथे कुतुबमिनार च्या बांधकामास प्रारंभ केला ही इमारत 1232 मध्ये अल्तमश ने पूर्ण केली त्याने अजमेर येथे 'अढाई दिन का झोपडा' ही मशीद बांधली.

अल्तमश ज्यास दिल्ली सल्तनतच्या वास्तविक संस्थापक म्हटल्या जाते त्याने वास्तुकलेला योगदान देताना काही सुंदर इमारती बांधल्या त्यात कुतुब-मिनारपासून तीन मैल दूर पुत्र नासिरुद्दीन महमूद स्मृतीप्रित्यर्थ सुल्तान गढीची निर्मीती केली. त्याने बदायू येथे हौज-ए-शम्सी शम्सी ईदगाह आणि जामा मशीद १२३० याची निर्मिती केली. नागौर येथे १२३० मध्ये त्याने अतारकीनचा दरवाजा ही "इमारत" बांधली तर १२३५ मध्ये त्याने स्वत:चा "मकबरा" कुव्वत बनविला.

ii) <u>खिलजीकालीन वास्तकला</u> :-

खिलजी काळात दिल्ली सल्तनतच्या विस्तार घडून आला. या काळात अलाउद्दीन खिलजीने काही सुंदर इमारतीची निर्मिती केली त्याने दिल्ली जवळ सीरी नगर हे नवीन शहर वसविले. बरनीने यास शहरे नौ अथवा नवीन शहर असे म्हटले १३१०-११ मध्ये त्याने अलाई दरवाजा ही इमारत बांधली ही प्रथम इमारत होती. त्यात केवळ इस्लामी पद्धतीच्या वापर केला गेला. त्याने संपूर्ण मुस्लिम शैलीत बनलेल्या जमातखाना मशीद ची निर्मिती केली. सीरी नगरमध्ये त्याने "हजारस्तून महाल" तसेच एक मोठा तलाव "हौज-ए-खास" वा हौज-ए-अलाई बांधला. अलाउद्दीन वंशज कुतुबद्दीन मुबारक खिलजी त्याने "ऊखा मशीद" बांधली.

iii) <u>तुघलककालीन वास्तुकला</u> :-

दिल्ली सल्तनतच्या इतिहासात या वंशाने सर्वात जास्त काळ शासन केले त्यामुळे निश्चितपणे या काळात दिल्ली सल्तनत अंतर्गत वास्तु-कलेचा विकास झाला.

गयासुद्दीन तुघलक त्याने दिल्ली जवळ तुघलकाबाद या नवीन नगराची स्थापना केली. त्यास छप्पन कोटी असे ही म्हटल्या म्हटल्या जाते. या नगराला ५२ दरवाजे होते. गयासुद्दीनने स्वत:च्या "मकबरा" ~~तम~~ तुघलकाबाद जवळ बांधला.

महम्मद तुघलकच्या कालात काही महत्वपूर्ण कार्य या प्रकारात झाले. त्याने तुघलकाबादच्या उत्तर - पूर्वेत आदिलाबादचा किल्ला बांधला. रायपिथौरा आणि सीरी नगरा दरम्यान त्याने जहाँपनाह नगर हे नवीन वसविले यास चौथी दिल्ली म्हटल्या जाते.

फिरोजशाह तुघलकच्या कालात वास्तुकलेचा विकास घडून आला. फरिश्ताच्या शब्दात सुल्तान फिरोजशाह तुघलक हा वास्तुकलेचा महान प्रेमी होता.

फिरोजशाहने फिरोजाबाद, फतेहाबाद, हिसार, जौनपुर इ. नवीन नगरांची स्थापना केली. त्याचद्वारे निर्मित अमर कृती यमुना नहर होती.

फिरोजशाह कोटला हे पाचवी दिल्ली म्हणून ओळखल्या जाते. येथे कोटला फिरोजशाह नावाचे महाल आहे. येथे आठ मशिदी तसेच एक व्यक्तिगत मशिद आहे. तीन राजमहल तसेच एक शिकार खेळण्याचे स्थान कुश्क - ए - शिकार आहे. येथे जामा मशिद आहे. येथे अशोकचे दोन स्तंभ आहेत एक अंबाला जिल्ह्यातील तोवर गाव येथून आणला तर दुसरा मेरठ येथून आणल्या गेला. येथे दोन मजली विद्यालय आहे.

फिरोजशाहने दिल्ली येथे "काली मशीद" बांधली. तहखान्यात रुपातील खिडकी मशीदीची निर्मिती जहाँपनाह नगर येथे केल्या गेली. जहाँपनाह नगर येथेच संगमरवरचा प्रयोग करून बेगमपुरी मशीद बांधली शाहजहानाबाद येथे त्याने कलान मशीद बांधली. दिल्ली येथे हौज - ए - खास ज्या जवळ त्याने स्वतः चा मकबरा बांधला.

iv) <u>सैय्यदकालीन वास्तुकला</u> :-

सैय्यद वंशाला वास्तुकलेच्या पतनाचे युग म्हटल्या गेले आहे. येथे बांधल्या गेलेल्या काही इमारती खिलजी कालीन इमारतींची नक्कल वाटतात. सुल्तान मुबारकशहाने मुबारकपुर गावात स्वतः चा मकबरा बांधला. मुहम्मदशहा स्वतः चा मकबरा अष्टभुजीय रुपात बांधला.

v) लोदीकालीन वास्तुकला :

या कालात ज्या इमारतीची निर्मिती केल्या गेली. त्या सर्व खिलजी कालीन इमारतीची नकल वाटतात. पार्सी ब्राऊनच्या शब्दात या कालाला मकबरा युग म्हटल्या गेले आहे. खिज्र खान ने खिजाबाद नावाचे शहर तर मुबारकशाह लोदीने मुबारकबाद नगर ची स्थापना केली. इब्राहीम लोद 1517 मध्ये सिकन्दर लोदीच्या मकबरा बांधला.

सल्तनत काळात वास्तुकलेचा विकास संमिश्र स्वरूपात दिसून पडतो. या काळात प्रांतीय शासकांनी सुद्धा मोठ्या प्रमाणात वास्तु बांधल्या. या काळात भारतात इस्लामी स्थापत्य कलेचा पाया घातला गेला.

गट - ब

खालीलपैकी दोन प्रश्नांची उत्तरे २५० शब्दात लिहावी.

8. सम्राट अशोकच्या धम्मा विषयी माहिती लिहा.

उत्तर :- सम्राट अशोकच्या धम्मा विषयी माहिती पुढीलप्रमाणे :

अशोकचा धम्म :- सम्राट अशोकाची गणना भारतातीलच नाहीतर जगातिल महान शासकात केली जाते. त्याच्या महानतेचा आधार त्याचे विजय नसून त्याच्या द्वारे केले गेलेले जनकल्याण तसेच आपल्या प्रजेच्या सर्वांगिन उन्नती करिता केलू गेलेल्या कार्याचा आणि त्याचा धम्म · करुणा, सहिष्णुता हे स्रोत. कलिंग युद्धा नंतर अशोकने आपले संपूर्ण जीवन मानवाच्या कल्याणाकरिता खर्च केले. आपल्या पूर्वजांच्या विजयाच्या नितीचा त्याग करुन अशोकने बौद्ध धर्म स्विकारला आणि आपल्या जीवनातील बाकीचे वर्ष त्याने धम्म प्रचारात आणि जनकल्याणात घालविले.

अशोकने प्रसारित केलेल्या धम्माच्या स्वरूपाबाबत विद्यामध्ये मतभेद आहे. याबाबत विद्वानांमध्ये दोन मत आहे. याबाबत विद्वानांमध्ये दोन मत आहे. एका मताचे विद्वान अशोकने प्रतिपादीत केलेल्या धर्माला बौद्ध धर्मच मानतात तर दुसऱ्या मताचे विद्वान अशोकाने प्रतिपादीत केलेल्या धर्माला एका धर्माच्या परिधमध्ये न बांधता त्यांनी म्हटले की अशोकने प्रसारित केलेला धम्म त्याची स्वतःची कल्पना होती.

अशोकने प्रसारित केलेल्या धर्माचे काही मुलभूत सिद्धांत त्याने आपल्या स्तंभ लेखात वर्णित केलेले आहे. त्यानुसार इंद्रियावर नियंत्रण ठेवणे, संयम पाळणे, आपल्या विचारात पवित्रता ठेवणे, कृतज्ञता, दृढ भक्ति, दया, पवित्रता, सत्य, सुश्रुत सेवा, दान, मदत करणे दुसऱ्याचा आदर करणे. दुसऱ्यांचा आदर करणे, इ. काही मुलभूत सिद्धान्त अशोकच्या स्तंभ लेखात वर्णन केल्या गेले आहे.

अशोकने धम्माची व्याख्या आपल्या दुसऱ्या आणि सातव्या स्तंभलेखात केलेली आहे. अशोकाच्या मतानुसार "धम्म" साधुता आहे. तसेच कल्याणकारी चांगले कार्य करणे

आहे. पाप न करणे, दुसऱ्या प्रती केल्या गेलेल्या व्यवहारात मधुरता ठेवणे, दया, दान तसेच सदाचाराचे जीवन ठेवणे होते. सम्राट अशोक म्हणतो की प्राण्यांना मारू नये, जीव हिंसा करू नये, आई-वडील तसेच मोठ्या व्यक्तींची आज्ञा मानने, गुरुजनां प्रति आदराची भावना ठेवणे, भिक्षु परिचीत नातेवाईक, ब्राम्हण तसेच श्रमण यांच्या प्रति दानशीलता तसेच चांगले व्यवहार ठेवणे. त्याचप्रकारे दासांसोबत सुद्धा उचित व्यवहार करणे, असे अशोक ने सांगितले आहे.

अशोकने आपल्या धम्मात सहिष्णुतेवर अत्याधिक जोर दिला. त्याने सांगितलेली सहिष्णुता व्यक्तीचे अन्य व्यक्तीशी असलेल्या व्यवहार, आई-वडिल, मित्र-संबंधी, गुलाम, सेवक, भिक्षू यांच्या प्रति असलेल्या व्यवहारामध्ये दिसून पडते. सहिष्णुतेप्रमाणेच अशोकने अहिंसेवर जोर दिला. त्याने स्वतः आपल्याला सांगितलेल्या मार्गावर चालतांना युद्धाचा त्याग केला. त्याने हिंसा असलेल्या कार्याची लोकांना मनाई केली. अशोकने आपल्या धम्मात मानव कल्याणाला प्रमुख स्थान दिले आहे. या दृष्टीने त्याने रस्त्यावर सावली देणारे वृक्ष लावले, विहिरी खोदने, विश्रामगृह बांधणे, मनुष्य आणि पशुकरिता पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करणे इ. अशोकने आपल्या धम्माच्या नितीत सांगितलेले

अशोकने आपल्या धम्माची व्यावहारिक तत्व सांगतांना म्हटले आहे. त्यानुसार आई-वडील आणि मोठ्या चा आदर करणे तसेच ब्राह्मणा सोबत उचित व्यवहार करणे, सत्य, संयम, भक्ति दया, आणि दान युक्त आपला व्यवहार ठेवणे, मन आणि कर्माची शुद्धता ठेवणे. श्रमिक आणि नोकरी सोबत उचित व्यवहार न करणे, अहिंसेचे पालन करणे, अल्प खर्च अल्प संग्रह करणे इ. समावेश यात केला

अशोकने आपल्या धम्माची ज्या प्रकारे व्यवहारिक तत्वे सांगितली आहेत, त्याचप्रमाणे काही निषेधात्मक बाबी साठी त्याने आसिनव या शब्दाचा प्रयोग केला ज्याचा अर्थ पाप असा आहे.

या सर्वांकडे बघता असे दिसून पडते की अशोक चा धर्म धम्मा हा सर्व सामान्यकरिता त्याने सांगितलेला सदाचरणाचा मार्ग आहे. लोकांनी या प्रमाणे वागावे असे त्याला वाटते. त्यामुळे त्याने या सर्व तत्वांचा आपल्या जीवनात समावेश केला आणि अशोकाने आपल्या धम्मात सांगितलेल्या तत्वाप्रमाणे वागून पूर्ण आपले आचरण लोकां करिता आदर्श राहील असे ठेवले.

धम्म विजय : अशोक आपल्या १३ व्या शिलालेखात धम्मविजयाची चर्चा करताना म्हणतो, देवांच्या प्रिय धम्म विजयाला मुख्य विजय समजले पाहिजे धम्म विजय त्याने आपल्या राज्यात, तसेच सर्व सिमेवरील प्रदेशात ६०० योजन पर्यंत केला. ज्यात अंतीयोक नावाच्या यवन राजा तसेच अन्य ५ राजा तुरमय, अंतकिन, मग आणि अलिकसुंदर आहे. तसेच हे धम्म विजय त्याला दक्षिणेकडील चोल, पांड्य आणि ताम्रपर्णी पर्यंत प्राप्त झाले. ब्राह्मण तसेच बौद्ध ग्रंथात धम्म विजयाचा राजनितीक अर्थ आहे. यात म्हटल्याप्रमाणे धम्मविषयी शासकाचा राजकिय प्रभाव त्याचे प्रतिद्वंदी स्विकारित होते. परंतु अशोकचा धम्मविजय या प्रकारचा नव्हता. १३व्या शिलालेखात त्याने म्हटल्याप्रमाणे त्याने आपल्या आणि शेजारी राज्यावर धम्मविजय प्राप्त केला. याचा अर्थ आहे की त्याने आपल्या आणि शेजारी राज्यात धम्म प्रचार केला. तसेच या धम्म प्रचारात त्याला यश प्राप्त झाले. अशा प्रकारे धम्म विजय शुद्ध रूपात धम्म प्रचाराचे अभियान होते. अशोकच्या धम्म विजयात युद्ध व हिंसेला कोणतेच स्थान नव्हते अशोक प्रथम भारतीय शासक होता ज्याने राजकिय जीवनात हिंसेच्या त्यागाचा सिद्धान्त समोर ठेवला. स्वत: गौतम बुद्ध राजकिय हिंसाविरुद्ध नव्हते. त्यामुळे त्यांनी मगध कोशल आपसात लढला पण युद्ध जिंकण्याचा उपाय सांगितला होता. अंतत: त्याची ही धारणा की राजकिय हिंसा धम्मा विरुद्ध आहे त्याच्या मस्तिष्कची ही उपज आहे. अशोकने आपला व्यक्तिगत आचार शासकीय आचार बनविले.

गट - ब

प्र. समुद्रगुप्त च्या विजयी अभियाना विषयी माहिती लिहा.

उत्तर :- समुद्रगुप्तच्या विजयी अभियाना विषयी माहिती पुढीलप्रमाणे :-

समुद्रगुप्त :-

समुद्रगुप्त केवळ गुप्तवंशाचा महान शासक नव्हता तर भारतीय इतिहासातील महान शासकामध्ये त्याला महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त. त्याने आपली बुद्धी, पराक्रम तसेच अप्रतीम शौर्य या आधारावर गुप्त साम्राज्याचा विस्तार केला. काही विद्वानाच्या मतानुसार गुप्तकालाला स्वर्ण-काल म्हटल्या जाते त्या स्वर्ण कालाचा पाया समुद्रगुप्ताच्या काळात घातल्या गेला. त्यात नंतर चंद्रगुप्त द्वितीय विक्रमादित्य ने वाढ केली हा एक दिग्विजयी शासक होता ज्याची तुलना नेपोलियन बोनापार्टशी केली जाते.

समुद्रगुप्त हा चंद्रगुप्त प्रथम आणि कुमारदेवीचा पुत्र होता. चंद्रगुप्तानंतर हा सिंहासनावर बसला. चंद्रगुप्ताने आपल्या शासनकाळात समुद्रगुप्ताला राज्यकारभाराची जबाबदारी दिलेली होती. हा निर्णय अन्य पुत्रांना पसंद न आल्यामुळे त्यांनी कचच्या नेतृत्वात विद्रोह केला. अलाहाबाद प्रशस्ति मध्ये याचा उल्लेख आहे. कांच ने एक वर्षापर्यंत गुप्त राज्यावर राज्य केले. परंतु नंतर या विद्रोहाचे दमन करून समुद्रगुप्ताने परत आपले सिंहासन प्राप्त केले व त्यानंतर तो आपल्या दिग्विजयच्या मोहिमेवर निघाला. या दिग्विजयाचा उल्लेख अलाहाबाद प्रशस्ति मध्ये धरणिबन्ध सम्पूर्ण पृथ्वीला जिंकणे या शब्दात केलेले आहे.

i) आर्यावर्तचे प्रथम युद्ध :-

या युद्धाचे वर्णन अलाहाबाद प्रशस्ति मधील १३ व्या आणि १४ व्या ओळीत मिळते. आपल्या दिग्विजय प्रक्रियेत समुद्रगुप्त ने सर्वप्रथम उत्तर भारतात एक छोटे युद्ध केले. या युद्धात त्यांनी तीन राज्यांना पराभूत केले हे ~~राज्य~~ राजे होते.

अ. अच्युत :- हा नागवंशी होता जो अहिच्छत्र येथे राज्य करित होता.

ब. नागसेन :- हा नागवंशी राजा होता, जो पद्मावति येथे शासन करित होता.

क. कोतकुलज :- या राज्याच्या राजाचे नाव मिळत नाही. त्यांना एकटे गाठून वा यांच्या सम्मिलित संघाला पराभूत केले याचे पुरावे मिळत नाही. परंतु अलाहबाद प्रशस्ति वरुन स्पष्ट होते की युध्दात या तिन्ही राजांचा पराभव झाला. यालाच आर्यावर्ताचे प्रथम युध्द म्हटल्या गेले

ii) दक्षिण मोहिम :- अलाहबाद प्रशस्तिच्या १९ व्या आणि २० व्या ओळित समुद्रगुप्ताच्या दक्षिण मोहिमेचे वर्णन केले आहे. उत्तरेत आपले स्थान बळकट केल्यानंतर समुद्रगुप्त दक्षिण मोहिमेवर निघाला. या मोहिमेत त्याने एकूण १२ राज्यांना पराभूत केले. त्यांची नावे पुढील प्रमाणे आहे.

1. महाकोशल :- येथे महेंद्र नावाचा राजा होता. या अंतर्गत बिलासपूर, रायपूर आणि संभलपूर इ. जिल्हे येत होते.

2. महाकांतार :- येथील राजा व्याघ्रराज होता. डॉ रायचौधरी ने यांस गोंडवानाच्या पूर्वेकडील वन्यप्रदेश सांगितला आहे.

3. कोरल :- येथील राजा मण्टराज होता हे राज्य दक्षिण मध्य-प्रदेशातील सोनपूरला आहे.

4. पिष्टपुर :- येथे राजा महेंद्रगिरी होता. आजचे पिठापुर हेच

iii) आर्यावर्ताचे द्वितीय युद्ध :-

समुद्रगुप्त दक्षिण मोहिमेत गुंतलेला होता तेव्हा उत्तर भारतात प्रथम आर्यावर्ताच्या युद्धात पराभूत झालेल्या राजांनी अन्य काही राजांना सोबत घेऊन समुद्रगुप्त विरुद्ध बंड केले. जेव्हा समुद्रगुप्त दक्षिण मोहिम पूर्ण करून परत आला तेव्हा त्याने या सर्व उत्तर भारतातील राज्यांविरुद्ध युद्ध पुकारले. या युद्धात त्याने सर्व राजांचा पराभव केला. त्याने त्यांच्या या सर्व राज्यांना पूर्णपणे आपल्या साम्राज्यात विलीन केले. समुद्रगुप्तच्या धोरणास अलाहाबाद प्रशस्तिमध्ये प्रसभोध्दरण म्हटले आहे. या युद्धाचे वर्णन प्रशस्ति मधील २१ व्या ओळित केलेले आहे. या युद्धात पराभूत झालेल्या एकूण राज्यांची संख्या ९ होती. ती राज्ये पुढीलप्रमाणे आहे.

१. रुद्रदेव :- सम्भवत : कौशाम्बीस राजा होता, येथून रुद्र नामांकित नाणी मिळाल्या.

२. मतिल :- बुलन्दशहराज्या भागात याचे राज्य असावे कारण येथून या नावाची एक मुद्रा मिळालेली आहे.

३. नागदत्त :- नागवंशीय राजा होता.

४. चन्द्रवर्मा :- पश्चिम बंगाल मधील बाकुडा जिल्ह्याचा शासक, येथील सुसुनिया पर्वतावरुन एक लेख मिळाला आहे.

५. गणपतिनाग :- मथुरेचा नागवंशी शासक होता.

६. नागसेन :- पद्मावतीचा नागवंशी शासक होता.

७. अच्युत :- अहिच्छत्रचा राजा होता.

८. नन्दि :- याची निट ओळख सांगता येत नाही.

९. बलवर्मा :- याची निट ओळख सांगता येत नाही

५. कोट्टूर :- येथील राजा स्वामिदत्त होता. आधुनिक गंजाम जिल्ह्यात आहे.

६. एरंडपल्ल :- येथील राजा दमन होता. विशाखापट्टणम मधील आजचे एरंडपल्ल होय. डुब्रेल याच्या मतानुसार

७. कांची :- येथील राजा विष्णुगोप होता. दक्षिण भारतातील कांजीवरम जिल्हा होय.

८. अवमुक्त :- येथील राजा नीलराज होता. या राज्याची ओळख संदिग्धात आहे.

९. वेंगी :- येथील राजा हस्तिवर्मन होता. कृष्णा आणि गोदावरी नद्यामधील नेल्लोरच्या उत्तरेला असलेल्या पेड्डवेंगी नावाचे स्थळ होय.

१०. पालक्क :- येथील राजा उग्रसेन होता. तमीलनाडू मधील नेल्लोर जिल्ह्यातील पलक्कड नावाचे स्थळ आहे.

११. देवराष्ट्र :- येथील राजा कुबेर होता. कुबिल देवराष्ट्र ची ओळख आंध्रप्रदेशामधील विशाखापट्टनम जिल्ह्यातील एल-मंचिली सांगत करतात

१२. कुस्थलपूर :- येथील राजा कुबेर धनंजय होता. याची ओळख बार्नेटने उत्तर आर्काट मधील पोलूरच्या जवळ असलेल्या कुट्टलपूरशी केला आहे.

या काळात दक्षिणेत वाकाटकांचे राज्य होते. या राज्याशी संघर्ष टाळून, समुद्रगुप्ताने आपल्या लष्करी सामर्थ्यावरील १२ राज्यांना विजित केले.

iv) <u>आटविक राज्यांवर विजय</u> :-

अलाहबाद प्रशस्तिच्या २१ व्या ओळित आटविक राजांची चर्चा केलेली आहे. या विषयी म्हटल्या गेले आहे की, समुद्रगुप्त ने सर्व आटविक राज्यांना आपले सेवक बनविले. वनप्रदेशात ही राज्ये पसरलेली होती उत्तर तसेच दक्षिण भारतात जाण्याचा मार्ग सुरक्षित ठेवण्यासाठी या राज्यांना नियंत्रात ठेवणे आवश्यक होते. असे वाटते की, समुद्रगुप्त जेव्हा दक्षिण मोहिमेवर निघाला तेव्हा या राज्यांनी त्याला त्रास दिला म्हणून त्याने या सर्व राज्यांना आपल्या नियंत्रणात घेतले

v) <u>सीमावर्ती राज्यांवर विजय</u> :-

भारतातील आंतरिक राज्यांवर विजय प्राप्त केल्यानंतर समुद्रगुप्तने आपले लक्ष्य सिमा प्रांतात असलेल्या राज्याकडे वळविले. प्रशस्तिच्या २२ व्या ओळित या राज्यांची सूची दिलेली आहे. ही राज्ये पूर्व, उत्तर-पूर्व तसेच पश्चिम सिमेवर होते या राज्यांचे दोन भाग केल्या जाते उत्तर-पूर्व सिमेवरील राज्य आणि पश्चिम सिमेवरील राज्ये.

(अ) <u>उत्तर तसेच उत्तर-पूर्व सिमेवरील राज्ये</u> :-

अलाहबाद प्रशस्तिमध्ये या राज्यांची संख्या पाच दिलेली आहे. या पाचपैकी राज्यामध्ये राजतंत्र व्यवस्था होती ही पाच राज्ये पुढील प्रमाणे आहेत.

1. समतट :-

राजधानी कर्मान्त होती. आधुनिक बांग्लादेशाचा समुद्राच्याकिनाऱ्याचा प्रदेश होता.

2. डवाक :-

आसाम राज्यातील नौगांव जिल्हतील डवाक नावाच्या स्थानाशी या प्रदेशाची ओळख करता येते.

3. कामरूप :- आसाम

4. नेपाळ :- आधुनिक नेपाल राज्य होय. प्राचीन नेपाळ राज्यात गण्डक तसेच कोसी नदिच्या दरम्यानचा हा प्रदेश येत होता.

ऽ. कर्तृपुर : डॉ रायचौधरीच्या मतानुसार, कुमाऊ, गढवाल तसेच रुहेलखंडचा प्राचीन कतुरियाराज हा प्रदेश होत होता.

(ब) पश्चिम सिमेवरील राज्ये : प्रशस्तिनुसार या ठिकाणी ९ राज्ये होती आणि ही सर्व गणराज्य होती. याची नावे पुढीलप्रमाणे :

१. मालव : मन्देसोर भागात राज्य करीत होते.

२. अर्जुनायन : आग्रा व जयपूर क्षेत्रात हे राज्य होते.

३. यौधेय : सतलज नदीच्या दोन्ही किनाऱ्याची भूमि, व्यास जोडियावर म्हटल्या जात होते, तेथे हे राज्य स्थित होते.

४. माद्रक : राजधानी शाकल होती. रवि व नदी दरम्यान प्रदेशात हे राज्य होते.

५. आभिर : मध्य भारत

६. प्रार्जुन : मध्य प्रदेशातील नरसिंहपूर जिल्ह्यात होते.

७. सनकानिक : भिलसाच्या जवळपासच्या प्रदेशात हे राज्य होते.

८. काक : भिलसापासून २० मैल दूर अंतरावरील काकपूर नावाचे स्थळ होय.

९. खरपारिक : दमोह, मध्यप्रदेशातील लोक होते.

या सर्व सिमावर्ती राज्यांना युद्ध न करता समुद्रगुप्ताचे मांडलिकत्व स्विकार केले. पूर्वेकडील राज्यावर अधिकार मिळविल्यावर विशेषत: पूर्व बंगालमधील समृद्ध बंदर ताम्रलिप्ती वर गुप्त राज्याचे नियंत्रण प्राप्त झाले.

स्वाध्याय [Assignment]

[भारताचा इतिहास - प्रारंभापासून ते 1523 पर्यंत]

[गट - अ]

- खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे 500 शब्दांत लिहावी.

(1) हडप्पा संस्कृतीवर निबंध लिहा.

संस्कृतीचे मूळ : या संस्कृतीचा शोध सिंधु नदीच्या खोऱ्यात लागला म्हणून सर जॉन मार्शल यांनी संस्कृतीस सिंधु संस्कृती असे नाव दिले. परंतु कालांतराने या संस्कृतीचे स्थळ गुजरात, राजस्थान, पंजाब, हरियाणा, गंगा, यमुनाचे खोरे या भागात मिळाली. त्यामुळे या संस्कृतीचे हडप्पा संस्कृती हे नाव मागे पडून ही संस्कृती सर्व प्रथम जेथे मिळाली त्या स्थळाचे हडप्पाचे नाव दिल्या गेले.

हडप्पा संस्कृतीची प्रमुख स्थाने :

हडप्पा संस्कृतीची अनेक स्थळे विविध भागात मिळालेली आहेत त्या सर्व स्थळाचा येथे आढावा घेणे शक्य नाही त्यामुळे काही स्थळाची माहिती आपण येथे घेवूत.

(1) हडप्पा : हडप्पा हे नगर पाकिस्तान येथील पंजाब प्रांतात राहेगामपरी जिल्ह्यात रावी नदीच्या किनाऱ्यावर मिळलेले आहे. येथे सर्वप्रथम इ. स. 1921 मध्ये दयाराम साहनी यांनी उत्खनन केले. नंतर इ. स. 1940 मध्ये वत्स इ. स. 1942 मध्ये मार्टिमर व्हिलर यांनी उत्खनन केले.

(2) मोहन जोदडो : मोहन जोदडो हे स्थळ सिंधु प्रांतातील लरकाना जिल्ह्यात सिंधु नदीच्या किनाऱ्यावर मिळालेले

आहे. येथे इ.स 1922 मध्ये सर जॉन मार्शल इ.स. 1927 आणि इ.स. 1930 मध्ये मॅके इ.स 1930 आणि इ.स. 1940 मध्ये मार्टिमार व्हिलर इ.स. 1962 आणि इ.स. 1974 ला डेल्सने उत्खनन केले.

(3) लोथल : लोथल हे नगर गुजरातच्या अहमदाबाद जिल्ह्यातील भोगावा नदीच्या किनाऱ्यावर मिळालेले आहे. येथे इ.स. 1922 मध्ये सर जॉन मार्शल इ.स. 1927 आणि इ.स 1930 मध्ये मॅके इ.स. 1930 आणि इ.स 1940 आर्टिमर व्हिलर इ.स. 1962 आणि इ.स 1994 ला डेल्सने उत्खनन केले. येथे दिसणारी नगर रचना आढळून आलेली आहे.

(4) कालीबंगन : कालीबंगन हे शहर राजस्थान राज्यातील गंगानगर जिल्ह्यात घग्गर नदीच्या दक्षिण तटावर आहे. या ठिकाणी इ.स 1951 मध्ये अमलानंद घोष इ.स. 1961 ला बी. लाल आणि इ.स 1961 ला बी. के थापर यांनी उत्खनन केले.

हडप्पा संस्कृतीची नगर - रचना :

सिंधू नदीच्या खोऱ्यात झालेल्या उत्खननात हडप्पा आणि मोहन जोदडो असे दोन प्रगत शहर मिळाले या नगरामध्ये स्नानगृहापासून तर घाण पाण्याच्या निकासापर्यंतची रात व्यवस्था केलेली होती या दोन नगरांमध्ये ज्या प्रकारची व्यवस्था होती. तशीच व्यवस्था या संस्कृतीमध्ये मिळालेल्या अन्य नगरामध्ये सुद्धा होती. या सर्वनगरात प्रातिनिधिक नगर म्हणून मोहन जोदडो या नगराची नगर रचना बघुन.

(1) नगराचे स्वरूप : हडप्पा संस्कृतीचे प्रमुख आणि प्रभावशाली वैशिष्ट्य त्यांची नगर रचना होती. या संस्कृतीमध्ये नगरे दोन भागात विभाजीत होती. यात नगर दुर्ग आणि आवासीचे नगर असे विभाजन होते. परंतु धोलावीर हे नगर यास अपवाद होते हे नगर तीन भागात विभाजन झालेले आहे. आवासीय नगरा मध्ये व्यापारी, शिल्पकार, हस्तकार तसेच इतर व्यक्ती राहत होते.

(2) इमारत व घरे : या संस्कृतीमधील निवास गृहे प्रशस्त व दुमजली असलेली दिसून पडतात. मोठी घरे ही एखादया महलाप्रमाणे होती. सर्व साधारण व्यक्ती राहत असलेल्या घरामध्ये दोन खोल्या दिसून पडतात. घरे अतिशय साधी बनलेली होती यांना प्लास्टर केलेली होती. घरामध्ये लाकडाच्या जिन्याचा प्रयोग केला जात होता. इमारतीचे दार गल्लीच्या बाजूने राहत होते. तसेच रोशनदान आणि खिडक्या रस्त्याच्या कडेला व खुलता आगमा भागात खुलत होत्या. घराचे दार लाकडाचे राहत होते ते ते वेहमी शेवटी लावल्या जात होते. प्रत्येक घरामध्ये एक अंगन आपल्याला आढळून येते. त्याच प्रमाणे स्वयंपाकघर, विहीर, स्नानगृह आणि झाकलेल्या नाल्या आढळून येतात. स्नानगृह गल्लीच्या बाजूने राहत होते.

(3) सभाभवन : मोहेंजोदडो येथील जिम्हयाच्या दक्षिण बाजूकडे 26 × 20 मीटर आकाराचे एक वर्गाकार भवन मिळाले आहे. यास सभाभवन म्हटले गेले आहे. येथे विटापासून बनलेल्या 20 खांबांचे स्तंभाचे अवशेष मिळाले आहे. याचे मुख्य प्रवेशद्वार उत्तर दिशेकडे भवनाच्या आत बसल्या कारता आहे. बाहव्यात आले होते

(4) महास्नानगृह : हडप्पा संस्कृतीच्या प्रत्येक स्नानगृह आहे. नगरामध्ये एक सार्वजनिक महास्नानगृह आहे. मोहेंजोदडो येथे असेच एक महास्नानगृह मिळाले आहे. हे उत्तर-दक्षिण 180 [11.89 मीटर] लांब, 23.17.01 मीटर रुंद तसेच 82.44 मीटर खोल पाडव्याच दिशेकडे जिना बनवलेला आहे. त्याची फक्त फरच्या विटांनी बनवलेली होती. या महास्नानगृहाच्या दक्षिण पश्चिमेकडे एक नाला आहे. यातून घाण पाणी बाहेर काढण्याची व्यवस्था होती.

(5) पुरोहिताची निवासस्थान : मोहेंजोदडो येथील महास्नानगृहाच्या उत्तर-पूर्वेकडे 70.1 × 23.7 मीटर आकाराचे एक विशाल भवन मिळाले आहे. यात 10 मीटर वर्गाकार आकाराचे अंगन तीन वरामदे तसेच अनेक खोल्या बनलेल्या होत्या. काही या फक्त पक्क्या विटांनी बनलेली होती याची स्नानगृहाशी निकटता बघता विद्वानांनी यास प्रधान पुरोहिताचे निवासस्थान म्हटले आहे.

(6) रस्ते : हडप्पा संस्कृतीमधील निवासांनी रस्त्यांची उत्तम व्यवस्था केलेली होती. रस्ते एकमेकास पूर्व-पश्चिम आणि उत्तर-दक्षिण असे काटकोनात छेदत असतात. मोहनजोदडो येथे मिळालेल्या मुख्य रस्ता (राजपथ 9.25 मीटर रुंद) होता. अन्य रस्त्यांची रुंदी 2.64 मीटर ते 3.66 मीटर पर्यंत होती तर गल्लीची रुंदी 1.80 मीटर होती.

(7) सफाई व्यवस्था : हडप्पा संस्कृतीतील निवासीयांनी स्वच्छतेच्या व्यवस्थेकडे विशेष लक्ष दिले. प्रत्येक रस्त्याच्या आणि गल्लीच्या दोन्ही बाजूला पक्क्या नाल्या बनविल्या गेलेल्या होत्या. त्याद्वारे नगरातील घाण पाणी बाहेर काढल्या जात होते. कुठे-कुठे नाल्यामध्ये कचरा एकत्र करण्याकरिता गड्डे बनविल्या गेले होते. मोठ्या नाल्या दगडाच्या पाटीने झाकल्या जात होत्या. घरातील खोल्या स्वयंपाकघर स्नानगृह शौचालय इ. ठिकाणाहून निघणाऱ्या लहान नाल्या या मोठ्या बनवलेल्या जोडल्या जात होते. नंतर नाल्या या मोठ्या नाली सार्वजनिक नालीला मिळत होती.

(8) (2) सल्तनतकालीन स्थापत्य कला या विषयी माहिती लिहा.

भारतावर अरब, गझनवी आणि घोरी यांनी एका पाठोपाठ एक आक्रमण भारतावर केली. त्या आक्रमणाच्या वेळेस काही मुस्लिम फकीर भारतात आले. भारतात 1206 मध्ये दिल्ली सल्तनतची स्थापना झाली. त्या साम्राज्यांतर्गत विविध राजवंशांनी भारतावर राज्य केले. या राजवंशांनी साम्राज्य विस्तार, प्रशासन, सुधारणा यावरोबरच त्यांनी कलेकडे लक्ष दिले. दिल्ली सल्तनत गादीवर बसणाऱ्या विविध सुलतानांनी वास्तुकलेत आपले योगदान दिले. दिल्ली सल्तनतचे साम्राज्य 1526 पर्यंत भारतात राहिले. या काळात भारतात इस्लामी वास्तुकलेचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला. या स्थापत्य कले तर्गत मशिदी मनोरे, कबरी, मध्ये मकबरे, भव्य राजवाडे अशी असंख्य इमारत भारतात निर्माण झाले. इस्लामध्ये राज भारतात स्थापन झाले व संबंध भारतीय कलेशी आहे.

(1) गुलाम वंशकालीन वास्तुकला :

गुलाम वंशाचा संस्थापक कुतुबद्दीन एक होता. त्याच्या कालापासून दिल्ली सुल्तानांच्या वास्तुकलेचा प्रारंभ होतो. याने भारतातील प्रथम मशीद कुव्वत-उल इस्लाम ही 1197 मध्ये रायपिथोरा मध्ये बांधली. त्याला कुतुबद्दीन बख्तियार काकीच्या स्मृती प्रारंभ केला. ही इमारत 1232 मध्ये अल्तमशने संपूर्ण केली. त्याने अजमेर येथे दिन का झोपडा मशीद बांधली.

(2) खिलजी कालीन वास्तुकला :

खिलजी काळात दिल्ली सल्तनतचा विस्तार घडून आला. या काळात या अल्लाउद्दीन खिलजीने काही सुंदर इमारती निर्मिती केली जाते. त्याने दिल्ली जवळ सीरी नगर हे नवीन शहर वसविले. त्याने या शहरे न अथवा नवीन शहर असे म्हटले. 1310-11 मध्ये त्याने अलाई दरवाजा ही इमारत बांधली. ही प्रथम इमारत होती.

(3) तुघलक कालीन वास्तुकला :

या वंशाने सर्वात जास्त काळ दिल्ली सल्तनतच्या इतिहासात शासन केले. त्यामुळे निश्चितपणे या काळात दिल्ली सल्तनत अंतर्गत वास्तुकलेचा विकास झाला. गयासुद्दीन तुघलक केली. त्यास छप्पन कोटी असेही म्हटले जाते. या नगराला 52 दरवाजे होती. गयासुद्दीनने स्वतःच्या [मकबरा] तुघलकाबाद जवळ बांधली. मुहम्मद तुघलकाच्या काळात काही महत्त्वपूर्ण कार्य या प्रमाणात झाले. त्याने तुघलकाबादच्या उत्तर-पूर्वेत आदिलाबादचा किल्ला बांधला. राजधानी आणि सिरीनगर दरम्यान त्याने जहांपनाह नगर हे नवीन नगर वसविले. ह्यास चौथी दिल्ली म्हटल्या जाते. विजयमंडल नावाची महाल सारखी एक इमारत बांधली.

(4) सैय्यदकालीन वास्तुकला :

सैय्यद वंशाला वास्तुकलेच्या पतनाचे युग म्हटल्या गेले आहे. येथे बांधल्या

1

गेलेल्या काही इमारती खिलजी कालीन इमारतीची नकल वाटतात. सुल्तान मुबारकशहाने मुबारकपूर गावात स्वतःचा मकबरा बांधला. मुहम्मदशहा स्वतःचा मकबरा अष्टभुजीय रूपात बांधला.

(5) लोदीकालीन वास्तुकला :

या काळात ज्या इमारतीची निर्मिती केल्या गेली त्या सर्व खिलजी कालीन नकल वाटतात. पर्सी ब्राउन यांच्या शब्दात या काळाला मकबरा युग म्हटल्या गेले आहे. खिज्र खान ने खिजराबाद नावाचे शहर तर मुबारकशाह लोदीने मुबारकाबाद नगर ची स्थापना केली. इब्राहीम लोदी 1517 मध्ये सिकन्दर लोदीच्या मकबरा बांधला.

सुल्तानात कालात वास्तुकलेचा विकास संमिश्र स्वरूपात दिसून पडतो. त्या काळात प्रांतीय शासकांनी सुद्धा मोठ्या प्रमाणात वस्तू बांधल्या.

(6) सल्तनतकालीन नृत्यकलेचा विकास :

या काळात नृत्यकलेचा सुद्धा विकास झाला परंतु राजदरबारामध्ये अपेक्षेपेक्षा कमी नृत्यांगना ठेवल्या जात होत्या. ज्या लोकांचे मनोरंजन करीत होत्या व या काळात दक्षिण भारतात भरतनाट्यम, मोहिनी अट्टम, कथकली तसेच ओरिसा मध्ये ओडिसी, नृत्यशैली प्रचलित होती. सुफी संतांनी सुद्धा भावावेशाच्या नृत्याचा स्वीकार केला त्यास ते भाव समाधीचा हाल म्हणत असत. सुफी संताप्रमाणे भक्ती आंदोलन होत अनेक संत ज्यात मिरा आणि चैतन्य इ. धार्मिक उन्मादामध्ये आपल्या इष्टदेवा समोर भाव-विभोर होऊन नृत्य करीत होते.

(7) सल्तनतकालीन संगीताचा विकास :

चित्रकले प्रमाणे संगीताला सुद्धा कुराणानुसार वर्जित सांगितल्या गेले आहे. या कारणामुळे वर्जित सल्तनत काळात काही प्रमाणात संगीत कलेची प्रगती झालेली होती. वेळोवेळी खल्जी जमालुद्दीन खिलजी अल्लाउद्दीन खिलजी, मुहम्मद तुघलक इ. सुल्तान सरदार आणि खलिजा द्वारे संगीत केलेला प्रोत्साहन दिल्या गेले. या काळात मुस्लिम शासकांच्या दरबारात सुफी संत आणि हिंदू भक्त यांच्या

पाडल्या प्रभावामुळे संगीत कलेचा अपेक्षित विस्तार घडून आला. संगीत कलेच्या एका धारेचा प्रचार उत्तर भारतात आणि दुसऱ्या धारेचा प्रचार दक्षिण भारतात झाला. तर उत्तर भारतात महान संगीतकार अमीर खुसरोंनी संगीत कलेच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले त्यांना त्यास होरी, सनम, टिकका, स्याजगिरी, सरपादा इ. राग प्रचलित केले. त्यांनी भारतीय रागांचे १२ रागांची नावे सांगितले आहे. कव्वाली ख्याल आणि तराना सुरुवात त्यांनीच केली आहे. नवीन कलांचा अविष्कार अमीर खुसरो यांनी केला. ज्यामुळे दरबारी खिलजीने संगीताच्या विकासामुळे आणि मोहर आकर्षण इ. होते.

सुलतान मुहम्मद तुघलक ने दौलताबाद मध्ये तरबआबाद नावाचा महाल बनविला ज्या गायकांच्या मदतीने राजकीय पाहुण्यांचे मनोरंजन करीत होते. फिरोजशाह तुघलक सुद्धा संगीतात आपली विशेष आवड दाखविली.

सूफी संतांमध्ये या काळात ख्वाजा कुतुबुद्दीन बख्तियार तसेच दिल्लीचे निजामुद्दीन औलिया यांना या काळात भक्ती भावनेने परिपूर्ण अशा कव्वाली प्रचलित केल्या गझलच्या विकासात सुद्धा सूफी संतांचे केला मुस्लिम शासकां व्यतिरिक्त अनेक हिंदू शासक मेवाडचे महाराणा कुंभा, ग्वालियरचे राजा मानसिंह तोमर तसेच विजय नगरचा शासक कृष्णदेवराय यांनी या काळात संगीत कलेला विकासात विशेष योगदान दिले. राजा मानसिंहने तर आपल्या शासन काळात संगीत कारांच्या विशाल सम्मेलनाचे आयोजन केले आहे.

[गट - ब]

(1) सम्राट अशोकच्या धम्मा विषयी माहिती लिहा.

बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यानंतर बौद्ध धर्माची आचरणात्मक तत्वे सोप्या भाषेत दगडावर, स्तंभावर, स्तुपावर कोरून ठेवली व त्याद्वारा जनतेला सदाचरणाचा मार्ग शिकविण्याचा प्रयत्न केला. त्याने आपल्या सर्व उपदेशातून तात्विक विचारापेक्षा रोजच्या आचरणावरच भर दिला असे त्याचा धम्मावरून दिसून येते. या धर्माचे जनतेने पालन करावे आणि वैयक्तिक जीवनाबरोबरच सामाजिक जीवनही उन्नत करण्याचा प्रयत्न करावा अशी त्याची तळमळ होती. अशी कारण

पाहल्या प्रभावामुळे संगीत कलेचा अपेक्षित विस्तार घडून आला.
संगीत कलेच्या एका धारेचा प्रचार उत्तम भारतात आणि दुसऱ्या धारेचा प्रचार दक्षिण भारताला झाला. तर उत्तर भारतात महान संगीतकार अमीर खुसरोनी संगीत कलेच्या विकासात महत्वपूर्ण योगदान दिले त्यांनी त्यास धारा सतम टिकका साजगिरी सरपाद इ. रागे प्रचलीत केले. त्याने भारतीय रागांचे ७२ वेरानी नाव सांगितले आहे कव्वाली ख्याल आणि तराना सारख्या सांगितले आहे. नवीन कलाचा आविष्कार अमीर खुसरो याने केला. जलालुद्दीन खिलजीने संगीताच्या विकासातून आणि मेहर आकरोज इ. होते.

सुलतान मुहम्मद तुघलक ने दौलताबाद येथे तरबआदाबाद नावाचा महाल बनविला जिथे गाणाऱ्या मुली राजकीय पाहुण्यांचे मनोरंजन करीत होत्या फिरोजशाह तुघलक ने सुद्ध संगीतात आपली विशेष आवड दाखविली.

भक्ती सत्तामध्ये या काळात कासमेरचे मुइनुद्दीन चिश्ती तसेच दिल्लीचे निजामुद्दीन औलिया यांना या काळात भक्ती भावनेने परिपूर्ण अशा कव्वाली प्रचलीत केल्या गझलच्या विकास सुद्धा सुफी सामानीरा केला मुस्लिम शासका व्यतिरिक्त अनेक हिंदू शासक मेवाडचे महाराणा कुंभा ग्वाल्हेरचे राजा मानसिंह तोमर तसेच विजय नगरचा शासक कृष्णदेवराय यांनी या काळात संगीत कलेला विकासात विशेष योगदान दिले राजा मानसिंहने तर आपल्या शासन काळात संगीत काराच्या विशाल सम्मेलनाचे आयोजन केले आहे.

[गट - ब]

(1) सम्राट अशोकच्या धम्मा विषयी माहिती लिहा.

बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यानंतर बौद्ध धर्माची आचरणात्मक तत्वे सोप्या भाषेत दगडावर, स्तुपावर कोरून ठेवली व त्याद्वारा जनतेला सदाचरणाचा मार्ग शिकविण्याचा प्रयत्न केला. त्याने आपल्या सर्व उपदेशातून तात्विक विचारापेक्षा रोजच्या आचरणावरच भर दिला असे त्याचा धम्माज्ञावरून दिसून येते. या धम्माचे जनतेने पालन करावे आणि वैयक्तिक जीवनाबरोबरच सामाजिक जीवनही उन्नत करण्याचा प्रयत्न करावा अशी त्याची तळमळ होती. अशी कारेन

सांगितले सदाचरणाच्या मार्ग पुढीलप्रमाणे सांगता येईल
(1) पशुवध बंद करावा (2) अहिंसेच्या कायद्याचे पालन करावे. (3) आई वडिलांची सेवा करावी आणि ज्येष्ठांची सेवा करावे (4) गुरुजनांशी आदर आणि सन्मानाने वागावे (5) मित्र, ब्राह्मण, साधू व संन्याशी यांच्याशी योग्य प्रमाणे वागावे (6) नेहमी दानधर्म करावा इत्यादी त्याचबरोबर अशी कानेरा, निष्ठुरता, ईर्ष्या, द्वेष, मत्सर इत्यादी दुर्गुणांचा त्याग करावा असेही सांगितले
या प्रकारचे आचरण केल्या मनुष्य सुखी होतो. आणि त्याला जिवनात शांती मिळते. असा त्याचा विश्वास असतो. या प्रकारचे आचरण प्रथम अशोकाने आपल्या जीवनात उतरले. प्रथम आपले सर्व सुखोपभोग बंद केले राजवाड्या पशुहत्या बंद केल आणि तो एखाद्या भिक्षुसारखा राज चालवू लागला. जनतेच्या कल्याणासाठी त्याने अनेक काम केले. त्यासाठी त्याने धर्माने दवाखाने उघडले धर्मशाळा बांधल्या रस्ते बांधून झाडे लावली धर्म प्रसाराबरोबर प्रजेच्या कल्याणाची काळजी घेणे हेही त्याच्या जीवनाचा घटक आवश्यक पैलू होते. की कुठेही असा कोणत्याही कामात मग्न असो कल्याणाची महत्त्वाची माझ्यापर्यंत आणली पाहिजे असा हुकूम होता
असा होता अशोकाच्या धर्म अर्थातच तो काही स्वतंत्र धर्म नव्हता बौद्ध धर्माचेच तत्व त्याने सांगितली न मोहम्मद पैगंबरांच्या बरोबर अगदी सुरुवातीपासून सांसारिक जीवनाचा त्याग करून जे निवडक लोक सफासफी म्हटले जाऊ लागले.
सुफीवादाचे मूळ मात्र इस्लाम धर्मातच आहे यात शंका नाही युक्त हुसेन म्हणतात तसुफी महत्त्वाचा उदय किंवा मूळ इस्लामध्येच आहे राजधारी सिंह दिनकर यांच्या मते प्रत्येक धर्माचा सार यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या रहस्यवादी अंशात असते इस्लाम धर्मातही असा मार्ग आहे. त्याला तसव्वुक असे म्हणतात. जो लोगोंको जबरदस्ती इस्लाम बनाने के पहा से नहि से तथा धार्मिक रहस्य को जानने के लिए आध्यात्मिक वेचेनय तथा धार्मिक सुफी संप्रदायावर भारतीय धर्मातील विचारांचा आणि रीतीरिवाजाचा बराचसा प्रभाव पडला आहे
वैदिक हिंदु धर्मातील करार ब्राम्हणवाद आणि जटिल व क्लिष्ट कर्मकांड यांच्या विरोधात त्याचप्रमाणे बौद्ध आणि जैन पंथाचा उदय झाला त्याचप्रमाणे बौद्ध आणि इस्लामामधील कट्टर मुल्लावाद आणि शब्द निष्ठ भ्रष्टाचार यांची तीव्र प्रतिक्रिया म्हणजे सुफीमताने इस्लाम धर्माशी असलेली आपली नाळ कधीच तोडली नाही म्हणूनच सुफीमत किंवा सुफीवाद म्हणजे इस्लाम धर्मातील आध्यात्मिक रहस्यवादाचा आशय

समजला जातो. यालाच तसवुक म्हणतात.

सुफी संतांच्या साधनामुळेच अधिकार म्हणून सुफीवाद किंवा सुफी पंथ हळूहळू विकसित झाला या सुफीवादाच्या विकासाच्या ती अवस्था मानल्या जातात. (क) प्रथम सोपान (ख) द्वितीय सोपान (ग) तृतीयसोपान सुफी पंथातही अनेक उपपंथ आहेत. चिश्ती संप्रदाय, सुहरावार्दीचा संप्रदाय, कादरी संप्रदाय, कलंदरिया संप्रदाय, मदारिया संप्रदाय शाहविलायी संप्रदाय, रिफाई संप्रदाय, निमातुल्लाहिया संप्रदाय, सुन्हेया संप्रदाय आवली संप्रदाय हे सुफी संप्रदाय याबाबत १२ पंथ किंवा उपपंथ आहेत.

(२) भक्ती चळवळीची प्रमुख वैशिष्ट्ये :

(१) भक्ती मार्गाचे स्वरूप मधुरा भक्ती : जैन आणि बुद्ध धर्माने वैदिक समाजातील ईश्वर संकल्पना नाकारली त्यामुळे काही काळ भक्तीमार्गाला उतरती कळा लागली. पण पुढे जैन आणि बौद्ध धर्मातील दूरदर्शी धार्मिक विचारवंतांच्या लक्षात आले की सामान्य जनतेला उपासनेचे साधन दिल्याशिवाय होणार नाही म्हणून मग जैनांनी तीर्थंकरांना तर बुद्धांनी गौतम बुद्धाला परमेश्वर स्वरूप किंवा भगवान म्हणून त्यांचे प्रतिमापूजन सुरू केले. त्यामुळे वैचारिक आणि बुद्धाप्रमाणे वैदिक धर्मातही दुर्गा, गणेश, राम, कृष्ण, शंकर इत्यादी देवतांचे प्रतिमापूजन रूढ लागले मात्र मध्य कालात अशा प्रकारच्या विविध देवतांच्या भक्तीला आणि पूजनाला 'बहर' आला याचे कारण सामान्य जनाला सगुणोपासना सहज मूलभूत होते कोणत्या न कोणत्या देवाची किंवा देवीची मूर्ती अथवा प्रतिमा स्थापन करून त्यांच्या माध्यमातून परमार सृष्टीचे आदिकारण असलेल्या शक्तीशी मानसिक पातळीवर तादात्म्य साधण्याचा प्रयत्न करणं म्हणजेच साधना होय यालाच सगुणोपासना किंवा भक्तीमार्ग असे म्हणतात अंतरीचे गुज माझ्या आज ये ओठावरी पाहिला की नव स्वरूपी आधिकेच्या प्रीती या ओळी आधुनिक भक्तीगीतातील असल्या तरी त्यातील आशय मात्र भक्ती मार्गाचे सर्व काही सत्य वर्णन करते हे लक्षात ठेवले पाहिजे मध्ये कालातील कित्येक संतकवींनी किंवा संतपुरुषांनी तर कृष्णाच्याचरणी इतका तन्मय होऊन भक्तभाव आपल्या कुशनातून व्यक्त केला आहे. की कृष्ण हा प्रियकर आहे. आणि आपण स्वतः कृष्णाची राधा आहे. असे संकेतांनी सूचित केले आहे. अशा भक्तीला मधुरा

भक्ती असे म्हणतात. मराठीतही नव्हे जो विभक्त तो भक्त असे शब्दाला अर्थ प्रचलित आहे.

(2) भक्तीमार्ग आणि एकेश्वरवाद भारतात नवा नव्हता :

भारतात प्राचीन काळापासून भक्तीमार्ग प्रचलित होता. प्रभू रामचंद्राने लंकेवर स्वारी करण्याच्या आधी रामेश्वर येथे शिवलिंगाची प्रतिष्ठापना केली होती. पांडवांनी वनवासात जाण्यापूर्वी अगोदर दुर्गादेवीची पूजा केली. रुक्मिणी स्वयंवरापूर्वी कुलदेवीच्या दर्शनाला गेली होती. त्याचप्रमाणे श्री मद्भगवतगीतेत सामान्यजनांशी भक्तीमार्ग हाच सर्व श्रेष्ठ व सुलभ मार्ग असे भगवान श्री कृष्णाने स्पष्टपणे सांगितले आहे. विविध व्यक्तींची भगवद्गीतेने निरनिराळ्या देवतांच्या किंवा देवींच्या उपासनेच्या आधाराने निषेध केला नसला तरीपण शेवटी सर्वांच्या मुळाशी असलेला अंतिम व एकमेव परमात्मा तत्त्व एकच आहे असे वारंवार सांगितले आहे. विविध व्यक्तींची किंवा भक्ती भारतात प्राचीन काळापासून प्रचलित असली तरीपण एकेश्वरवादाचा सिद्धांत भारतीय समाजाला मुळीच अपरिचित किंवा अज्ञात नव्हता. इस्लामचा प्रभाव म्हणून हा ढळून पाडण्यासाठी मध्य काळातील भारतातील संत पुरुषांनी एकेश्वरवादाचा सिद्धांत नव्याने मांडला असे मुळीच नाही.

(3) भक्तीमार्गाचा प्रभाव वाढण्याची कारणे :

मध्य काळात हिंदू समाजात भक्ती मार्गाचा प्रभाव वाढण्याची कारणे

(क) : राजकीय कारणे

(ख) : सामाजिक कारणे

(ग) : धार्मिक कारणे.

भक्ती असे म्हणतात. मराठीतही नव्हे जो विभक्त तो भक्त असे शब्दाला अर्थ प्रचलित आहे.

② भक्तीमार्ग आणि एकेश्वरवाद भारतात नवा नव्हता :

भारतात प्राचीन काळापासून भक्तीमार्ग प्रचलित होता. प्रत्यक्ष प्रभू रामचंद्राने लंकेवर स्वारी करण्याच्या अगोदर रामेश्वर येथे शिवलिंगाची प्रतिष्ठापना केली होती. पांडवांनी वनवासात जाण्याच्या अगोदर दुर्गादेवीची पूजा केली. रुक्मिणी स्वयंवरापूर्वी कुलदेवीच्या दर्शनाला गेली होती. त्याचप्रमाणे श्री महाभागवतामध्ये सामान्यजनांशी भक्तीमार्ग हाच सर्वात श्रेष्ठ व सुलभ मार्ग असे भगवान श्री कृष्णाने स्पष्टपणे सांगितले आहे. विविध व्यक्तींची भगवद्गीतेमध्ये निरनिराळ्या देवतांच्या किंवा देवींच्या उपासनेच्या भक्तीचा निषेध केला नसला तरीपण चराचर सर्वांच्या मुळाशी असलेला अंतिम व एकमेव परमात्म तत्त्व एकच आहे असे वारंवार सांगितले आहे. विविध व्यक्तींची किंवा भक्ती भारतात प्राचीन काळापासून प्रचलित असली तरीपण एकेश्वरवादाचा सिद्धांत भारतीय समाजाला मुळीच अपरिचित किंवा अज्ञात नव्हता. इस्लामच्या प्रभावामुळे मध्य काळातील भारतातील संत पुरुषांनी एकेश्वरवादाचा सिद्धांत नव्याने मांडला असे मुळीच नाही.

③ भक्तीमार्गाचा प्रभाव वाढण्याची कारणे :

मध्य काळात हिंदू समाजात भक्ती मार्गाचा प्रभाव वाढण्याची कारणे

(क) : राजकीय कारणे

(ख) : सामाजिक कारणे

(ग) : धार्मिक कारणे.

(२) खालील विषयांवर टिपण लिहा :

(१) मोईनुद्दीन चिश्ती : चिश्ती संप्रदायाचे प्रमुख प्रवर्तक ख्वाजा अबू अब्दुल्लाह हे होते. आणि इ.स. १२ व्या शतकाच्या शेवटच्या चरणात इराणमध्ये या पंथाचा प्रकार प्रसार झाला मात्र भारतात या पंथाची सुरुवात ख्वाजा मुईनुद्दीन चिश्ती यांनी केली त्यांचा जन्म इराणमधील सस्तान मार्गातील संजर या ठिकाणी झाला होता त्यामुळे सैय्यद गयासुद्दीश हसन आणि आईचे नाव सैय्यद गयासुद्दीश हसन आणि माहेनूर असे होते नंतर ते चिश्त या ठिकाणी राहू लागले म्हणून त्यांना चिश्ती. शहाबुद्दीन गोरीने भारतावर ११९२ मध्ये आक्रमण केले त्यावेळी त्याचबरोबर तेव्हा भारतात आले आणि (तकासफुल मजहब नावाच्या ग्रंथ लिहिला) भारतातील मुस्लीम समाजात त्यांचा उल्लेख सुल्तानि उलहिंद (भारताचे आध्यात्मिक बादशाह) असा केला आहे. शहाबुद्दीन गोरी भारतात लूटमार कत्तल जाळपोळ करून परत आपल्या देशात गेला पण ख्वाजा मुईनुद्दीन यांना गोरीचा हा मार्ग आणि आततायीपणा पसंत नव्हता त्यामुळे ते भारतातच राहिले. राजस्थानातील अजमेर या ठिकाणी त्यांनी आपल्या चिश्ती संप्रदायाचे प्रमुख केंद्रस्थान केले.

कबीर :

(१) प्रस्तावना : मध्य कालातील भक्तीमार्गी आंदोलनाचा इतिहासात महात्मा संत कबीर यांचे नाव प्रामुख्याने घ्यावे लागते. यांचा जन्म १४५८ मध्ये एका विधवा स्त्रीने लोकनिंदेला ब्राह्मण स्त्रीच्या पोटी झाला. त्या विधवा स्त्रीने स्त्राने लोकनिंदेला घाबरून आपल्या नवजात बालकाला बाहेर टाकून दिले परंतु नीरुक नावाच्या विणकराने त्या बालकाच्या सांभाळ केला मात्र हे मत मेकॉग आणि वेस्टकाहट यांना मान्य नाही. त्यांच्या मते कबीर हा नीरू नावाच्या एका मुसलमान कोष्ट्याचा मुलगा आणि कमाली नावाची मुलगी होती. कबीराचे आध्यात्मिक गुरु रामानंद हे होते अनेक विद्वानांचे मत आहे. शिक्षण या शब्दाला लौकिक अर्थाने महात्मा कबीराने कोणत्याही हिंदू पाठशाळेत किंवा मदरस्सात शिक्षण घेतले नव्हते. तथापि त्याचे निरीक्षण व्यापक जीवनानुभव आणि तत्संबंधी निरीक्षण व्यापक चिंतन अतिशय

सखोल व संदिग्ध होते.

(२) कबीरांच्या सामाजिक कार्याचा उद्देश :

संत कबीरांच्या काळात सामाजिक परिस्थिती अतिशय भीषण व भयंकर होती. संत कबीरांच्या सामाजिक कार्याचा आशय थोडक्यात स्पष्ट करताना केकिलर युसूफ हुसेन म्हणतात. उत्तर भारतातील विभिन्न वर्गातील आणि धार्मिक समूहामधील मतभेदांना प्रचलित सर्व मान्य युद्धाच्या चौकटीतून मिटविणे हा संत कबीरांचा मुख्य उद्देश होता. जागतिक वर्णाश्रम समाजरचनेबरोबरच अंधविश्वास अज्ञान यावर आधारित दोन भिन्न धर्मामधील वैर संपविणे आणि अज्ञानाच्या अंधश्रद्धेचा वैर संपविणे आणि अज्ञानाचा फायदा घेऊन धर्माच्या माध्यमातून झालेल्या कायदा जमातीमधील हजारो लोकांचे आर्थिक, मानसिक, बौद्धिक शोषण करणाऱ्या समाजात उच्चस्थानावर प्रतिष्ठापित अल्पसंख्य कर्मठांच्या गर्वाने दाखिला आव्हान देणे हा महात्मा कबीरांच्या सामाजिक सुधारणेचा मुख्य उद्देश होता.

(३) सांस्कृतिक साम्यवादाचे पुरस्कर्ते :

कबीरांच्या व मते मानवजात ही एक्या परमेश्वराची संतान आहे म्हणून त्यांनी स्पर्श अस्पृश्य उच्च-नीच, राजा-रंक, लहान-थोर, स्त्री-पुरुष अशी प्रकारची मानवनिर्मित किंवा निसर्ग निर्मित भेदभावाच्या पलीकडे जाऊन शुद्ध आणि पवित्र मानवतावादाचा पुरस्कार केला आणि जातिभेदावर कठोर प्रहार केला शुद्र अथवा ब्राम्हण एकाच प्रक्रियेतून जन्माला येतात त्यामुळे कोणी उच्च किंवा कोणी नीचा तर पाखडी हिंदू ब्राम्हणांच्या सावल्यावर किंवा दुसऱ्या जातीतील व्यक्तीने आपल्या जलकथाला स्पर्श करू नये यादी दक्षता घेणाऱ्या हिंदू समाजातील ठाकूर, ब्राम्हण, राजपूत आर यांच्या कर्मवादावर टीका करतात.

(४) हरिभक्त सहनशील असतो : समाजात काही व्यक्ती सतत कोणते ही सकारात्मक कार्य न करता फक्त निंदाकारण पसरवणे काम हिरीरीने करीत असतात. हा नकारात्मक दृष्टिकोन आणि निराशवादी कार्यपद्धती महात्मा कबीरांनी मुळीच मान्य

झाल्हती त्यांनी स्वत: कुणाची निंदा केली नाही, आणि आपल्या शिष्यांनाही निंदापुरणापासून सतत दूर राहण्याचा उपदेश केला त्यांच्या दर्जी प्रेम आणि निष्काम बुद्धीने केलेले सत्कर्म करणे यावर अतिशय जोर होता दर्जी सहनशीलता. या दोन गोष्टी फक्त घरणानात जवळ होता आणि परमेश्वराच्या सच्च्या भक्ताच्या अन: करणातच असत असतात असा कबीरांचा ठाम विश्वास होता.

(5) संत कबीरांचा परिपूर्ण आणि यशवंत :

मानवतावाद : तात्विक, सैद्धांतिक आणि कल्पनांच्या तात्पर्यावरून संत कबीरांच्या शिकवणुकीचे चिंतन केल्यास त्यांचे परब्रम्ह मोक्ष निष्काम कर्मवाद, राम रहीम समानत्व मुल्ला मौलावी उलेमा पाखंडी ब्राम्हण पंडित स्त्रीमुक्ती हिंदू मुसलमान एकता याबद्दलचा सखोल दोह व त्यातून दिली जाणारी शिकवण नाही निव्वळ निखळ परिपूर्ण मानव-तावादी चिरतन अनुकरणीय आणि संपूर्ण मानवतावादी मानव जातीला दोन्ही लोकांसाठी उपयुक्त आणि अनुकरणीय आहे यात काहीच संशय नाही लोकांसाठी उपयुक्त आणि अनुकरणीय आहे. यात कहीच संशय नाही आजही भारतात कबीरपंथी लोक लाखोंच्या संख्येत आहेत आणि दिन उंच चौथऱ्यावर चढून मोठमोठ्या आवाजात अशाणांची बांगे देण्यामुळे किंवा अल्ला प्रसन्न होतो. कापूर किंवा आचरणात दांग विवाहवाद्य स्त्रीसखाचा शौक शरीराच्या छळ आयुष्य करून त्यासाठी हज काबाची यात्रा केली तरु अल्ला किंवा खुदाला असा नाजिकपणा मंजूर नाही हे आपल्या दोहयातून रोख ठोकपणे सांगितले.

गुरु आणि ईश्वर एकच आहे असे संत कबीरांचे मत आहे जप-तप, गंगा, स्नान दान धर्म यांना कबीरांचा नव्हत विरोध नव्हता ज्या प्रमाणे सदासित पाण्यात असणारे नाने पाण्यातून काढले तरी त्यांच्या शरीरचा दुर्गंधी असते ती त्यांना वारवार धुतल्याने ही जात नाही तसेच नाही मन निर्मळ काय करीत साबण असा तुकाराम, महाराजांच्या शैलीतच मत निर्मळ शुद्ध ठेवण्यास संत कबीरही सांगतात.

अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय

गुंडेवार मार्ग, काटोल रोड, नागपूर-13

स्वाध्याय (Assignment)

(2021-22)

बी. ए. सेमेस्टर-I

विषय:- इतिहास

(भारताचा इतिहास-प्रारंभापासून ते 1525 पर्यंत)

विद्यार्थ्यांचे नांव:- संकेत प्रल्हाद कावळे

मोबाइल नंबर:- 7875524323

ईमेल:- sanketkawale27@gmail.com

Scanned with CamScanner

स्वाध्याय (Assignment)

भारताचा इतिहास - प्रारंभापासून ते १५२६ पर्यंत

[गट - अ]

खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे ५०० शब्दात लिहावी.

① हडप्पा संस्कृतीवर निबंध लिहा.

संस्कृतीचे स्वरूप :- या संस्कृतीचा शोध सिंधू नदीच्या खोऱ्यात लागला. म्हणून सर जॉन मार्शल यांनी संस्कृतीला सिंधू संस्कृती असे नाव दिले. परंतु कालांतराने या संस्कृतीचे स्थळे गुजरात, राजस्थान, पंजाब, हरियाणा, गंगा यमुनेची, खोरे या भागात मिळाली त्यामुळे या संस्कृतीचे हडप्पा संस्कृती हे नाव मागे पडून ही संस्कृती सर्व प्रथम जिथे मिळाली त्या स्थळाचे हडप्पाचे नाव दिल्या गेले.

हडप्पा संस्कृतीची प्रमुख स्थाने :-

हडप्पा संस्कृतीची अनेक स्थळे विविध भागात मिळालेली आहेत. त्या सर्व स्थळाचा येथे आढावा. घेणे शक्य नाही त्यामुळे काही स्थळांची माहिती. आपण येथे बघून.

① हडप्पा :- हडप्पा हे नगर पाकिस्तान येथील पंजाब प्रांतात मोंटेगोमरी जिल्ह्यात रावी नदीच्या किनाऱ्यावर मिळाले आहे. येथे सर्व प्रथम इ.स. १९२१ मध्ये दयाराम साहनी यांनी उत्खनन केले यानंतर इ.स. १९४० मध्ये वत्स. इ.स. १९६२ मध्ये मार्टीमर व्हिलर यांनी उत्खनन केले.

② मोहन जोदडो :- मोहन जोदडो हे स्थळ सिंधू प्रांतातील लरकाना जिल्ह्यात सिंधू नदीच्या किनाऱ्यावर मिळालेले आहे. येथे इ.स. १९२२ मध्ये सर जॉन मार्शल इ.स. १९२६ आणि इ.स. १९३० मध्ये मॅके. इ.स. १९३० आणि इ.स. १९४० मध्ये मार्टिमर व्हिलर इ.स. १९६२ आणि इ.स. १९६४ ला डेल्सने उत्खनन केले.

(३) लोथल :- लोथल हे नगर गुजरातच्या अहमदाबाद जिल्ह्यातील भोगावा नदीच्या किनाऱ्यावर असलेल्या सरागवाला गावा जवळ आहे. येथे इ.स. १९५३ आणि इ.स. १९६२ मध्ये एस.आर. राव यांनी उत्खनन केले येथे सिंधूकालीन नगर रचना आढळून आलेली आहे.

(४) कालीबंगन :- कालीबंगन हे शहर राजस्थान प्रांतातील गंगानगर जिल्ह्यात घग्गर नदीच्या दक्षिण तटावर आहे. ~~इ.स. १९६१~~ या ठिकाणी इ.स. ~~मध्ये~~ १९५१ मध्ये अमलानंद घोषे इ.स. १९६१ ला बी.बी. लाल आणि इ.स. १९६१ ला बी.के. थापर यांनी उत्खनन केले.

हडप्पा संस्कृतीची नगर रचना :- सिंधू नदीच्या खोऱ्यात झालेल्या उत्खननात हडप्पा आणि मोहेंजोदडो अशी दोन प्रगत शहरे मिळाली. या नगरामध्ये स्नानगृहापासून तर धान्य साठवण्याच्या ठिकाणांपर्यंतची सर्व व्यवस्था केलेली होती. या दोन नगरामध्ये ज्या प्रकारची व्यवस्था होती. तशीच व्यवस्था या संस्कृतीमध्ये मिळालेल्या अन्य नगरांमध्ये सुद्धा होती. या सर्व नगराचे प्रतिनिधिक नगर म्हणून मोहेंजोदडो या नगराची नगर रचना पाहू.

(१) नगराचे स्वरूप :- हडप्पा संस्कृतीचे प्रमुख आणि प्रभावशाली वैशिष्ट्ये त्यांची नगर रचना होती. या संस्कृतीमध्ये नगरे दोन भागात विभाजीत होती. यात नगर दुर्ग आणि आवासीय नगर असे विभाजन होते. परंतु धोलावीरा हे नगर याला अपवाद होते. हे नगर तीन भागात विभाजीत झालेले आहे. आवासीय नगरामध्ये व्यापारी शिल्पकार, हस्तकार तसेच इतर लोकं राहत होते.

(२) इमारत व घरे :- या संस्कृतीमधील निवासगृहे प्रशस्त व दुमजली असलेली. दिसून पडतात. श्रीमंतांची घरे ही राजाच्या महालाप्रमाणे होती सर्व साधारण व्यक्ती राहत असलेल्या घरांमध्ये दोन खोल्या दिसून पडतात. घरे अतिशय पक्की बनलेली होती. यांना प्लास्टर केलेली होते, घरांमध्ये लाकडाच्या जिन्याचा प्रयोग केला जात होता इमारतीचे दार गल्लीच्या बाजूने राहत होते तसेच दार लाकडाचे राहत होते व ते नक्षी कोरली बनवल्या जात होते. प्रत्येक घरामध्ये एक अंगण आपल्याला आढळून येते त्याच प्रमाणे स्वयंपाकघर विहीर, स्नानगृह आणि झाकलेल्या नाल्या आढळून येतात. स्नानगृह गल्लीच्या बाजूने राहत होते.

Scanned with CamScanner

(४) <u>महास्नानगृह</u> :- हडप्पा संस्कृतीच्या प्रत्येक नगरा- मध्ये एक सार्वजनिक महास्नानगृह आहे. मोहनजदडो येथे अशाच एक महास्नानगृह मिळाले आहे. हे उत्तर- दक्षिण १८०(५५.९६ मीटर) लांब २३.१६ ०१ मीटर) रुंद तसेच (२.४४ मीटर) खोल पोहण्याचा विशेष जिना बनविला आहे. त्यांची फर्शी पक्क्या विटांनी बनलेली होती. या महास्नानगृहाच्या दक्षिण- पश्चिमेकडे एक नाली आहे येथून घाण पाणी बाहेर काढण्याची व्यवस्था होती.

(५) <u>पुरोहिताचे निवासस्थान</u> :- मोहनजदडो येथील महास्नानगृहाच्या उत्तर- पूर्वेकडे ७०.१×२३.८६ मीटर आकाराचे अंगन तीन बरामदे तसेच अनेक खोल्या बनलेल्या होत्या. काही या फर्शी पक्क्या विटांनी बनलेली होती. याची स्नानगृहाशी निकटता बघता विद्वानांनी याला प्रधान पुरोहिताचे निवासस्थान म्हटले, आहे.

(६) <u>रस्ते</u> :- हडप्पा संस्कृतीमधील निवास्यांनी रस्त्यांची उत्तम व्यवस्था केलेली होती. रस्ते एक मेकांस पूर्व- पश्चिम आणि उत्तर- दक्षिण असे काटकोनात छेदत असतात. मोहनजदडो येथे मिळालेल्या मुख्य रस्ता /राजपथ ९.१४ मीटर रुंद होता. अन्य रस्त्यांची रुंदी ४.६४ मीटर ते ३.६६ मीटर पर्यंत होती तर गल्लीची रुंदी १.८० मीटर होती.

(७) <u>सफाई व्यवस्था</u> :- हडप्पा संस्कृतीतील निवासीयांनी स्वच्छतेच्या व्यवस्थेकडे विशेष लक्ष दिले. प्रत्येक रस्त्याच्या आणि गल्लीच्या नाल्या होत्या. त्याच्या द्वारे नगरातील घाण पाणी बाहेर काढल्या जात होते कुठे- कुठे नाल्यामध्ये कचरा एकत्र करण्याकरिता खड्डे बनविल्या गेले होते. मोठ्या नाल्या दगडांच्या पाहिजे. झाकल्या जात होत्या. घरातील खोल्या स्वयंपाकघर स्नानगृह, शौचालय इ. ~~शौचालय इ~~ ठिकाणाहून निघणाऱ्या लहान नाल्या या मोठ्या नालीला जोडल्या जात होते. नंतर नाल्या या मोठ्या नाली सार्वजनिक नालीला मिळत होती.

प्र.2 सल्तनतकालीन स्थापत्य कला याविषयी माहिती लिहा.

भारतावर अरब गझनवी आणि घोरी यांनी एका पाठोपाठ एक आक्रमणे भारतावर केली. या आक्रमणाच्या वेळेस काही मुस्लिम कलावंत भारतात आले. भारतात 1206 मध्ये

Scanned with CamScanner

दिल्ली सल्तनतीचे भारतावर राज्य केले. या राजवंशांनी साम्राज्य विस्तार प्रशासन सुधारणा व्यापार वाढविण्यावर त्यांनी कडे लक्ष दिले. दिल्ली सल्तनत आधिकार करणाऱ्या विविध सुल्तानांनी काढून कलेत आपले योगदान दिले. दिल्ली सल्तनतचे साम्राज्य १५२६ पर्यंत भारतात राहिले. या काळात भारतात इस्लामी वास्तुकलेचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला. या स्थापत्य कलेतंर्गत मशिदी मनोरे कबरी मकबरे भव्य राजवाडे अशी असंख्य इमारते भारतात निर्माण झाले इस्लामध्ये राज भारतात स्थापन झाले व संदेश भारतीय कलेउती आहे.

① गुलाम वंशकालीन वास्तुकला :- गुलाम वंशाचा संस्थापक कुतुबुद्दीन एक होता. त्याच्या काळापासून दिल्ली सल्तनतच्या वास्तुकलेचा प्रारंभ होतो. त्याने भारतातील प्रथम मशिद कुव्वत उल इस्लाम ही ११९६ मध्ये रायपिथोर मध्ये बांधली. त्याने त्याचा कुतुबुद्दीन बख्तियार काकीच्या स्मृती प्रत्यर्थ ११९९ मध्ये दिल्ली येथे कुतुबमिनारच्या बांधकामास प्रारंभ केला ही इमारत १२३२ मध्ये कुतुबमिनार ~~च्या बांधकामास~~ अल्तमश ने पूर्ण केली त्याने अजमेर येथे अढाई दिन का झोपडा का मशिद बांधली.

② खिलजी कालीन वास्तुकला :- खिलजी काळात दिल्ली सल्तनतचा विस्तार घडून आला या काळात अलाउद्दीन खिलजीने काही सुंदर इमारती निर्मिती केली त्याने दिल्ली जवळ 'सिरी नगर' हे नविन शहर बसविले खिलजीने यास शहरे म अथवा नवीन शहर असे म्हटले १३१०-११ मध्ये त्याने अलाई 'दरवाजा' ही इमारत बांधली ही प्रथम इमारत होती.

③ तुघलक कालीन वास्तुकला :- दिल्ली सल्तनतच्या इतिहासात या वंशाने सर्वात जास्त काळ शासन केले. त्यामुळे निश्चितपणे या काळात दिल्ली सल्तनत अंतर्गत वास्तुकलेचा विकास झाला. गयासुद्दीन तुघलक केली. इयास छप्पन कोटी असेही म्हटल्या जाते. या नगराला ५२ दरवाजे होती. ग्यासुद्दीनने स्वतःच्या (मकबरा) तुघलकाबाद जवळ बांधली.

मुहम्मद तुघलकच्या काळात काही महत्वपूर्ण कार्य या प्रमाणात झाले. त्याने तुघलकाबादाच्या उत्तर-पूर्वेला आदिलाबादचा किल्ला बांधली रायपिथोरा आणि सिरी नगरा दरम्यान त्याने जहापनाह नगर हे नवीन नगर बसविले इयास चौथी दिल्ली म्हटल्या जाते.

Scanned with CamScanner

ख्यान दीन महली रवलखुल , बाबा आदमाला त्याने निजामउद्दीने नावाची महाल नामकी इमारत बांधली.

सैय्यदकालीन वास्तुकला :- सैय्यद वंशाला वास्तुकलेच्या पतनाचे युग म्हटलेल्या गेले आहे. येथे बांधल्या गेलेल्या काही इमारती खिलजी कालीन इमारतींची नक्कल वाटतात. सुल्तान मुबारकशहाने मुबारकपूर गावात स्वतःचा मकबरा बांधला मुहम्मदशहा स्वतःचा मकबरा अष्टकोनीय कबर बांधला.

लोदीकालीन वास्तुकला :- या काळात ज्या इमारतींची निर्मिती केल्या गेली. त्या सर्व खिलजी कालीन इमारतींची नक्कल वाटतात. परंतु काही नव्या शैलीत या काळाला मकबरा युग म्हटला गेले आहे. फिरोज खान ने 'फिरोजाबाद' नावाचे शहर तर सुल्तानशहा लोदीने सुल्तानकोट नगर ची स्थापना केली. यकातील लोदि १५१७ मध्ये सिकन्दर लोदीच्या मकबरा बांधला. सुल्तानत काळात वास्तुकलेच्या विकास संमिश्र स्वरूपात दिसून पडतो. या काळात प्रांतीय शासकांनी सुद्धा मोठ्या प्रमाणात वास्तु बांधल्या.

सल्तनतकालीन नृत्य कलेचा विकास :- या काळात नृत्यकलेचा सुद्धा विकास झाला. परंतु राजदरबार - दरबारमध्ये औपचारिकतेपेक्षा कमी नृत्यांगना ठेवल्या जात होत्या. ज्या लोकांचे मनोरंजन करीत होत्या व या काळात दक्षिण भारतात भरत नाट्यम, मोहिनी अट्टम् कथकली तसेच ओरिसा मध्ये ओडिसी नृत्य शैली प्रचलित होती. भक्ती संतांनी सुद्धा भावावेशाच्या नृत्याचा स्वीकार केला त्यास ते भाव - समाधीचा हाल म्हणत असत. भक्ती संतांनी सुद्धा भावविभोर नृत्याचा स्वीकार केला त्यास ते भाव - समाधीचा हाल म्हणत असत भक्ती रसला प्रमुख भक्ती आंदोलना होते. अनेक संत ज्यात मिरा आणि चैतन्य ई. धार्मिक ~~संत ज्यात मिरा आणि चैतन्य ई.~~ उन्मादमध्ये आपल्या इष्टदेवा समोर भाव-विभोर होऊन नृत्य करित होते.

सल्तनतकालीन संगीतकलेचा विकास :- चित्रकले प्रमाणे संगीतकला सुद्धा कालमानानुसार वर्जित मानल्या गेले आहे. या कारणामुळे सल्तनत काळात काही प्रमाणात संगीत कलेची प्रगती झालेली होती. ~~प्रमाणात~~ वेळोवेळी सल्तनत जलालुद्दीन खिलजी अलाउद्दीन खिलजी मुहम्मद तुघलक ई. सुल्तान सरदार आणि

Scanned with CamScanner

खाली शासकाद्वारे संगीत कलेला प्रोत्साहन दिल्या गेले. या काळात
मुस्लिम शासकांच्या दरबारात सुफी संत आणि हिंदू भक्त यांच्या
वाढत्या प्रभावामुळे संगीत कलेचा अपेक्षित विस्तार घडून आला.

संगीत कलेच्या एका धारेचा प्रचार उत्तर भारतात आणि
दुसऱ्या धारेचा प्रचार दक्षिण भारताला झाला. उत्तर भारतात महान
संगीतकार आमीर खुसरोंनी संगीत कलेच्या विकासात महत्वपूर्ण
योगदान दिले त्याने त्यांनी घोरा सनम टिकका साजगिरी सरफादा इ. राग
प्रचलित केले. त्याने भारतीय रागांचे फर ईरानी नाव सांगितले आहे.
'कव्वाली ख्याल' आणि तराना यांच्या सांगितले आहे. नवीन कलाचा
अधिकार आमिर, खुसरो यांने केला. जलालुद्दीन खिलजी ने
संगीताच्या विकासाकडून आणि मेहर आफरोज इ. होते.

सुलतान मुहम्मद तुघलक ने दौलताबाद येथे 'तरब आबाद'
नावाचा महाल बनविला जिथे गाणाऱ्या सुफी राजकीय पाहुण्यांचे मनोरंजन
करीत होत्या. फिरोजशाह तुघलक सुद्धा गीतात. आपली विशेष आवड
दाखविली.

सुफी संतामध्ये या काळात अजमेरचे मुइनुद्दीन चिश्ती
तसेच दिल्लीचे निजामुद्दीन औलिया आणि या काळात भक्ती
भावनेने परिपूर्ण असा कव्वाली प्रचलित केल्या मुस्लिमचा शासकां
व्यतिरिक्त अनेक हिंदू शासक मेवाडचे महाराणा कुंभा ग्वालियरचे
राजा मानसिंह तोमर तसेच विजय नगरचा शासक कृष्णदेवराय
यांनी या काळात संगीत कलेच्या विकासात विशेष योगदान
दिले. राजा मानसिंहने तर आपल्या शासन काळात संगीतकारांच्या
विशाल सम्मेलनाचे आयोजन केले आहे.

गट - क

① सम्राट अशोकच्या धम्मा विषयी माहिती लिहा:-

बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यानंतर बौद्ध धर्माची आचरणात्मक
तत्वे मोठ्या शिला स्तंभावर, स्तंभावर स्तुपावर कोरून ठेवली व
त्याद्वारा जनतेला सदाचरणाचा मार्ग शिकविण्याचा प्रयत्न केला. त्याने
आपल्या सर्व उपदेशातून तात्विक विचारांपेक्षा रोजच्या आचरणांवर
भर दिला असे त्याच्या धर्माज्ञावरून दिसून येते. या धर्माने जनतेने
पालन करावे आणि वैयक्तिक जीवनाबरोबरच सामाजिक जीवनही
उन्नत करण्याचा प्रयत्न करावा. अशी त्याची समज होती. अशी
काही सांगितले सदाचरणाचा मार्ग पुढील प्रमाणे. सांगता यईल
① पशुवध बंद करावा ② अहिंसेचे कायद्याचे पालन करावे. ③ आई
वडिलांची सेवा. करावी आणि अपंग यांची सेवा करावे. ④ गुरुजनांशी
आदर आणि भक्तीने वागावे. ⑤ मित्र, बान्धव, साधू व सन्याशी

त्यांच्याशी योग्य प्रमाणे वागावे (6) नेहमी दानधर्म करावा इत्यादी त्याचे बरोबर अशोकाने याग निळकवला, हिंसा, मत्सर, इत्यादी दुर्गणांचा त्याग करावा असेही सांगितले. या प्रकारचे आचरण केल्या मनुष्य सुखी होतो. आणि त्याला स्वर्गालयाशी मिळते. असा त्याला विश्वास असतो. या प्रकारचे आचरण प्रथम अशोकाने आपल्या जीवनात उतरवले प्रथम आपले सर्व युद्धप्रयोग बंद केले राजवाड्या पशुहत्या बंद केले आणि तो एकाद्या भिक्षु सारखा राज लागला. जनतेच्या कल्याणाचीही त्याने अनेक कामे केले. त्यांच्या साठी त्याने धर्माने दवाखाने उघडले, धर्मशाळा, बांधल्या, रस्ते बांधून दुतर्फा झाडे लावली. धर्मप्रसारा बरोबर सर्वांच्या कल्याणाची काळजी घेणे हाही याच्या जीवनाचा एक अविभाज्य भाग होते. मी कुठेही असो कोणत्याही कामात मग्न असो कलोकीची माझ्याशी माझ्यापर्यंत आलीच पाहिजे असा हुकूम होता.

असा होता अशोकाचा धर्म अर्थातच तो काही स्वतंत्र धर्म नव्हता बौद्ध धर्मातीलच तत्वे त्याने स्वीकारली व महमद पैगंबरांच्या बरोबर अगदी सुरुवातीपासून सांसारिक जिवनाचा त्याग करून जे निवडक लोक सफा आबाच्या सुफेल लाउन अल्लाचे चिंतन करित त्यांना सफी किंवा सूफी म्हटले जाऊ लागले.

सूफीवादाचे मूळ मात्र इस्लाम धर्मातच आहे यात शंका नाही. काही इसत म्हणतात, तसूफी महत्वाचा उदय किंवा मूळ इस्लामधर्मातच आहे. राजधारी सिंह दिनकर यांच्या मते प्रत्येक धर्माचे सार यांच्या तत्वज्ञानाच्या रहस्यवादी अंशात असत. इस्लाम धर्मातही असा मार्ग आहे. त्याला तसव्वुफ असे म्हणतात जो लैकिक धर्मातही असा मार्ग आहे. प्रवाहक्ती इस्लाम कमाने के पहले मे नही चलया धार्मिक रहस्य को जानने के लिए अत्यधिक बैचेन तथा धार्मिक सूफी संप्रदायावर भारतीय धर्मातील विचारांच्या आणि रीती रिवाजांचा करया प्रभाव पडला आहे.

वैदिक हिंदू धर्मातील कर्मकांड ब्राह्मणवाद आणि जटिल व क्लिष्ट कर्मकांड यांच्या विरोधात त्याप्रमाणे बौद्ध आणि जैन पंथाचा उदय झाला त्याचप्रमाणे इस्लाममधील कट्टर मुल्लावाद आणि शरियत आचार यांची तीव्र प्रतिक्रिया म्हणजे सूफीमत सूफी वादाचे नाही. या सूफी मताने इस्लामधर्माशी असलेली आपली नाळ कधीच तोडली नाही म्हणूनच सूफीमत किंवा सूफीवाद म्हणजे इस्लाम धर्मातील आध्यात्मिक रहस्यवादाचा आविष्कार समजला जातो. यालाच तसव्वुफ म्हणतात.

सूफी संतांच्या आत्मानुभूतीचा आविष्कार म्हणजे सूफीवाद किंवा सूफी पंथ हळूहळू विकसित झाला. या सूफी वादाच्या विकासाच्या तीन अवस्था मानल्या जातात. (1) प्रथम सोपान (2) द्वितीय सोपान (3) तृतीय सोपान सूफी च्या सही अनेक उपपंथ आहेत. चिश्ती संप्रदाय,

सहरावर्दीच्या संप्रदाय, कादरी संप्रदाय, नक्शबंदिया संप्रदाय सत्तारी संप्रदाय, शाझलिया संप्रदाय, मदारिया संप्रदाय, कलंदरिया संप्रदाय, रिफाई संप्रदाय नि मलकुल्लाहिया संप्रदाय, कुब्रिया संप्रदाय आवली संप्रदाय हे सूफी संप्रदायाबाबतीत १२ पंथ किंवा उपपंथ आहेत.

(२) भक्ती चळवळीची प्रमुख वैशिष्ट्ये :-

(१) भक्ति मार्गाचे स्वरूप मधुरा भक्ती :- जैन आणि बुद्ध धर्मांनी वैदिक मातील ईश्वर संकल्पना नाकारली त्यामुळे काही काळ भक्ती मार्गाला उतरती कळा लागली. पण पुढे जैन आणि बुद्ध धर्मातील दूरदर्शी धार्मिक विचारवंतांच्या लक्षात आले की सामान्य जनतेला उपासनेचे काहीतरी दृश्यमान होणारे प्रतीक हवे म्हणून मग जैनांनी सहती गंना सिमारे प्रश्न तर बुद्धांनी गौतम बुद्धालाच परमेश्वर स्वरूप किंवा भगवान मानून त्यांचे प्रतिमापूजन सुरू केले. त्यामुळे वैचारिक आणि व्यावहारिक पातळीवरील जैन आणि बौद्धमतातील 'ढो' पणा लोकांच्या मन[illegible] झाला. जैन आणि बुद्धाप्रमाणे वैदिक धर्मीयही गणेश, राम, कृष्ण, शंकर, इत्यादी देवतांचे प्रतिमापूजन करू लागले. मात्र मध्य काळात अशा प्रकारच्या विविध देवतांच्या भक्तीला आणि पूजनाला 'ऊत' आला याचे कारण सामान्य जनांना सगुणोपासना सहज सुलभ होते. कोणत्याला कोणत्या तरी देवाची किंवा देवीची मूर्ती अथवा प्रतिमा स्थापन करून त्याच्या माध्यमातून चराचर व्यापली नसे आदिकारण असलेल्या शक्तीशी मानसिक पातळीवर तादात्म्य साधण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजेच 'साधना' होय. यालाच सगुणोपासना किंवा भक्ती मार्ग असे म्हणतात. अंतरीचे कुणा मानव्या आन ये ओठावरी पाहिला मी तव स्वरूपी आदिकेचा श्रीहरी या ओळी आधुनिक भक्ती-गीतातील असल्या तरी त्यातील आशय मात्र भक्तीमार्गाचे सर्व काही सत्य वर्णन करते हे लक्षात ठेवले पाहिजे. मध्ये काळातील कित्येक संतकवींनी किंवा संतांनी तर हरीच्या नावाने इतका तन्मयतापूर्ण भक्तिभाव आपल्या कवनातून व्यक्त केला आहे की 'हरी' हा प्रियकर आहे. आणि आपण स्त्री, हरीची राधा आहे. असे कित्येकांनी सूचित केले आहे. अशा भक्तीला मधुरा भक्ती असे म्हणतात मराठीतही नव्हे जो विभक्त तो भक्त शब्दाला अर्थ प्रचलित आहे.

(२) भक्तीमार्ग आणि एकेश्वरवाद भारतात नवा नव्हता :- भारतात प्राचीन काळापासून भक्ति-मार्ग प्रचलित होती.

Scanned with CamScanner

सात्विक प्रभू रामचंद्राने लंकेवर स्वारी करण्याच्या आधी शक्ती-देवीची पूजा केली. रुक्मिणीने स्वयंवरापूर्वी कुलदेवीच्या दर्शनाला गेली होती त्याचप्रमाणे. श्री महाभागवतगीतेत सामान्य जनांसाठी भक्तिमार्ग हाच सर्वात श्रेष्ठ व सुलभ मार्ग असे भगवान श्री कृष्णाने स्पष्टपणे सांगितले आहे. भागवत पुराणातही अनेक निरनिराळ्या देवतांच्या किंवा देवीच्या उपयोगाचा भक्तीचा निषेध केला नसला तरीपण चराचर सृष्टीच्या मुळाशी असलेला अंतिम व एकमेव परमात्मतत्त्व एकच आहे असे वारंवार सांगितले आहे. विविध देवतांची किंवा भक्ती भारतात प्राचीन काळापासून प्रचलित असली तरीपण एकेश्वरवादाचा सिद्धांत भारतीय समाजाला मुळीच अपरिचित किंवा अज्ञात नव्हता इस्लामच्या प्रभाव, हा दूर पाडण्यासाठी मध्ययुगातील भारतातील संतगुरूंनी एकेश्वरवादाचा सिद्धांत नव्याने मांडला असे मुळीच नाही.

③ भक्तिमार्गाचा प्रभाव वाढण्याची कारणे :- मध्य काळात हिंदू समाजात भक्ती मार्गाचा प्रभाव वाढण्याची कारणे.

क :- राजकीय कारणे.

ख :- सामाजिक कारणे.

ग :- धार्मिक कारणे.

2 खालील विषयावर टिपण लिहा :-

① मोईनुद्दीन चिश्ती :- चिश्ती संप्रदायाचे प्रमुख प्रवर्तक ख्वाजा अबू अब्दुल्लाह हे होते, आणि इ.स. ९२ व्या शतकाच्या शेवटच्या चरणात खुरासानमध्ये. या पंथाचा प्रसार झाला. भारत भारतात या पंथाची सुरुवात ख्वाजा मुईनुद्दीन चिश्ती यांनी केली त्यांचा जन्म इराणमधील सीस्तान भागातील संजर या ठिकाणी झाला होता. त्यामुळे त्यांना संजरी असे नाव पडले. त्यांच्या वडिलांचे नाव गियासुद्दीन असे होते. नंतर ते चिश्त या ठिकाणी राहू लागले, म्हणून त्यांना चिश्ती आणि त्यांच्या संप्रदायाला असे संबोधिले जाऊ लागले. शहाबुद्दीन घोरीने भारतावर ११९२ मध्ये आक्रमण केले त्यावेळी त्यांच्या बरोबर तेव्हा भारतात आले. आणि (कानजुल मजहूल नावाचा ग्रंथ लिहिला.) भारतातील मुस्लीम समाजात त्यांचा उल्लेख सुलतान उल हिंद (भारताचे आध्यात्मिक बादशहा) असा केला आहे. शहाबुद्दीन घोरी भारतात लुटमार करून जाळपोळ करून परत आपल्या देशात गेला पण ख्वाजा मुईनुद्दीन यांना घोरीचा हा मार्ग आणि आततायीपणा

Scanned with CamScanner

पसंत नव्हता त्यामुळे ते भारतातच राहिले. राजस्थानातील अजमेर या ठिकाणी त्यांनी आपल्या चिश्ती संप्रदायाचे प्रमुख केंद्र स्थापन केले.

कबीर :-

(1) प्रस्तावना :- मध्ययुगीन काळातील भक्तीमार्गी आंदोलनाच्या इतिहासात महात्मा संत कबीर यांचे नाव प्रामुख्याने घ्यावे लागते. यांचा जन्म १३९८ मध्ये एका विधवा स्त्री लोकनिंदेला ब्राह्मण स्त्रीच्या पोटी झाला. त्या विधवा स्त्रीने लोकनिंदेला घाबरून. आपल्या नवजात बालकाला आवाहेर टाकून दिले परंतु नीरू नावाच्या विणकराने त्या बालकाच्या सांभाळ केला मात्र ते मत मेल कॉम आणि वेस्टकाट यांना मान्य नाही. त्यांच्या मते कबीर हा निरू नावाच्या एका मुसलमान कोष्ट्याचा मुलगा आणि कमाली नावाची मुलगी होती. कबीरांचे आध्यात्मिक गुरु रामानंद हे होते असे अनेक विद्वानांचे मत आहे. शिक्षक या शब्दाला लौकिक अर्थाने महात्मा शिक्षक कबीरांनी कोणत्याही हिंदू पाठशाळेत किंवा मदरसात शिक्षण घेतले नव्हते तथापि त्यांचे निरीक्षण व्यापक जीवनानुभव आणि तत्संबंधी चिंतन अतिशय सखोल व मार्मिक होते.

(2) कबीरांच्या सामाजिक कार्याचा उद्देश :- संत कबीरांच्या काळात सामाजिक परिस्थिती अतिशय भीषण व भयानक होती. संत कबीरांच्या सामाजिक कार्याचा आशय शोधण्याचे स्पष्ट करताना प्रोफेसर युसूफ हुसैन म्हणतात उत्तर भारतातील विभिन्न वर्गातील आणि धार्मिक समूहांमधील मतभेदांना प्रचलित सर्व मान्य पद्धतीच्या चौकटीतून मिटविणे हा संत कबीरांचा मुख्य उद्देश होता. जागतिक वर्णाश्रम समाजरचना कर्मकांड अंधविश्वास अज्ञान यावर आधारित दोन भिन्न धर्मामधील वैर संपविणे आणि अज्ञानाचा अंधश्रद्धेचा फायदा घेऊन धर्माच्या माध्यमातून सामान्य जनतेमधील हजारो लोकांचे धार्मिक मानसिक भौतिक शोषण करणाऱ्या समाजात उच्च स्थानावर पाणी स्थापित असलेल्यांच्या वर्चस्वाला सक्त वारीला आव्हान देणे हा महात्मा कबीरांच्या सामाजिक सुधारणांचा मुख्य उद्देश होता.

(3) सांस्कृतिक साम्यवादाचे पुरस्कर्ते :- कबीरांच्या मते मानवजात ही एकच परम तत्त्वांची संतान आहे. म्हणून त्यांनी स्पृश्य - अस्पृश्य, उच्च - नीच राजा रंक लहान - थोर स्त्री- पुरुष अशा प्रकारच्या मानवनिर्मित किंवा निसर्ग निर्मित

भेदभावाच्या पलीकडे जाऊन ईश्वर आणि पवित्र मानवतावादाचा पुरस्कार केला आणि जातिभेदावर कठोर प्रहार केला. शूद्र अथवा ब्राम्हण एकाच प्रक्रियेतून जन्माला येतात त्यामुळे कोणी उच्च किंवा कोणी नीच नाहीत. पाखंडी हिंदू ब्राम्हणांच्या सोवळ्यावर किंवा दुसऱ्या जातीतील व्यक्तींनी आपल्या जलकलशाला स्पर्श करू नये याची दक्षता घेणाऱ्या हिंदू समाजातील कट्टर ब्राम्हण, राजपूत जाट यांच्या कर्म व्यवहारावर हल्ला करतात.

④ हरि भक्त सहनशील असतो.

:- समाजात काही व्यक्ती सतत कोणतेही सकारात्मक कार्य न करता फक्त निंदा करण्याचे काम हिरिरीने करीत असतात. हा नकारात्मक दृष्टिकोन आणि निरर्थवादी कार्यपद्धती महात्मा कबीरांना कधीच मान्य नव्हती त्यांनी स्वतः कुणाची निंदा केली नाही. आणि आपल्या शिष्यांनाही निंदकापासून सतत दूर राहण्याचा उपदेश केला त्यांचा दया प्रेम आणि निष्काम बुद्धीने केलेले सत्कर्म करणे यावर अतिशय जोर होता. दया सहनशीलता याविना सोबती फक्त धरणीवर नव्हे आणि परमेश्वराच्या सान्निध्यात अंत:करणातच वसत असतात असा कबीरांचा ठाम विश्वास होता.

⑤ संत कबीरांचा परिपूर्ण आणि शाश्वत

मानवतावाद :- तात्विक सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक पातळीवरून संत कबीरांच्या शिकवणुकीचे चिंतन केल्यानंतर त्यांचे परब्रह्म सोहं निष्काम कर्मवाद नाम रहीम नामस्मरण मुल्ला मौलवी उलेमा पाखंडी ब्राम्हण पंडित मूर्तिपूजा ~~जाते~~ व हिंदू मुसलमान एकता याबद्दलचे सर्वच मते व त्यातून दिली जाणारी शिकवण नव्हे. निर्मळ निश्चल परिपूर्ण मानवतावादी चिरंतन अनुपमेय आणि संपूर्ण मानव-जातीला दोन्ही लोकांसाठी उपयुक्त आणि अनुकरणीय आहे. यात काहीच संशय नाही. आजही, भारतात कबीरपंथी लोक लाखोंच्या संख्येत आढळतात. शिक्षित जे नोकऱ्यांवर जाऊन मोठमोठ्या आहेत. अशिक्षित असणाऱ्यांची नावे मंदिरांमुळे कथा किंवा आचरणात अजाणावान होणे विवाहाच्या संस्काराची रीत. शरीरांचा फल अस्पृश्य होण्यासाठी हज काशीची यात्रा. केली तर किंवा करून त्यासाठी

Scanned with CamScanner

तुकाला असा दांभिकपणा मंजूर नाही हे आपल्या दोहयातून रोख ठोकपणे सांगितले.

शुद्ध आणि ईश्वर एकच आहे असे संत कबीरांचे मत आहे जप-तप, गंगा-स्नान दान धर्म याला कबीरांच्या लेखनात विरोध नव्हता ज्या प्रमाणे सर्वोचित. पाण्यात असणारे माशे पाण्यातून काढले, तरी त्यांच्या शरीराला ऊर्मीची असते. ती त्यांना वारंवार भुतल्यासेती जात नाही तसेच नाही. मन निर्मळ, कार्य करीत राहणे असा तुकाराम महाराजांच्या ओवीतच मत निर्मळ शुद्ध ठेवण्यास संत कबीर ही सांगतात.

Scanned with CamScanner

अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय

गुंडेवार मार्ग, काटोल रोड, नागपूर-13

स्वाध्याय (Assignment)

(2021-22)

बी. ए. सेमेस्टर-I

विषयः- इतिहास

(भारताचा इतिहास-प्रारंभापासून ते 1525 पर्यंत)

विद्यार्थ्यांचे नांवः- SHILPA SUNIL BHANGE

मोबाइल नंबरः- 9172152818

ईमेलः- Shilpabhange55527@Gmail.com.

हडप्पा संस्कृती

1) विसाव्या शतकातील दुसऱ्या दशकापर्यंत पाश्चात्य विद्वानांची अशी धारणा होती की इ.स.पू. १५०० च्या सुमारास आर्यांच्या भारतातील आक्रमणापूर्वी भारतात कोणतीच संस्कृती अस्तित्वात नव्हती. परंतु इ.स. १९२१ ते १९३० या दरम्यान सिंधू नदीच्या खोऱ्यात सर जॉन मार्शल, राखालदास बॅनर्जी आणि दयाराम साहनी यांनी केलेल्या उत्खननात पाश्चात्यांची कल्पना भ्रामक ठरली. या उत्खननात वरील विद्वानांना हडप्पा आणि मोहेंजोदडो ही प्रगत नगररचना असलेले शहर शोधून काढले. हडप्पा येथे इ.स. १८२६ मध्ये चार्ल्स मॅसन यांना टेकडी सापडली, येथूनच या संस्कृतीचा उल्लेख मिळतो. यानंतर इ.स. १८५३, १८७३ मध्ये अलेक्झांडर कनिंगहॅम यांनी येथे सर्वेक्षण केले व येथून पुरातात्विक वस्तू गोळा केल्या. या वस्तूंच्या आधारावर राखालदास बॅनर्जी, दयाराम साहनी आणि सर जॉन मार्शल यांनी सिंधू नदीच्या किनाऱ्यावर उत्खनन करून अतिप्राचीन अशा भारतीय संस्कृतीचा शोध लावला व ही संस्कृती जगासमोर आणली.

या संस्कृतीचा शोध सिंधू नदीच्या खोऱ्यात लागला म्हणून सर जॉन मार्शल यांनी या संस्कृतीस 'सिंधू संस्कृती' असे नाव दिले. परंतु कालांतराने या संस्कृतीचे अवशेष गुजरात, राजस्थान, पंजाब, हरियाणा, गंगा यमुनेच्या दोआब भागात मिळाले त्यामुळे या संस्कृतीचे 'हडप्पा संस्कृती' हे नाव प्रचलित झाले. ही संस्कृती सर्वप्रथम जेथे मिळाली त्या स्थळाचे हडप्पाचे नाव यास दिल्या गेले.

हडप्पा संस्कृतीची प्रमुख स्थळे :-

हडप्पा संस्कृतीची अनेक स्थळे विविध भागात मिळाली आहेत. त्या सर्व स्थळांचा येथे आढावा घेणे शक्य नाही. त्यामुळे काही स्थळांची माहिती आपण येथे घेऊ.

1) हडप्पा :-

हडप्पा हे नगर पाकिस्तान येथील पंजाब प्रांतातील माँटगोमेरी जिल्ह्यात रावी नदीच्या किनाऱ्यावर मिळाले आहे. येथे सर्वप्रथम इ.स. १९२१ मध्ये दयाराम साहनी यांनी उत्खनन केले. यानंतर इ.स. १९४० मध्ये वत्स इ.स. १९४६

मध्ये मॉर्टिमर व्हिलर यांनी उत्खनन केले. हे शहर या संस्कृतीचा राजधानीचे शहर मानल्या जाते. या ठिकाणी हिस्सारीय नगररचना मिळाली आहे. येथे ६-६ अन्नकोठार, मनुष्याचे दोन कोण्या असलेले गाळे, R-37 दफनस्थान, मातृदेवी मुद्रा, असलेले शंख, शृंगार वस्तू व काही धातूच्या मूर्ती इ. मिळालेली आहेत.

२) मोहेनजोदडो :->
मोहेनजोदडो हे स्थळ सिंध प्रांतातील लरकाना जिल्ह्यात सिंधू नदीच्या किनाऱ्यावर मिळालेले आहे. येथे इ.स. १९२२ मध्ये सर जॉन मार्शल, इ.स. १९२७ आणि इ.स. १९३० मध्ये मॅके, इ.स. १९३० आणि इ.स. १९४० मध्ये मॉर्टिमर व्हिलर, इ.स. १९५२ आणि इ.स. १९६४ ला डेल्स उत्खनन केले. येथे हिस्सारीय नगररचना मिळाली आहे. येथे विशाल स्नानागार, अन्नागार, पुरोहिताचे निवासस्थान, मूर्ती बनविण्याची मुद्रा व नाचणाऱ्या स्त्रीचा कांस्य पुतळा, नृत्य करणारी कांस्यमूर्ती, पिंपळ पाने, तांब्याचे, मातीची भांडी इ. आणि पूर्ण वसाहतीच्या खुणा मिळाली आहे. येथे नगर निर्माणाचे ७ स्तर मिळाले आहे.

३) लोथल :-> लोथल हे नगर गुजरातच्या अहमदाबाद जिल्ह्यातील भोगावा नदीच्या किनाऱ्यावर असलेल्या सरगवाला गावाजवळ आहे. इ.स. १९५३ आणि इ.स. १९६२ मध्ये एस. आर. राव यांनी उत्खनन केले. येथे हिस्सारीय नगररचना आढळून आलेला आहे. येथे व्यापाऱ्यांचे निवासस्थान, गोदाम, गोदी (Dock Yard) १८०० ई.पू.चे गोदामाचे अवशेष आढळले, युगल शव, बुद्धिबळाचे खेळाचे पुरावे, घोड्याच्या मातीच्या मूर्ती, डोक्याच्या कवटीच्या शल्य चिकित्सेचे अवशेष, चक्की लाकडाच्या अन्नधान्याचे अवशेष, भांड्यावर विविध पशू पक्ष्यांचे चित्र मिळाले आहेत. हे नगर या संस्कृतीचे प्रमुख व्यापारी बंदर होते. या ठिकाणी नगर निर्माणाचे ५ स्तर मिळालेले आहेत.

४) कालीबंगन :-> कालीबंगन हे शहर राजस्थान प्रांतातील गंगानगर जिल्ह्यात घग्गर नदीच्या डाव्या तटावर आहे. या ठिकाणी इ.स. १९५१ मध्ये अमलानंद घोष, इ.स. १९६१ ला बी. बी. लाल आणि इ.स. १९६९ ला बी. के. थापर यांनी

उत्खनन केले येथे हडप्पापूर्व संस्कृतीचे अवशेष मिळालेले आहेत. नांगरलेले शेत, कालीबंगा व अग्निकुंड वापर, तंदूरच्या पुरावे. युगल समाधी, लाकडाची माती, मृतांबरोबर त्यांच्या वस्तू, बेलनाकार मुद्रा, अंत्यसंस्कार करण्याच्या तीन पद्धती ई. अवशेष येथे मिळाले आहेत.

७) धोलावीर :- धोलावीर हे स्थळ गुजरात प्रांतातील कच्छ जिल्ह्यातील भचाऊ तालुक्यात आहे. याठिकाणी १९६७-६८ मध्ये जे. पी. जोशी, १९९० ई. मध्ये आर. एस. बिष्ट यांनी उत्खनन केले आहे. येथे त्रिस्तरीय नगररचना आढळून आलेली आहे. येथे टाकं मोठे जलाशय मिळाले आहे. या संस्कृतीतील एकमेव क्रीडास्थळ येथे आहे. येथे शहराच्या पूर्व प्रवेशद्वार शिलालेख होता. येथे १० अक्षर मिळाले आहे. त्यातील लिपीचे वर्ण मोठे आहेत. या शहराचे क्षेत्रफळ १०० हेक्टर आहे.

वर उल्लेख केलेल्या स्थळां व्यतिरिक्त भारतात गुजरात मधील रंगपूर, सुरकोटडा, देसलपूर, कुंतासी, लोथल, सुरकोटडा, हरियाणा मधील बनावली, भगवानपुरा, राखीगढ, मिताथल, कुणाल, उत्तरप्रदेशातील आलमगीरपूर, हुलास, मांडा, पंजाब मधील रोपड, जम्मू मधील मांडा ई. पाकिस्तान मधील चन्हुदडो, सुत्कागेन डोर, बालाकोट, अल्लाहदिनो, कोटदिजी ई. स्थळे मिळालेली आहेत.

हडप्पा संस्कृतीची नगर-रचना :-

सिंधू नदीच्या किनाऱ्यावर झालेल्या उत्खननात हडप्पा आणि मोहेंजोदडो अशी दोन प्रगत शहरे मिळाली. या नगरांमध्ये स्नानगृहापासून ते सांडपाण्याच्या निचऱ्यापर्यंतची सर्व व्यवस्था केली होती. या दोन नगरांमध्ये एका प्रकारची व्यवस्था होती. तशीच व्यवस्था या संस्कृतीमध्ये मिळालेल्या अन्य नगरांमध्ये सुद्धा होती.

१) नगराचे स्वरूप :- हडप्पा संस्कृतीचे प्रमुख आणि महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे नगररचना होती. या संस्कृतीतील नगर दोन भागात विभागले होते. त्यात नगर दुर्ग आणि आवासीय नगर असे हे विभाजन होते. परंतु धोलावीर हे नगर त्यास अपवाद होते हे नगर तीन भागात विभाजित

दिसते आहे. आताच्या नगरांमध्ये व्यापारी, शिल्पकार हस्तकार शिंपी आणि त्यांची राहत होती.

२) इमारती व घरे :-

या संस्कृतीमधील निवासस्थाने सुबक व इमारती असलेली दिसून येतात. मोठी घरे ही पुरातत्त्वाच्या मतानुसार श्रीमंत व साधारण त्यांची राहत असलेल्या घरांमध्ये दोन खोल्या दिसून येतात. घरे आणि भाजलेल्या विटांनी बनलेली होती त्यांना प्लास्टर केलेले होते. घरांमध्ये लाकडाच्या खिडक्यांचा वापर केला जात होता. श्रीमंतांचे दोन मजली घरांच्या बाजूने राहत होते किंवा रस्त्यावर आणि सार्वजनिक रस्त्याच्या कडेला व खुल्या जागेवर आढळून आल्या होत्या. घराचे दार लाकडाचे बनलेले होते व ते नेहमी उघडे ठेवल्या जात होते. प्रत्येक घरामध्ये एक अंगण आपल्याला आढळून येते. याच प्रकारे स्वयंपाक घर, विहीर, स्नानगृह आणि मोठ्या खोल्या आढळून येतात. स्नानगृह घराच्या बाजूने राहत होते शौचालय सुद्धा सर्व घरांमध्ये मिळाले आहेत. घराचे छप्पर हे लाकडाचे बनलेले राहत होते.

३) स्नानभवन :- मोहेंजोदडो येथील किल्ल्याच्या बाजूला उत्तरेकडे २९ × २६ मीटर आकाराचे एक वर्गाकार भवन मिळाले आहे. यास 'स्नानभवन' म्हटले जाते. येथे विटांपासून बनलेल्या २० खोल्यांचे अवशेष मिळाले आहेत. याचे मुख्य प्रवेशद्वार उत्तर दिशेकडे आहे. भवनाच्या आत जाण्याकरिता जिने बांधण्यात आले होते. डॉ. या मतानुसार येथे बाजार भरत असावा, या भवनाचा उपयोग सार्वजनिक कामासाठी केला जात असावा.

४) महास्नानगृह :→

हडप्पा संस्कृतीच्या प्रत्येक नगरामध्ये एक सार्वजनिक महास्नानगृह आहे. मोहेंजोदडो येथे अतिशय एक महास्नानगृह मिळाले आहे. हे उत्तर-दक्षिण ३९ (११.८८ मीटर) लांब २३ (७.०१ मीटर) रुंद, प्रत्येक ८ (२.४४ मीटर) खोल पाण्याचा विटांचा हौद बनविलेला आहे. याच्या प्रवेशाकरिता उत्तर दक्षिण दिशेकडे जिना बनविलेला आहे. याची फरशी पक्क्या विटांनी बनलेली होती. या महास्नानगृहाच्या दक्षिण-पश्चिम कोपऱ्यात एक नाली आहे. यातून घाण पाणी बाहेर काढण्यात

व्यवस्था होती. तलावाच्या तिन्ही बाजूला अनेक खोल्या आणि गॅलऱ्या बनलेल्या होत्या.

५) पुरोहिताचे निवासस्थान :→ मोहेंजोदडो येथील महास्नानगृहाच्या उत्तर-पूर्वेकडे ७०.१x २३.६६ मीटर आकाराचे एक विशाल भवन मिळाले आहे. यात १० मीटर वर्गाकार आकाराचे अंगण, तीन बाजूने व्हरांडे अनेक खोल्या बनलेल्या होत्या. बाहेरची फरशी भाजक्या विटांनी बनलेली होती. याच्या बनावटीवरून विद्वानांनी याला प्रधान पुरोहिताचे निवासस्थान म्हटले आहे.

६) रस्ते :→ हडप्पा संस्कृतीतील निवासियांनी रस्त्यांची उत्तम व्यवस्था केली होती. रस्ते एकमेकांना पूर्व-पश्चिम तसेच उत्तर-दक्षिण असे काटकोनात छेदत. मोहेंजोदडो येथे मिळालेल्या मुख्य रस्ता / राजपथ ९.७५ मीटर रुंद होता. इतर रस्त्यांची रुंदी २.६५ मीटर ते ३.६६ मीटर पर्यंत होती तर गल्ल्यांची रुंदी 0.60 मीटर होती. रस्ता मातीचा बनलेला होता. यांच्या स्वच्छतेची उत्तम व्यवस्था केली होती.

७) सफाई व्यवस्था :- हडप्पा संस्कृतीतील निवासियांनी स्वच्छतेच्या व्यवस्थेकडे विशेष लक्ष दिले. प्रत्येक रस्त्याच्या आणि गल्लीच्या दोन्ही बाजूला पक्क्या नाल्या बनविलेल्या होत्या. ज्याद्वारे नगरातील घाण पाणी बाहेर काढल्या जात होते. ठिकठिकाणी नाल्यांमध्ये कचरा मुक्त करण्याकरिता खड्डे बनविल्या गेले होते. मोठ्या नाल्या दगडांच्या पाटीने झाकल्या जात होत्या. घरातील खोल्या, स्वयंपाकघर, स्नानगृह, शौचालय इ. ठिकाणाहून निघणाऱ्या लहान नाल्या या मोठ्या नालीला जोडल्या जात होत्या.

सामाजिक स्थिती :- हडप्पा संस्कृतीतील निवासियांचे सामाजिक जीवन सुखी तसेच सुविकसित राहिले होते. येथे संस्कृतीचा सामाजिक (संघटन) आधार कुटुंब राहिला असावा. उत्खननामध्ये मिळालेल्या बहुतांश स्त्री मूर्तीवरून विद्वानांनी असा अंदाज लावला की, त्यांच्यामध्ये मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती अस्तित्वात असावी. मोहेंजोदडो येथे मिळाल

येथे सापडलेल्या अवशेषांवरून येथील समाजात विविध वर्ग अस्तित्वात होते हे दिसून येते. या वर्गांना विद्वान, योद्धा, व्यापारी तसेच शिल्पकार आणि श्रमिक असे विभागल्या गेले होते.

1) विद्वान वर्ग :- या वर्गात प्रामुख्याने पुरोहित, वैद्य, ज्योतिष आणि जादूगार यांचा समावेश केला जातो. समाजात पुरोहिताचे महत्त्वपूर्ण स्थान राहत होते.

2) योद्धा वर्ग :- उत्खननामध्ये तलवार, सुरक्षा रक्षकांची घरे तसेच गढ बांधल्याचे अवशेष मिळाले त्याच्या आधारे समाजामध्ये प्रशासक वर्गाशिवाय दुसरा पुढला योद्धा वर्ग होता असा अंदाज लावल्या गेला.

3) तिसऱ्या वर्गामध्ये व्यापारी तसेच शिल्पकार यांचा समावेश केल्या जात होता.

4) चौथ्या वर्गामध्ये श्रमिक लोकांचा समावेश केल्या गेला होता. यात चांभार, शेतकरी, कुंभार इ. होते.

हडप्पा संस्कृतीतील निवासियांच्या खान पान व्यवस्थेत शाकाहारी आणि मांसाहारी अशा दोन्ही प्रकारच्या भोजनाचा समावेश होता. गहू, जव, तांदूळ, तीळ, डाळ इ. त्यांचे प्रमुख अन्न होते. हे तसेच विविध प्रकारची फळे ज्यात खरबूज, नारळ, लिंबू इ. समाविष्ट राहत होते. बकरी, कोंबडी, बदक, कूट, मगरमच्छ इ. मांस तसेच यांचा खाल्ल्या जात होते.

हडप्पा संस्कृतीतील निवासियांना पेहरावात सुती आणि ऊनी अशा दोन्ही वस्त्रांचा उपयोग केला जात होता. निवासस्थानांच्या उत्खननामध्ये सुया मोठ्या प्रमाणात मिळाले, ज्यावरून असे माहित होते की त्यांना वस्त्र शिवणे माहित होते. पुरुष धोतर आणि उपरण्यासारखे वस्त्र परिधान करीत होते.

आर्थिक स्थिती :- हडप्पा संस्कृतीतील निवासियांची आर्थिक स्थिती उत्तम होती. येथील निवासियांनी कृषी बरोबरच आपले लक्ष व्यापार व उद्योगधंद्याकडे दिले. हडप्पा संस्कृती नागरी संस्कृती होती. या संस्कृतीतील निवासियांचा व्यापार तत्कालीन जगातील सर्व समाजात होत होता. त्यामुळे या आर्थिक स्थितीकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. हडप्पा संस्कृती उद्योगप्रधान संस्कृती असूनही येथील निवासियांचा प्रमुख व्यवसाय शेती हाच होता. ही संस्कृती नदीच्या किनारा पसरलेली असल्यामुळे येथील जमिन

अतिशय सुपीक होती. येथील प्रमुख उत्पादन गहू आणि जव हे होते. येथील रहिवाशांना धान्याची शेती करणे माहित होते. लोथल आणि रंगपूर येथे बाजरीची शेती केल्या जात असल्याचे पुरावे मिळाले आहे. हडप्पा येथे मटर आणि तिळाच्या बियांचे प्रमाण मिळाले आहे. सर्वप्रथम येथील रहिवाशांनीच कापसाच्या शेतीस प्रारंभ केला. विविध फळेही उत्पादन त्यांचे घेतल्या जात होते. त्यात केळ, नारळ, खारीक, लिंबू, खरबूज इ. समावेश होता.

धार्मिक परंपरा → हडप्पा संस्कृतीतील रहिवाशांनी धर्माला महत्त्वपूर्ण स्थान दिले होते. परंतु त्यांच्या धार्मिक विचारांचे वास्तविक स्वरूप निश्चित आणि अस्पष्ट आहे. हडप्पा संस्कृतीच्या उत्खननात सहस्रो अजून पर्यंत अशा कोणत्याच प्रकारचे अवशेष मिळाले नाही की ज्यावरून आपण तत्कालीन धर्माचे निश्चित स्वरूप स्पष्ट करू परंतु प्राप्त झालेल्या अवशेषांवरून हे स्पष्ट होते की हडप्पा संस्कृतीमध्ये धर्माचा विकास झालेला होता आणि त्यावेळेस बहुदेववाद आणि मूर्ती पूजा प्रचलित असावी.

उपासना [illegible] हडप्पा संस्कृतीमध्ये मातृदेवतेची उपासना केल्या जात होती. सर जॉन मार्शल यांच्या मतानुसार मातृदेवता या संस्कृतीत प्रमुख स्थान प्राप्त होते. हडप्पा मोहेंजोदडो आणि चन्हुदडो येथून बहुसंख्येने नारी मूर्ती मिळालेल्या आहेत. परंतु बहुतेक मूर्ती विविध रूपात नारी आकाराच्या चित्र कोरलेले आहेत. या मूर्ती अलंकाराने सुसज्जित अशा दर्शविण्यात आल्या आहेत. येथे मिळालेल्या नारी मूर्तीमध्ये धान्य आणि गहू असे दोन रूपे [illegible] निष्कर्ष. मातृदेवतेची उपासना प्राचीन काळात आशिया मायनर, मेसोपोटेमिया, सीरिया, पॅलेस्टाईन, सायप्रस, मिस्र इ. देशांमध्ये होत होती. हडप्पा येथे मिळालेल्या स्मशानभूमीत पुढे प्रेते पुरलेली आढळतात. हडप्पा येथे आणखी एक स्मशानभूमी मिळाली ज्यातील प्रेत प्राण्यांनी खाल्ली आढळतात. यावरून सर जॉन मार्शल यांनी हडप्पा संस्कृतीतील अंत्यसंस्कार विधीचे तीन प्रकार पाडले आहेत.

1) पूर्ण समाधिकरण → यात प्रेतांना त्यांच्या वस्तूंसह जमिनीत पुरल्या जात होते.

2) आंशिक समाधिकरण :- यात प्रेत पशु-पक्ष्यांनी खाल्ल्या नंतर [illegible] हाडे [illegible] मडक्यात ठेवायचे व नंतर जमिनीत पुरायचे.

३) दाहकर्म :- यात मृतदेह जाळून केवळ अस्थि किंवा राख जमिनीत पुरायचे अथवा नदीच्या पात्रात विसर्जित केल्या जात होती.

पंजाब येथे केलेले उत्खनन इ.स. १९४६ मध्ये हडप्पा येथे लावलेल्या पेट्या येथे केलेले मिळाले आहे. ही समाधिकरणाची पद्धत बहुतेकदा अस्तित्वात होती.

कला :- हडप्पा संस्कृतीमध्ये आपल्याला कलेचे विकसित स्वरूप बघायला मिळते. या संस्कृतीतील लोक सिंधू समृद्ध व्यापारी कला प्रिय होते त्यामुळे त्यांनी शिल्प्या विकासात आपले योगदान दिले. या संस्कृती मध्ये आपल्याला वास्तुकला, मूर्तिकला, उत्कीर्ण कला, खेळणी, मातीच्या भांड्यावरील कला इ. कला प्रकार मुबलक प्रमाणात मिळतात.

१) पाषाण मूर्त्या :- मोहेंजोदडो येथून जवळपास १३ उत्खनन तसेच हडप्पा येथून दोन पाषाण मूर्त्या मिळाल्या आहेत. हडप्पा येथील मूर्त्या आकाराने आकर्षक आणि प्रभावशाली आहेत. मोहेंजोदडो येथून योगी अथवा पुरोहिताची मूर्ती सर्वप्रथम मिळाली.

२) धातू मूर्त्या :- मोहेंजोदडो, चन्हुदडो, लोथल, कालीबंगन इ. स्थळी धातूच्या मूर्त्या मिळाल्या आहेत. मोहेंजोदडो येथे कांस्य निर्मित नर्तकीची मूर्ती मिळाली आहे. याचबरोबर तांब्याच्या दोन मूर्त्या सुद्धा मिळाल्या.

३) मृण्मूर्त्या किंवा मातीच्या मूर्त्या :- मातीच्या मूर्त्या या मानव आणि पशु दोघांच्या आहेत. मानव मूर्त्या या अधिकतर स्त्रियांच्या मिळाल्या आहेत. पुरुष मूर्त्यांना दाढी दाखविली आहे. मोहेंजोदडो येथे १३ पुरुष मूर्ती मिळाली आहे. स्त्री मूर्ती अधिक प्रमाणात सुंदर आहेत.

४) कला :- भारतीयांना दुर्ग निर्माण करणे आणि तटबंदी उभारणे याची कल्पना येथील कलाकारांनीच दिली. मुख्य कलाकारांनी सामाजिक जीवन जगण्याची येथील कलाकारांपासून प्रेरणा घेतली असावी. मूर्तिकलेचा प्रारंभ सुद्धा सर्वप्रथम याच संस्कृतीमध्ये झाला.

५) नगर जीवन :-
या संस्कृतीमधील नगरे ही योजनाबद्ध पद्धतीने वसलेली होती. यात सुरक्षा, स्वास्थ्य, स्वच्छता यांची सोय होती. यावरून त्यांनी विकसित नगररचना पद्धतीचा भारतीयांना दिली नाहीच्या पिढीला त्यांनी

नगरपालिकेद्वारे केलेल्या व्यवस्था बघण्याबाबत सुद्धा मोलाची शिकवण मिळते.

लिपी :-

हडप्पा संस्कृती बद्दल आपल्याला जास्तीत जास्त माहिती मिळाली नाही. कारण, या संस्कृतीच्या लिपीचे वाचन करण्यास विद्वानांनी प्रयत्न केले परंतु यश प्राप्त झालेले नाही. अनेक विद्वानांनी ही लिपी वाचण्यात आली आहे असे सांगितले आहे. या संस्कृतीची लिपी चित्रलिपी आहे.

हडप्पा संस्कृतीचे पतन :-

हडप्पा संस्कृतीची लिपी जितकी रहस्यमय आहे, तितकेच या महान संस्कृतीचे पतन सुद्धा रहस्यमय आहे. हडप्पा येथून मिळालेल्या अवशेषावरून हे माहित होते की आपल्या अंतिम टप्प्यात ही संस्कृती पतनाकडे झुकलेली होती.

1) नद्यांना आलेला पूर :- या संस्कृतीतील नगरे नद्यांच्या काठावर वसलेली असल्याने या नगरांना वारंवार नद्यांच्या पुराचा सामना करावा लागत होता. त्यामुळेच या संस्कृतीचे पतन घडून आले असे मत जॉन मार्शल, मॅके, एस. आर. राव या विद्वानांचे मत आहे.

2) बाह्य आक्रमण :- या संस्कृतीतील मोहेंजोदडो या नगरामध्ये लोकांच्या सामूहिक कत्तली केल्याचे प्रमाण आपल्याला मिळाले. यावरून गॉर्डन चाइल्ड, मॉर्टिमर व्हीलर, स्टुअर्ट पिगट या विद्वानांनी बाह्य आक्रमणास ही संस्कृतीच्या पतनाचे कारण सांगितले आहे.

3) आर्यांचे आक्रमण :- मॉर्टिमर व्हीलर या विद्वानाने या संस्कृतीच्या पतनास आर्यांच्या आक्रमणास जबाबदार धरले. आर्यांना सप्तसिंधू येथे भागात आपल्या वसाहती निर्माण केल्या. सिंधू संस्कृतीतील नगर म्हणून आर्यांनी हरियूपिया / हडप्पा असा उल्लेख केला.

सम्राट अशोकच्या धम्माविषयी माहिती लिहा

अशोकच्या धम्म :- सम्राट अशोकाची गणना भारतातीलच नव्हे तर जगातील महान शासकात केली जाते. त्याच्या महानतेचा आधार त्याचे विजय नसून त्याच्या द्वारे केलेले जनकल्याण तसेच आपल्या प्रजेच्या सर्वांगीण उन्नती करता केलेल्या कार्याचा आणि त्याचा धम्म, करुणा, सहिष्णुता हे होते. कलिंग युद्धा नंतर अशोकाने त्याचे संपूर्ण जीवन मानवाच्या कल्याणाकरिता खर्च केले. आपल्या पूर्वजांच्या विजयाच्या नितीचा त्याग करून अशोकाने बौद्ध धर्म स्वीकारला आणि आपल्या जीवनातील बाकीचे वर्ष त्याने धम्म प्रचारात आणि जनकल्याणात घालविले.

अशोकाने प्रसारीत केलेल्या धम्माच्या स्वरूपाबाबत विद्वानांमध्ये मतभेद आहे. त्याबाबत विविध मतांचे दर्शन होत आहे. एका मताने विद्वान अशोकाने प्रसारित केलेल्या धम्माला बौद्ध धर्म मानतात तर दुसऱ्या मताने विद्वान अशोकाने प्रतिपादित केलेल्या धर्माला एका धर्माच्या परिघामध्ये न बांधता त्यांनी म्हटले की अशोकाने प्रसारित केलेला धम्म त्याच्या स्वतःची कल्पना होती. अशोकाने धम्माची व्याख्या आपल्या दुसऱ्या आणि सातव्या शिलालेखात केली आहे. अशोकाच्या मतानुसार धम्म साधुता आहे, सर्व कल्याणकारी म्हणजे कार्य करणे आहे. पाप न करणे इतरांशी चांगल्या व्यवहारात मधुरता हवी, दया, दान, तसेच सदाचाराचे जीवन हवे होते. अशोक म्हणतो की प्राण्यांना मारू नये, जीव हिंसा करू नये, आई वडील तसेच मोठ्या व्यक्तींची आज्ञा मानावी. गुरुजनांप्रति आदराची भावना हवी, मित्र परिचित नातेवाईक, ब्राह्मण तसेच श्रमण यांच्या प्रति दानशीलता तसेच त्यांना व्यवहार ठेवणे, नोकर चाकर दासांसोबत सुद्धा उचित व्यवहार करणे, असे अशोकाने सांगितले आहे.

अशोकाने प्रसारित केलेल्या धम्माचे काही मूलभूत सिद्धांत त्याने आपल्या शिलालेखात वर्णित केलेले आहे. त्यानुसार इंद्रियांवर नियंत्रण ठेवणे, संयम बाळगणे, आपल्या विचारात पवित्रता ठेवणे. कृतज्ञता, दृढ भक्ती, दया, पवित्रता, सत्य, साधुता, सेवा, दान, सहाय्य करणे, इतरांना आदर करणे इ. काही मूलभूत सिद्धांत अशोकाच्या शिलालेखात वर्णित केली गेली आहे.

अशोकाने आपल्या धम्मात सहिष्णुतेवर अत्याधिक जोर दिला. त्याने सांगितलेली सहिष्णुता व्यक्तीने

उचितेने व्यवहार. आई-वडील, मित्र-संबंधी, गुलाम, सेवक, ब्राह्मण, श्रमण यांच्या प्रति आदराने, प्रेमाने व्यवहार करून पुढे. [illegible] अशोकाने [illegible] वर भर दिला. त्याला [illegible] अध्ययनासाठी सांगितलेल्या मार्गावर [illegible] [illegible] प्रयोग केला [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असे. अशोकाने आपल्या धम्माला [illegible] करण्यासाठी [illegible] दिले आहे. [illegible] [illegible] त्याने स्तंभावर, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] केले, विश्रामगृह बांधले, मनुष्य आणि पशूकरिता चिकित्सा, प्राण्यांची व्यवस्था करणे इ. अशोकाने आपल्या धम्माचे नैतिक सांगितले

अशोकाने आपल्या धम्माचे व्यावहारिक तत्त्व सांगितले आहे. त्याप्रमाणे आई वडील आणि गुरूंचा आदर करणे, [illegible] [illegible] उचित व्यवहार करणे, [illegible] संयम आणि दया आणि [illegible] [illegible] व्यवहार ठेवणे, मन आणि कर्माने पवित्रता ठेवणे, [illegible] [illegible] सोबत उचित व्यवहार करणे. अहिंसेचे पालन करणे, अल्प व्यय अल्प संग्रह करणे इ. समावेश यात केला. अशोकाने आपल्या धम्माची या प्रकारे व्यावहारिक तत्त्वे सांगितली आहेत. त्याप्रकारे काही निषेधात्मक तत्त्वे सुद्धा सांगितली आहे. त्यात क्रूर व्यवहार न करणे, निष्ठुर न राहणे, क्रोध न करणे, ईर्ष्या भावना न ठेवणे [illegible] [illegible] [illegible]. या सर्व निषेधात्मक बाबी साठी त्याने आसिनव या शब्दाचा प्रयोग केला. त्याचा अर्थ पाप असा आहे.

या सर्व बाबीकडे बघता असे दिसून येते की अशोकाचा धम्म हा सर्व लोकांच्या आपल्या जीवनात [illegible] [illegible] आणि अशोकाने आपल्या धम्मात सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे [illegible] [illegible] आपले आचरण ठेवून [illegible] [illegible] आदर्श राहिला असे ठेवले.

धम्म विजय :-

अशोकाने आपल्या पहिल्या शिलालेखात धम्मविजयाची चर्चा केलेली आहे, [illegible] [illegible] [illegible] धम्म विजयाला श्रेष्ठ विजय समजले पाहिजे. धम्म विजय त्याने आपल्या राज्यात तसेच सर्व सीमावर्ती प्रदेशात 600 योजन पर्यंत केला. त्यात [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अन्य 4 राजा तुरमय, अंतकिन, मग, आणि अलिकसुंदर आहे. [illegible] हे धम्म विजय त्याला दक्षिणेकडील चोळ पांड्य आणि ताम्रपर्णी पर्यंत प्राप्त

जाते. अशोक स्वतः बौद्ध धर्मात आले होते. धम्म विजयाचा
स्वाभाविक अर्थ आहे. [illegible] अनुसरणामध्ये धम्मविजयी
लोकांना जनतेत प्रसार, त्याने [illegible] विकसित केले
परंतु अशोकाच्या धम्मविजय या संकल्पनेत [illegible]
१३ व्या शिलालेखात त्याने कलिंग युद्धानंतर आपल्या
भावी वंशजांनी शस्त्रविजय [illegible] करू नये. शस्त्र
अर्थ आहे ही त्याने आपल्या आणि वंशजांना
धम्म प्रसार केला. [illegible] या धम्म प्रसाराचा त्याला मोठा
लाभ झाला. अशा प्रकारे धम्म विजय [illegible] [illegible]
धम्म प्रसाराने साध्य होतो. अशोकाच्या धम्म
विजयाला बौद्ध [illegible] [illegible] स्थान आहे.
[illegible] प्रमुख अतिरेक [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] समोर ठेवला.
[illegible]. [illegible] बौद्ध [illegible] [illegible] [illegible]. त्यामुळे
त्यांनी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] आहेत [illegible] हे [illegible] की
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि त्यांच्या [illegible]
ही उपज आहे. अशोकाने आपली [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] केली.

धम्मविषयक विद्वानांची मते :-

अशोकाच्या धम्माविषयी अनेक आणि
[illegible] विद्वानांमध्ये [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] केली
[illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] ४ [illegible] [illegible]
व [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] आहे. त्यामुळे विद्वानांनी
धम्माचे [illegible] रूप [illegible] आहे [illegible] हे अशोकाच्या
धम्माला [illegible] [illegible] आहे. अशोकाचा धम्म [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. म्हणून त्यामुळे [illegible]
[illegible] [illegible] पाहिजे.

राधाकुमुद मुखर्जी म्हणतात, अशोकाचा धम्म सार्वभौमिक धर्म
आहे. कारण अशोकाने आपल्या [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] आहे. [illegible] हे शिलालेख [illegible] ते
सर्व [illegible] [illegible] रूपात [illegible] [illegible]. या
[illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible]
केलेले आहे.

डॉ. भांडारकर, सेनार्ट आणि हुल्श :- सारखे विद्वान अशोकाच्या
धम्माला बौद्ध धर्माचे [illegible] रूप मानतात. त्यांच्या
मतानुसार अशोकाने [illegible] धम्म म्हणजे

बौद्ध आसक्त झाले आहे. कारण अशोकाने यात बौद्ध धर्मात गृहस्थांकरिता जे सिद्धांत सांगितले आहे. त्याचा ग्रहण केले. अशोक स्वतः गृहस्थ होता. आणि त्याची प्रजा आदर्शांवरात स्पष्ट होती.

डॉ. रोमिला थापर :- यांनी म्हटल्या प्रमाणे धम्म अशोकाचा स्वतःचा शोध होता. त्याने बौद्ध आणि ब्राह्मण विचारधारे मधून यांचा सार ग्रहण केला. हा सम्राटद्वारे जीवन जगण्याचा असा मार्ग सांगितला होता जो व्यावहारिक सुविधाजनक आणि अत्याधिक नैतिक स्वरूपाचा होता.

धम्म प्रचाराकरिता केले गेलेले उपाय / मार्ग :-

बौद्ध धर्म ग्रहण केल्यानंतर अशोक पूर्वी पर्यंत सामान्य आसक्त राहिला. या दरम्यान त्याने बौद्ध धर्माच्या प्रचाराकरिता कार्य केले नाही. परंतु नंतर तो संघात गेला. तो तेथे एक वर्षापर्यंत राहिला. यानंतर त्याने बौद्ध धर्माच्या प्रचाराकरिता भरपूर कार्य केले. त्याला बघून आश्चर्य वाटते की या काळात बौद्ध धर्माचा अधिक विकास झाला जो अपूर्व कार्य झाला असावा. त्याने धर्माच्या प्रचाराकरिता आपल्या सम्पूर्ण सर्व साधने लावली. त्याचा द्वारे केले गेलेले उपाय मौलिक स्वरूपाने होते. त्याने प्रचाराकरिता ज्या मार्गांचा अवलंब केला ते पुढील प्रमाणे आहे.

1) धर्म यात्रांची सुरुवात.
2) राजकीय पदाधिकाऱ्यांची नियुक्ती
3) धर्म श्रावण एवं धर्मोपदेशांची व्यवस्था.
4) धर्म महामात्रांची नियुक्ती.
5) दिव्यरूपांचे प्रदर्शन.
6) लोककल्याणाचे कार्य,
7) धर्म लिपिचे कार्य
8) विदेशात धर्म प्रचारक पाठविले.
9) धर्मानुशासन
10) हिंसेचा निषेध,
11) युद्धाचा त्याग,
12) आत्म निरीक्षण (निरीक्षण)
13) तृतीय बौद्ध संगीतीचे आयोजन
14) दान व्यवस्था
15) बौद्ध भिक्षु व भिक्षुणी यांना उदारतापूर्वक अनुदान दिले.

[अल्लाउद्दीन खिलजीच्या प्रशासकीय सुधारणा]

सुलतान :- प्रशासनिक कार्याच्या दृष्टीने अलाउद्दीन सुलतान काळातील सर्वश्रेष्ठ कुशल प्रशासकांपैकी एक होता. संपूर्ण सत्ता त्याने आपल्या हातात केंद्रित केली. त्यांच्या अधिकारावर कोणाचेही नियंत्रण नव्हते. तो सर्व विभागांचा प्रमुख आणि सर्वोच्च अधिकारी होता. त्याचे मंत्री त्यांचे सल्लागार असून सेवक होते. त्याने प्रशासनात धर्माला महत्त्व दिले नाही. संपूर्ण शासनाचा सर्वोच्च प्रमुख सुलतान होता.

1) मंत्री :-
प्रशासन सुव्यवस्थित चालण्याकरिता योग्य विश्वासपात्र आणि अनुभवी व्यक्तींची नियुक्ती मंत्री पदावर केली. ह्या सर्वांचा कार्यकाल पूर्णपणे सुलतानाच्या इच्छेवर अवलंबून होता. पद वंशपरंपरागत नव्हते.

1) वजीर :- अल्लाउद्दीनच्या प्रमुख मंत्री वजीर हा होता. वजीर हा सुलतानाच्या जवळचा सहकारी होता. त्याचा विभाग 'दिवान-ए-वजारत' हा होता. या वजारतमध्ये मदत करण्याकरिता इतर अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात आलेली होती.

2) दीवान-ए-आरीज :- हा सैन्य विभाग होता. याचा प्रमुख 'आरिज-ए-मुमालिक' हा अधिकारी होता.

3) दीवान-ए-इंशा :- हा पत्रव्यवहार विभाग होता. याचा प्रमुख 'दबीर-ए-खास' होता.

4) दीवान-ए-कजा :- हा साधारण भांडणाचा निर्णय देत होता. याचा प्रमुख 'काजी-उल-मुमालिक' हा होता.

5) दिवान-ए-रसालत :- हा परराष्ट्र विभाग होता.

6) दीवान-ए-रियासत :- या अंतर्गत बाजार नियंत्रणाचे कार्य होते तसेच मूल्य निर्धारण कार्य होते.

3) प्रांत :- अलाउद्दीनने मोठ्या विशाल साम्राज्याची निर्मिती केली होती. हे साम्राज्य त्याने अनेक भागात विभाजित केले होते. या भागावर त्याने प्रांतपाल नियुक्त केले होते. हे प्रांतपाल अलाउद्दीनच्या विश्वासातील होते. असत.

4) सैन्यव्यवस्था :- अलाउद्दीनच्या शासन व्यवस्थेचा आधार सैन्य होते. त्याने सैन्यव्यवस्थेत सुधारणा केली. साम्राज्य सैन्यव्यवस्थेत सुधारणा करणे आवश्यक होते. अलाउद्दीनने स्थायी सेना उभारण्यास सुरुवात केली.

या पूर्वी दिल्लीच्या सुलतानांनी स्थायी सेना ठेवण्याकडे लक्ष दिले नव्हते. सुलतानाने स्वतःच्या नियंत्रणात असलेल्या स्थायी सैन्याचे गठन केले. सैन्याच्या संख्येत अत्याधिक वाढ केली. सैनिकांच्या नियुक्तीच्या वेळेस त्यांच्या क्षमतेला महत्त्व दिल्या गेले. त्यांना प्रशिक्षण देऊन कार्यक्षम करण्यात आले. सैनिकांना त्यांच्या गुणांच्या आधारावर श्रेणीमध्ये विभाजित केले. त्याने सैन्याला तीन श्रेणीत विभाजित केले होते. प्रथम दोन पेक्षा जास्त घोडे ठेवत. द्वितीय दोन घोडे, तृतीय- एक घोडा ठेवत असत. अलाउद्दीन च्या पूर्वीच्या सुलतानांनी सैन्याला वेतन हे जहागीर च्या स्वरूपात द्यायला सुरुवात केलेली होती. यात दोष होते. या व्यवस्थेतील दोष काढून अलाउद्दीनने सैन्याला नगदी वेतन देणे सुरू केले. प्रत्येक घोडेस्वार सैनिकाला 234 टंका वार्षिक वेतन दिल्या जात होते. यातील वेतनात आपला उदरनिर्वाह व्यवस्थित चालवावा म्हणून वस्तूंच्या आर्थिक सुधारणाही केल्या. सैनिकांकरिता चांगले आणि उच्च प्रतीचे घोडे त्याने अरब देशातून आयात केले. घोड्यांना डाग लावण्याची व्यवस्था त्याने केली. याकरिता 'पायगाह' नावाचा विभाग स्थापन केला. अलाउद्दीनने साम्राज्याच्या सीमेवर मजबूत किल्ले बांधले. या सर्व सुधारणांच्या परिणामस्वरूप त्याने मोठा विशाल आणि शक्तिशाली सैन्याचे संघटन केले. त्याच्या सैन्यात घोडेस्वार सैनिकांची संख्या 4 लाख 75 हजार होती. हा विभाग आरिज-ए-मुमालिक या मंत्र्याच्या नियंत्रणात होता. या अंतर्गत आरिज-ए-मुमालिक नावाचा दुय्यम विभागाचा अधीनस्थ अधिकारी हा होता. त्याने प्रत्येक पोलिस सुद्धा आपला आणि स्वतःच्या ठेवण्या करिता होते.

5) न्यायव्यवस्था :-

अलाउद्दीनने न्यायव्यवस्थेकडे सुद्धा लक्ष दिले. त्याने निष्पक्ष न्यायाची व्यवस्था केलेली होती. तो न्याय व्यवस्थेतील सर्वोच्च न्यायाधीश होता. तो दरबारात बसत. खटले ऐकून त्यावर निर्णय देत होता. त्याचे दंड विधान अतिशय कठोर होते. त्याने न्यायदानाकरिता काझींची नियुक्ती केली होती. न्याय हा इस्लामी कायद्याप्रमाणे दिल्या जात होता. सुलतानानंतर काझी अधिकारी न्यायदान करत होते. त्यात सद्र-ए-जहाँ काझी उल कुजात, नायब काझी (अदल) मुफ्ती इ. अशी रचना होती. याशिवाय एक अन्य अधिकारी आमिर-ए-दाद होता. या सर्वांची माहिती प्रमाणे रचना होती. अशा प्रकारे न्यायव्यवस्थेची

रचना होती तसेच रचना मोठा मुद्दा होती.

६) अलाउद्दीन च्या काळातील आर्थिक धोरण /सुधारणा :-

सुलतान अलाउद्दीन एक महान योद्धा आणि आणि शासक नव्हता तर तो उच्च कोटीचा प्रशासक सुद्धा होता. त्याने बाकीच्या सुधारणे बरोबरच आर्थिक सुधारणा करताना त्याने बाजार नियंत्रण, मूल्य निर्धारण, भू-राजस्व व्यवस्था आणि कर व्यवस्था यांचे विशेषत: सुधारणा केल्या. त्याने बाजार नियंत्रण, मूल्य निर्धारण, भू-राजस्व व्यवस्था आणि कर व्यवस्था यांच विशेषत: सुधारणा केल्या. त्याची बाजार नियंत्रण आणि मूल्य निर्धारणाची व्यवस्था बघून अनेक विद्वानांनी त्याला राजकीय अर्थशास्त्रज्ञ ही उपाधी दिली.

७) बाजारभाव नियंत्रण :- अलाउद्दीनने बाजारभावावर नियंत्रण ठेवण्याचे धोरण अवलंबले याबाबत त्याचे अनेक उद्देश होते असे विद्वान मानतात त्यापैकी काही प्रमुख उद्देश आहेत.

१) विशाल सैन्याला कमीतकमी वेतनात आपला उदर निर्वाह करता यावा.
२) [illegible] आर्थिक भार कमी करणे,
३) अन्य व्यवस्थेत, व्यापाऱ्यांना अवैधपासून रोखण्यासाठी,
४) बाजारातील वस्तूंच्या वाढणाऱ्या भावाला रोखणे
५) [illegible] करणे ई.

अलाउद्दीनच्या सैन्य व्यवस्थेची सफलता या नितीवर आधारित होती. त्याने सैनिकांना हून अधिक पडणाऱ्या वस्तूंची यादी बनवून त्यांच्या किंमती निश्चित केल्या. प्रत्यक्ष वर्गाला थोकमधून [illegible] वसुलीची पद्धती केली त्याने सर्व वस्तू बाजारात बरोबर पोहचाव्या अशी व्यवस्था केली. धान्य वस्तूचे उत्पन्न वाढविले, त्यांची वेळेवर पुरवठा केला. दुष्काळात किसानांकडून धान्य खरेदी करून ठेवण्यासाठी मोठमोठे गोदाम बनविले

८) भू-राजस्व व्यवस्था :- अलाउद्दीनने नवीन कर लावले त्यात, आवास कर आणि चराई कर लागू होते. अल्ला उद्दीनने अनुदानात मिळणारी जमिन जी अनुदानानुसार वाटण्याकरिता दिल्या गेलेली होती, ती परत घेतली. ही खूत, अमिर, मुखत्यारी, दिवान आणि धर्माधिकारी यांना दिल्या गेलेल्या होती. त्यामुळे कर वसूल करणारे खजिनदार किंवा अधिकाऱ्यांचे विशेषाधिकार नष्ट

केले. त्यांच्या शेतामधून सुद्धा महसूल वसूल केला जाऊ लागला. अल्लाउद्दीनने उत्पन्नाच्या प्रमाणानुसार जमीन मोजली. असे करणारा तो प्रथम सुलतान होता. जमीन महसूल उत्पन्नाच्या ५० टक्के वसूल केला गेला. हा महसूल धान्याच्या रूपात घेतला जात होता. हा प्रथम सुलतान होता, ज्याने वास्तविक उत्पन्नावर राजस्व निश्चित केले होते. याने आपली भूमिव्यवस्था लागू करण्याकरिता दिवान-ए-मुस्तखराज नावाच्या विभागाची स्थापना केली होती. अधिकाऱ्यांच्या वेतनात वाढ केली तसेच कठोर दंड व्यवस्था सुद्धा लागू केली.

(७) कर व्यवस्था :-

अल्लाउद्दीनने नवीन कर लावले त्यात 'आवास कर' आणि 'चराई कर' प्रमुख होते. अल्लाउद्दीन काळी दुधारू म्हशी, गाय आणि बकरी वर सुद्धा कर लावला. एक अन्य कर 'करी' वा 'करह' होता. ज्याची माहिती कुठली देत नाही. 'जजिया' हा कर हिंदू आणि इतर धर्मियांकडून वसूल केला जात होता. मुस्लिम राज्यात राहणाऱ्या गैर इतर धर्मियांना हा कर द्यावा लागत होता. 'खम्स' हा लुटीचा १/५ भाग सरकारला आणि ४/५ सैन्याला दिला जात होता परंतु अल्लाउद्दीनने ४/५ भाग सरकारकडे ठेवला. 'जकात' मुस्लिमांकडून घेतला जाणारा धार्मिक कर होता. हा संपत्तीचा ४० भाग घेतला जात होता. राज्यातील शेतकऱ्यांकडून उत्पन्नाचा ७५ टक्के ते ८० टक्के कराच्या रूपात वसूल करत होता. मुस्लिम व्यापाऱ्यांच्या वस्तूंच्या मूल्याच्या ५ टक्के कर तर हिंदू व्यापाऱ्यांवर १० टक्के कर होता.

अल्लाउद्दीनच्या भूमी व्यवस्थेला यशाने कर निर्धारण आणि तो वसूल करण्याचे श्रेय... वगैरे शब्द व्यापरी ठरत आहे. अनेक वर्षापर्यंत हा अधिकाऱ्यांनी अल्लाउद्दीनने अधिकांश साम्राज्याच्या अधिकांश भागात लागू करण्याचा प्रयत्न केला.

[मोहम्मद बिन तुघलकच्या विविध प्रयोग / योजना
या विषयी माहिती लिहा]

मुहम्मद तुघलकच्या योजना :- सुलतान मुहम्मद तुघलक हा होता. त्याने आपल्या या कारकिर्दीत परिचय दिला. जनतेच्या कल्याणासाठी त्याच्या बुद्धिला पटतील अशा पाच योजना कार्यरत केल्या. व्यवहारी शासन व्यवस्थेला उपयुक्त असलेल्या अनेक योजना त्याने प्रत्यक्ष केल्या. प्रसिद्ध इतिहासकार बरनी त्याच्या योजनांचा उल्लेख करतो. त्यात दोआब येथे कर वाढ, राजधानी परिवर्तन, सांकेतिक नाणी सुरू करणे, खुरासान आक्रमण, हिमाचल कराजल आक्रमण इत्यादींचा समावेश केला गेला. महंमदच्या या सर्व योजनांना अपयश आले. त्याच्या योजनांना आलेल्या अपयशामुळे अनेक इतिहासकारांनी त्याला पागल, लहरी सनकी अशा संज्ञा देऊन संबोधिले आहे. महंमदच्या या योजना विषयी त्याच्या यशाचा आढावा पुढील प्रमाणे देता येईल.

1) दोआबमध्ये कर वृद्धि (१३२६ ते २७)

दोआब प्रदेशामध्ये कर वृद्धि ही महंमद तुघलकाची महत्त्वाकांक्षी योजना होती. सुलतानच्या ह्या योजनेचा प्रमुख उद्देश, हा की दोआबचे क्षेत्र हे सर्वात जास्त सुपीक आणि संपन्न आहे. (गंगा यमुना) सुपीक जमिनीतून जास्तीत जास्त उत्पादन करून तिथून कर गोळा करून राजकीय खजिना भरून तो वाढविणे होय. कारण येथील शेती उत्पादन अतिशय जास्त असल्याने वाढलेल्या कराचा भार येथील शेतकरी उचलू शकतील. त्यामुळे त्याने दोआबच्या प्रदेशात कर वृद्धि केली. या कर वृद्धिच्या आकड्यांबाबत मतभेद आहेत. फरिश्ताच्या मतानुसार ही कर वृद्धि ३० ते ४० पट होती. परंतु झियाउद्दीन बरनीच्या मतानुसार ही वाढ १० ते २० पट होती असे म्हटले आहे. ज्या वेळी कर वृद्धि केली नेमके त्याच वेळी दुष्काळ पडला. महंमदच्या अधिकाऱ्यांनी वाढलेला कर अत्यंत निष्ठुरतापूर्वक वसूल केला. त्यामुळे शेतकऱ्यांची स्थिती दयनीय बनली. अनेक शेतकरी यामुळे आपले घरदार सोडून जंगलात पळून गेले.

समकालीन इतिहासकार झियाउद्दीन बरनी म्हणतो, सुलतानाने शेतकऱ्यांचे जंगलात जनावरा प्रमाणे शिकार केली. त्यामुळे दोआबच्या परिसरात अराजकता पसरली. येथे विद्रोह झाले. हे सुलतानाने निष्ठुरपणे दाबले. दरम्यान दिल्लीचे स्थान बदलल्यानंतर त्याने ही कर वाढ परत घेतली. त्याने कर्ज (तकावी) देऊन शेतकऱ्यांना चारा देऊन, सिंचनासाठी विहिरी, तलाव, कालवे बांधून शेतकऱ्यांना सुविधा पुरविण्या परंतु आजी

काही विशेष फायदा झाला नाही. सुलतानची कराढवाढीची योजना पुर्णतः अयशस्वी ठरली. सुलतानची कर वाढीची योजना चांगली होती असे गार्डनर ब्राऊन आणि डॉ. ईश्वरी प्रसाद म्हणतात परंतु ही योजना योग्य प्रकारे कार्यान्वीत न झाल्यामुळे अयशस्वी ठरली. दिल्ल याने शेतकरी आणि राज्याचा नुकसान पोहचविले.

२. राजधानी परिवर्तन (१३२८) :-

सुलतान महम्मद तुघलक ने १३२८ मध्ये आपली राजधानी परिवर्तन करण्याची योजना समोर ठेवली. ही योजना त्याची एक प्रमुख योजना होती. त्याकरिता त्याने आपल्या साम्राज्यातील दक्षिणेकडे असलेले आणि संपूर्ण साम्राज्याच्या मध्यभागी असणाऱ्या देवगिरीची निवड केली. या शहराचे नाव दौलताबाद असे ठेवले. या परिवर्तनाचे काही उद्देश्य इतिहासकारांनी सांगितले आहे. ते उद्देश पुढील प्रमाणे बोलता.

1) जियाउद्दीन बरनीच्या मतानुसार देवगिरी साम्राज्याच्या मध्यभागी होती. त्यामुळे येथून साम्राज्याचे संचालन चांगल्या प्रकारे करू शकतो होते.

2) डॉ. के. ए. निजामीच्या मतानुसार मोहम्मद तुघलक चा उद्देश दिल्ली आणि दौलताबाद अशा दोन राजधान्या बनविणे होता.

3) दयूरीच्या मतानुसार सुलतान आणि जनता यांच्यातील संबंध चांगले नव्हते त्यामुळे जनतेला दंड देण्याकरिता सुलतानने राजधानी परिवर्तनाची योजना बनविली.

4) डॉ. हबीब :- च्या मतानुसार सुलतानची ही योजना राजकीय उद्देश्य समोर ठेवून बनविल्या गेलेली होती. याचा जनतेशी काहीही संबंध नव्हता.

5) इब्नबतुताच्या मतानुसार जनतेला दंड देण्याकरिता सुलतानने ही योजना बनविली.

6) मेहदी हुसेनच्या मतानुसार दक्षिणेत इस्लाम धर्माचा प्रचार करण्याकरिता सुलतानने ही योजना बनविली.

7) काही इतिहासकारांच्या मते मंगोल आक्रमणापासून राजधानी सुरक्षित रहावी. या करिता सुलतानने राजधानी परिवर्तनाची योजना आखविली. तसेच हिंदुस्तान दक्षिण विजय करण्याकरिता मुहम्मद देवगिरीला दुसरी राजधानी बनवू इच्छित होता.

या योजनेच्या मागे विद्वानांनी वेगवेगळे उद्देश कोणतेही असले तरी त्याचे अतिशय निरंकुशपणे ही योजना राबविली. सुलतानने सर्वांना दिल्ली सोडून देवगिरी / दौलताबादला जाण्याचे आदेश दिले. दिल्ली सुखात मुस्लिम रहिवाशांना दिल्ली सोडून बहुसंख्य हिंदू असलेल्या दौलताबादला जाणे मुळीच आवडले नाही.

३.) चलन पद्धतीत परिवर्तन / प्रतिकात्मक नाण्यांचा प्रयोग (१३२९-३२) :→ महंमद तुघलकने सुरुवातीस सोने किंवा चांदीचे स्वर्ण नाणे प्रचलित केले. ए. आशिर्वादीलाल श्रीवास्तव याबाबत म्हणतात की, "भारतीय मुद्रेच्या इतिहासात महंमद तुघलकाच्या शासनाचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. त्याला नाणे पाडणारा राजा म्हटल्या गेले आहे." टॉमसने त्यास 'नाणे निर्मितीचा राजकुमार' एडवर्ड थॉमसने 'इतिहासातील सर्वात चालाक' अशा संज्ञा दिल्या आहे. त्याने १३२९ मध्ये तांब्याच्या नाण्यांचा प्रयोग सुरू केला. त्याद्वारे प्रतिकात्मक नाणी सुरू करण्याची काही कारणे सांगितली जातात. ती कारणे पुढील प्रमाणे आहेत.

i) राजकोषामध्ये सोन्याचांदीचा थोडा अभाव होता.

ii) दुष्काळ, दोआब विद्रोह, खुरासान इ. कारणांमुळे खर्च वाढले होते.

iii) साम्राज्य विस्तार करण्याकरिता तो आपल्या महसूलात वृद्धी करू इच्छित होता.

iv) त्यास नवीन प्रयोग करण्याचा छंद होता.

v) महंमद भारतीय चलनाच्या इतिहासात एक नवीन अध्याय सुरू करू इच्छित होता. इ. त्याला या प्रयोगाची प्रेरणा चीनच्या कुबलाई खान याने चालविलेल्या कागदी चलना पासून तसेच पर्शियाचा शासक गैखातू याने सुरू केलेल्या प्रतिकात्मक नाण्यांच्या प्रयोगा पासून मिळाली.

परंतु या नाण्या सुलतानाने तांब्याची मुद्रा वैध घोषित केली. या तांब्याच्या टंकाचे मूल्य सोने आणि चांदीच्या टंका बरोबर ठेवले. त्याने नाणे पाडण्यावर सरकारी एकाधिकार प्रस्थापित केला नाही. यामुळे लोकांनी आपल्या घरी अशा नाण्यांची बनावट नाणी तयार केली. आणि त्याला निर्बंध घालण्याची व्यवस्था निर्माण केली नाही. व्यापारी तांब्याच्या नाण्यात माल खरेदी करीत परंतु विकताना मात्र सोन्याची नाणी मागत असत. सुलतानाच्या संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला खिंडार पडली. कोणतेही खरे नाण्याचे आकाराचे ढिगारे पडून. त्यावर राजमुद्रेचा शिक्का असून त्याचे पैशाला रुपात उपयोग करीत असत. याबद्दल जियाउद्दीन बरनी म्हणतो की, "प्रत्येक हिंदूचे घर एक टांकसाळ बनले." बरनीने जिल-मॅड्री लपवून राज्य करू इच्छिणारी या प्रतिकात्मक नाण्यांचा प्रयोग केला. "सुलतानाची योजना चांगली होती परंतु ती नीट बरोबर कार्यरत करू शकला नाही. राजशाही परिस्थितीमुळे त्याची योजना अयशस्वी झाल्यामुळे लोकांचा त्याच्या योजनेवर विश्वास राहिला नाही.

४. खुरासान विजय योजना:-

खुरासान त्यावेळेस इराणच्या नियंत्रणात होते. तेथील परिस्थिती अतिशय दुर्बल होती, त्याला प्रगत करण्याकरिता तिथे कु-शासन चालत होते. या परिस्थितीचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न मंगोल नेता तरमशीरी तसेच मिस्र (इजिप्त) या शासक करीत होता. त्याच प्रकारे या स्थितीचा लाभ घेण्याचा विचार सुलतान मुहम्मद तुघलकने सुद्धा केला. त्याने मंगोल नेता आणि मिस्र च्या शासकाशी संधि करून खुरासान वर आक्रमण करण्याची योजना बनविली. याकरिता त्याने 3 लाख 60 हजार इतकी सेना तयार केली. या विशाल सैन्याला १ वर्षाचे वेतन दिले. इतके सर्व केल्यानंतर ही योजना अयशस्वी ठरली कारण या दरम्यान मंगोल नेता तरमशीरी ह्याला पदच्युत करण्यात आले. तसेच मिस्र आणि इराण या दोघांमध्ये संधी झाली. युद्ध झाले नाही त्यामुळे ही योजना अयशस्वी झाली.

५) कराजलवर आक्रमण (1336):-

सुलतान मुहम्मद तुघलक ने कुमाँयु गढवालच्या शिखरावर असलेल्या कराजल या हिंदू राज्यावर आक्रमण करण्याची योजना बनविली. याकरिता त्याने आपला भाच्या खुसरो मलिकच्या नियंत्रणात 10,000 ची सेना पाठविली. सुरवातीस सैन्याला भरपूर यश मिळाले. सैन्याने जिद्दा वर अधिकार केला, काही कालावधी नंतर पावसाळा सुरू झाला. अशा प्रसंगी मुहम्मद ने खुसरो मलिक ला ससैन्य परत बोलावण्याचे आदेश दिले, परंतु जाडे इतके करून खुसरो मलिक ससैन्य निघून गेला. पावसामुळे तेथे अनेक बिमारी पसरायला लागली. सैन्यावर चोहो-बाजूने पहाडी लोकांनी हल्ले केले, यात अनेक सैनिक मारल्या गेले. या आक्रमणात होत असलेली हानी बघून त्रस्त आणि सुलतान आक्रमण बंद झाला.

६) आदर्श कृषी योजना:-

सुलतान मुहम्मद तुघलक ने कृषीत प्रगती करण्याकरिता एक नवीन विभागाची स्थापना केली त्याचे नाव 'दिवाण-ए-कोही' असे ठेवले. या विभागाचा मुख्य उद्देश्य शेतकऱ्यांना प्रत्यक्षपणे सरकारी मदत देऊन जास्तीत जास्त कृषी योग्य जमीन लागवडीखाली आणण्याचा होता. यासाठी सुलतानने दिल्ली जवळील 60 लक्ष चौरस मैल इतक्या मोठ्या प्रदेशाची निवड केली यावर 60 लक्ष रु. खर्च केले. या जमिनीवर देखरेख करण्यासाठी रक्षक आणि अधिकारी नेमले. ही जमीन पूर्ण समतल नसल्याने,

सल्तनतकालीन स्थापत्य कला

भारतावर अरब, गझनवी आणि घोरी यांनी एक पाठोपाठ एक आक्रमणे भारतावर केली. या आक्रमणाच्या वेळेस काही मुस्लिम कलाकार भारतात आले होते. १२०६ मध्ये दिल्ली सल्तनतची स्थापना झाली. या सल्तनतकाळात विविध घराण्यांनी भारतावर राज्य केले. या सुलतानांनी साम्राज्य विस्तार, प्रशासन सुधारणा त्याचबरोबर त्यांनी कलेकडे लक्ष दिले. दिल्लीच्या गादीवर बसणाऱ्या विविध सुलतानांनी वास्तुकलेला आपले योगदान दिले. दिल्ली सल्तनतमध्ये सुरू १५२६ पर्यंत भारतात राहिले. या काळात भारतात इस्लामी वास्तुकलेचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला. या स्थापत्य कलेअंतर्गत मशिदी, मिनारे, कबरी, मकबरे, भव्य राजवाडे अशी असंख्य इमारती भारतात निर्माण झाले. इस्लाम सुरू भारतात स्थापन झाले व त्यांचा संबंध भारतीय कलेशी आहे. या काळात निर्माण झालेल्या स्थापत्य कलेवर इस्लाम आणि हिंदू दोन्ही कलांचा प्रभाव दिसून पडतो. इस्लामी शैली सुरुवात इराणी शैली होती. दिल्ली सुलतानांच्या काळात बांधल्या गेलेल्या स्थापत्य कलेत दोन्ही कलांच्या मिश्रणाबरोबरच या काळातील इमारती आकाराने भव्य व कलेला मजबूत आहेत. या इमारतींच्या बांधकामात प्रामुख्याने लाल दगडांचा वापर केला आहे. उंच मिनार, लहान मोठे घुमट, मेहराब, भव्य प्रवेशद्वार, इमारतीवरील विस्तृत पटांगण, बेलबुट्ट्या, जाळ्या, रंगीत विटा, कोरीव काम इ. या स्थापत्यकलेची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये दिसून पडतात. या काळातील बहुतेक इमारतींवर कुराणमधील वचने लिहिलेली आपल्याला आढळतात.

गुलामवंशकालीन वास्तुकला :

गुलाम वंशाचा संस्थापक कुतुबुद्दीन ऐबक होता. त्याच्या काळापासून दिल्ली सल्तनतच्या वास्तुकलेला प्रारंभ होतो. त्याने भारतातील प्रथम मशीद कुव्वत-उल-इस्लाम ही ११९८ मध्ये रायपिथौरा येथे बांधली. ख्वाजा कुतुबुद्दीन बख्तियार काकीच्या स्मृती निमित्त १२०६ मध्ये दिल्ली येथे कुतुबमिनार च्या बांधकामास प्रारंभ केला ही इमारत १२३२ मध्ये अल्तमशने पूर्ण केली. त्याने अजमेर येथे अढाई दिन का झोपडा ही मशीद बांधली.

अल्तमश खास दिल्ली सल्तनतचा वास्तविक संस्थापक म्हटल्या जाते त्याने वास्तुकलेला राजाश्रय देताना अनेक सुंदर इमारतींची निर्मिती केली. त्यात सुलतानगारीस्वारस [illegible] मत. हा पुत्र नासिरुद्दीन महमूद स्मृतीनिमित्त सुलतान

इमारतींची निर्मिती केली. त्याने बदायू येथे 'हौज-ए-शम्सी', 'शम्सी ईदगाह' आणि 'जामा मशीद' (१२३०) यांची निर्मिती केली. नागौर येथे १२३० मध्ये त्याने 'अतारकीनचा दरवाजा' ही इमारत बांधली. इ.स. १२३५ मध्ये त्याने स्वतःच्या 'मकबरा' कुतुब जवळ बनविला. सुलतानांच्या कालातील बनलेल्या कला करण्या इमारती महत्त्वपूर्ण आहे. त्याने रायपिथौरा येथील किल्ल्याच्या दक्षिण-पूर्वेस स्वतःचा 'मकबरा' बनविला तसेच दिल्ली येथे 'लाल महल' बांधला.

खिलजीकालीन वास्तुकला :-

खिलजी काळात दिल्ली सल्तनतीचा विस्तार होऊन आला. या काळात अलाउद्दीन खिलजीने काही सुंदर इमारतींची निर्मिती केली. त्याने दिल्ली जवळ 'सिरी नगर' हे नवीन शहर वसविले. सिरीने यास शहर ने अथवा नवीन शहर असे म्हटले. १३१०-११ मध्ये त्याने 'अलाई दरवाजा' ही इमारत बांधली. ही प्रथम इमारत होती. ज्यात पूर्णपणे इस्लामिक पद्धतीचा वापर केला गेला होता. संपूर्ण प्राचीन शैलीत बनलेल्या 'जमातखाना मशीद' ची निर्मिती केली. सिरी नगरमध्ये त्याने 'हजार सुतून महाल' तसेच एक मोठा तलाव 'हौज-ए-खास' व हौज-ए-अलाई बांधला. अलाउद्दीनचा पुत्र कुतुबुद्दीन मुबारक खिलजी याने 'ऊखा मशीद' बांधली.

तुघलककालीन वास्तुकला :-

दिल्ली सल्तनतच्या इतिहासात या वंशाने सर्वात जास्त काळ शासन केले त्यामुळे निश्चितपणे या काळात दिल्ली सल्तनत अंतर्गत वास्तुकलेचा विकास झाला. गयासुद्दीन तुघलक याने दिल्ली जवळ 'तुघलकाबाद' या नवीन नगराची स्थापना केली. यास छप्पन कोट असे ही म्हटल्या जाते. या नगराला पुर दरवाजे होते. गयासुद्दीनने स्वतःच्या 'मकबरा' तुघलकाबाद जवळ बांधला.

मोहम्मद तुघलकच्या काळात काही महत्त्वपूर्ण कार्य या प्रकारात झाले, त्याने तुघलकाबादच्या उत्तर-पूर्वेला आदिलाबादचा किल्ला बांधला. रायपिथौरा आणि सीरी नगरच्या दरम्यान त्याने 'जहाँपनाह नगर' हे नवीन नगर वसविले. यास चौथी दिल्ली म्हणल्या गेले. त्याने दोन मजली सतपुला बांध बांधला. त्याने 'विजयमंडल' नावाची महाल सारखी एक इमारत बांधली.

फिरोजशाह तुघलकच्या काळात वास्तुकलेचा विकास होऊन आला. फरिश्ताच्या शब्दात सुलतान फिरोजशाह तुघलक हा वास्तुकलेचा महान प्रेमी होता.

यांच्या द्वारे निर्मित इमारतींची सूची शम्स-ए-सिराज-अफीफ ने दिली आहे. फिरोजशाहने फिरोजाबाद, फतेहाबाद, हिसार जौनपूर इ. नवीन शहरांची स्थापना केली त्यांच्याद्वारे निर्मित अमर कृती यमुना नहर होती.

फिरोजशाह कोटला हे पाचवी दिल्ली म्हणून ओळखल्या जाते येथे कोटला फिरोजशाह नावाने महाल आहे. येथे आज मशीदी शिवाय एक व्यक्तिगत मशीद आहे. हौज खास मदरसा शिवाय एक शिकार खेळण्याचे स्थान 'कुश्क-ए-शिकार' आहे. येथे जामा मशीद आहे येथे अशोकाचे दोन स्तंभ आहेत. एक अंबाला जिल्ह्यातील 'तोपरा' गाव येथून आणला तर दुसरा मेरठ येथून आणला होता. येथे तीन मजली निवासस्थान आहे. फिरोजशाहने दिल्ली येथे खिचडी मशीद बांधली शहराच्या मध्यातील 'खिडकी मशीद' ची निर्मिती जहांपनाह नगर येथे केल्या गेली. जहांपनाह नगर येथेच संगमरवराच्या स्तंभ करून 'कलाम्नुरी मशीद' बांधली. शाहजहानाबाद येथे त्याने 'कलान मशीद' बांधली दिल्ली येथे हौज-ए-खास च्या जवळ त्याने स्वतःचा मकबरा बांधला. या व्यतिरिक्त 'खान-ए-जहां तिलंगानी चा मकबरा' आणि 'कबीरुद्दीन औलियाचा मकबरा' या इमारती बांधल्या गेल्या.

लोदीकालीन वास्तुकला :-

या काळात ज्या इमारतींची निर्मिती केल्या गेली. त्या सर्व खिलजी कालीन इमारतींची नक्कल वाटतात. पर्सी ब्राऊनच्या शब्दात या काळाला मकबरा युग म्हटल्या गेले आहे. खिज्र खान ने 'खिज्राबाद' नावाचे शहर तर मुबारकशाह तोंदीने 'मुबारकाबाद नगर' ची स्थापना केली. इब्राहिम लोदी १५१८ मध्ये 'सिकन्दर लोदीचा मकबरा' बांधला. सल्तनत काळात वास्तुकलेचा विकास संमिश्र स्वरूपात दिसून पडतो. या काळात भारतीय शासकांनी हिंदू मुस्लिम प्रभावात वास्तू बांधल्या या काळात भारतात इस्लामी स्थापत्य कलेचा पाया घातला गेला.

सल्तनतकालीन चित्रकलेचा विकास :

मुस्लिम धर्मात कोणत्याही जीवंत व्यक्तीचे चित्र काढण्याचा निषेध करण्यात आला आहे. त्यामुळेच प्रारंभिक तुर्क सुलतानांनी चित्रकला कोणतीही आवड दाखविली नाही. हरमन गोइट्ज प्रथम विद्वान होता ज्याने १९५८ मध्ये जर्नल ऑफ द इंडियन सोसायटी ऑफ ओरिएंटल आर्ट मध्ये सल्तनतकालीन चित्रकलेचा सर्वात महत्त्वाचा संदर्भ दिला आहे.

सल्तनतकालीन नृत्यकलेचा विकास :- या काळात नृत्यकलेचा सुद्धा विकास झाला. परंतु राजदरबारांमध्ये अपेक्षेपेक्षाही कमी नर्तकांना ठेवल्या जात होत्या. ज्या लोकांचे मनोरंजन करीत होत्या. या काळात दक्षिण भारतात भरत नाट्यम मोहिनी अट्टम कथकली तसेच ओरिसा मध्ये ओडिसी नृत्यशैली प्रचलित होती. सूफी संतांनी सुद्धा आध्यात्मिक नृत्याचा विकार केला त्यास ता भाव समाधी या नाम म्हणत असत. सूफी संतांप्रमाणे भक्ति आंदोलनातील अनेक संत ज्याप्रमाणे मीरा आणि चैतन्य इ. धार्मिक उन्मादामध्ये आपल्या इष्टदेवा समोर भाव-विभोर होऊन नृत्य करीत होते.

सल्तनतकालीन संगीतकलेचा विकास :-

चित्रकलेप्रमाणे संगीतकला सुद्धा कुराणानुसार वर्ज्य सांगितल्या गेले आहे. याच कारणामुळे सल्तनत काळात कुठे कट्टरपणा संगीत कलेवर प्रतिबंध घालण्यात आले होते तरी संगीत कलेची प्रगती झालेली होती. वेळोवेळी बलबन, जलालुद्दीन, कैकूबाद, अल्लाउद्दीन खिलजी, मुहम्मद तुघलक व सुल्तान सिकंदर आणि कालिकाहारे संगीत कलेला प्रोत्साहन दिल्या गेले. या काळात मुस्लिम शासकांच्या दरबारात सुफी संत आणि भक्त यांच्या वाढत्या प्रभावामुळे संगीत कलेचा अपेक्षित विस्तार घडून आला. संगीत कलेच्या उच्च धारणा प्रमाणे उत्तर मांगाल आणि दुसऱ्या धारणा प्रमाणे दक्षिण भारतात. आला. उत्तर भारतात महान संगीतकार अमीर खुसरोंनी संगीत कलेच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्याने ईमान, घोरा, सनम, तिलक, साजगिरी, सरपरदा इ. राग प्रचलित केले. त्याने भारतीय रागांवर इराणी ताल सांगितले आहे.

अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय

गुंडेवार मार्ग, काटोल रोड, नागपूर-13

स्वाध्याय (Assignment)

(2021-22)

बी. ए. सेमेस्टर-I

विषय:- इतिहास

(भारताचा इतिहास-प्रारंभापासून ते 1525 पर्यंत)

विद्यार्थ्याचे नांव:- सतीश मोहनसिंग डेहरिया

मोबाइल नंबर:- 9923390079

ईमेल:- satishdehariy99@gmail.com

Scanned with CamScanner

स्वाध्याय (Assignment)

भारताचा इतिहास – प्रारंभापासून ते 1523 पर्यंत

[गट – अ]

खालीलपैकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे 500 शब्दात लिहावी.

(1) हडप्पा संस्कृतीवर निबंध लिहा.

संस्कृतीचे स्वरूप :- या संस्कृतीचा शोध सिंधु नदीच्या खोऱ्यात लागला. म्हणून सर जॉन मार्शल यांनी संस्कृतीस सिंधु संस्कृती असे नाव दिले. परंतु कालांतराने या संस्कृतीचे स्थळे गुजरात, राजस्थान, पंजाब, हरियाणा यांचा समूहेची, खोरे या भागात मिळाली त्यामुळे या संस्कृतीचे हडप्पा संस्कृती हे नाव मार्गे पडून ही संस्कृती सर्व प्रथम जिथे मिळाली त्या स्थळाचे हडप्पाचे नाव दिल्या गेले.

हडप्पा संस्कृतीची प्रमुख स्थाने :-

हडप्पा संस्कृतीची अनेक स्थळे विविध भागात मिळालेली आहेत. त्या सर्व स्थळांचा येथे आढावा घेणे शक्य नाही त्यामुळे काही स्थळांची माहिती आपण येथे बघून.

(1) हडप्पा :- हडप्पा हे नगर पाकिस्तान येथील पंजाब प्रांतात मोंटेगोमरी जिल्ह्यात रावी नदीच्या किनाऱ्यावर मिळाले आहे. येथे सर्व प्रथम इ.स. १९२१ मध्ये दयाराम साहनी यांनी उत्खनन केले यानंतर इ.स. १९४० मध्ये वत्स इ.स. १९६२ मध्ये मार्टिमर व्हिलर यांनी उत्खनन केले.

(2) मोहन जोदडो :- मोहन जोदडो हे स्थळ सिंधु प्रांतातील लरकाना जिल्ह्यात सिंधु नदीच्या किनाऱ्यावर मिळालेले आहे. येथे इ.स. १९२२ मध्ये सर जॉन मार्शल इ.स. १९२६ आणि इ.स. १९३० मध्ये मॅके इ.स. १९३० आणि इ.स. १९४० मध्ये मार्टिमर व्हिलर इ.स. १९६२ आणि इ.स. १९६४ ला डेल्सने उत्खनन केले.

Scanned with CamScanner

③ **लोथल :-** लोथल हे नगर गुजरातच्या अहमदाबाद जिल्ह्यातील भोगावो नदीच्या किनाऱ्यावर असलेल्या सरागवाला गावा जवळ आहे. येथे इ.स. १९५३ आणि इ.स. १९६२ मध्ये एस.आर. राव यांनी उत्खनन केले येथे सिन्धुतीय नगर असल्याचे आढळून आलेली आहे.

④ **कालीबंगन :-** कालीबंगन हे शहर राजस्थान प्रांतातील गंगानगर जिल्ह्यात घग्गर नदीच्या डाव्या तटावर आहे. १९६१ या ठिकाणी इ.स. १९५१ मध्ये अमलानंद घोष इ.स. १९६१ ला बी.बी. लाल आणि इ.स. १९६१ ला बी.के. थापर यांनी उत्खनन केले.

हडप्पा संस्कृतीची नगर रचना :- सिंधू नदीच्या खोऱ्यात झालेल्या उत्खननात हडप्पा आणि मोहेंजोदडो अशी दोन प्रगत शहरे मिळाली. या नगरामध्ये स्नानगृहापासून तर धान्य पाण्याच्या निकासीपर्यंतची सर्व व्यवस्था केलेली होती. या दोन नगरामध्ये ज्या प्रकारची व्यवस्था होती. तशीच व्यवस्था या संस्कृतीमध्ये मिळालेल्या अन्य नगरांमध्ये सुध्दा होती. या सर्व नगराचे प्रतिनिधिक नगर म्हणून मोहेंजोदडो या नगराची नगर रचना बघून.

① **नगराचे स्वरूप :-** हडप्पा संस्कृतीचे प्रमुख आणि प्रभावशाली वैशिष्ट्ये त्यांची नगर रचना होती. या संस्कृतीमध्ये नगरे दोन भागात विभाजित होती. यात नगर दुर्ग आणि आवासीय नगर असे विभाजन होते. परंतु धोलावीरा हे नगर याला अपवाद होते. हे नगर तीन भागात विभाजीत झालेले आहे. आवासीय नगरामध्ये व्यापारी शिल्पकार, हस्तकार तसेच इतर व्यक्ती राहत होते.

② **इमारत व घरे :-** या संस्कृतीमधील निवासगृहे हे प्रशस्त व सुबक बांधलेली. दिसून पडतात. मोठी घरे ही राजवाड्या महालाप्रमाणे होती सर्व साधारण व्यक्ती राहत असलेल्या घरांमध्ये दोन खोल्या दिसून पडतात. घरे अतिशय साधी बनलेली होती. यांना प्लास्टर केलेली होते, घरांमध्ये लाकडाच्या जिन्याचा प्रयोग केला जात होता इमारतीचे दार गल्लीच्या बाजूने राहत होते तसेच दार लाकडाचे राहत होते व ते नेहमी ओतटी लावल्या जात होते. प्रत्येक घरामध्ये एक अंगण आपल्याला आढळून येते त्याच प्रमाणे स्वयंपाकघर विहीर, स्नानगृह आणि झाकलेल्या नाल्या आढळून येतात. स्नानगृह गल्लीच्या बाजूने राहत होते.

Scanned with CamScanner

(४) <u>महास्नानगृह</u> :- हडप्पा संस्कृतीच्या प्रत्येक नगरा- मध्ये एक सार्वजनिक महास्नानगृह आहे. मोहनजदडो येथे असेच एक महास्नानगृह मिळाले आहे. हे उत्तर- दक्षिण १८०(११.८९ मीटर) लांब २३.१६ ०१ मीटर) रुंद तसेच (२.४४ मीटर) खोल पोहण्याचे विशेष जिना बनविला आहे. त्यांची फर्शी पक्क्या विटांनी बनलेली होती. या महास्नानगृहाच्या दक्षिण-पश्चिमेकडे एक नाली आहे येथून खराब पाणी बाहेर काढण्याची व्यवस्था होती.

(५) <u>पुरोहितांचे निवासस्थान</u> :- मोहनजदडो येथील महास्नानगृहाच्या उत्तर- पूर्वेकडे ८०.५×२३.८६ मीटर आकाराचे अंगन तीन बरामदे तसेच अनेक खोल्या बनलेल्या होत्या. यांची या फर्शी पक्क्या विटांनी बनलेली होती. याची स्नानगृहाशी निकटता बघता विद्वानांनी याला प्रधान पुरोहिताचे निवासस्थान म्हटले, आहे.

(६) <u>रस्ते</u> :- हडप्पा संस्कृतीमधील निवास्यांनी रस्त्यांची उत्तम व्यवस्था केलेली होती. रस्ते एक मेकाला पूर्व- पश्चिम आणि उत्तर- दक्षिण असे काटकोनात छेदत असतात. मोहनजदडो येथे मिळालेल्या मुख्य रस्ता / राजपथ ९.१४ मीटर रुंद होता. अन्य रस्त्यांची रुंदी २.६४ मीटर ते ३.६६ मीटर पर्यंत होती तर गल्लीची रुंदी १.८० मीटर होती.

(७) <u>सफाई व्यवस्था</u> :- हडप्पा संस्कृतीतील निवासीयांनी स्वच्छतेच्या व्यवस्थेकडे विशेष लक्ष दिले. प्रत्येक रस्त्यांच्या आणि गल्लीच्या होत्या. त्याच्या द्वारे नगरातील खराब पाणी बाहेर काढल्या जात होते. कुठे-कुठे नाल्यामध्ये कचरा एकत्र करण्याकरिता खड्डे बनविल्या गेले होते. मोठ्या नाल्या दगडांच्या पाहिजे. झाकल्या जात होत्या. घरातील खोल्या स्वयपाकघर स्नानगृह, शौचालय इ. ~~शौचालय इ~~ ठिकाणाहून निघणाऱ्या लहान नाल्या या मोठ्या नालीला जोडल्या जात होते. नंतर नाल्या या मोठ्या नाली सार्वजनिक नालीला मिळत होती.

.२ सल्तनतकालीन स्थापत्य कला याविषयी माहिती लिहा.

भारतावर अरब गजनवी आणि घोरी यांनी एका पाठोपाठ एक आक्रमणे भारतावर केली. या आक्रमणाच्या वेळेस काही मुस्लिम कलावंत भारतात आले. भारतात १२०६ मध्ये

दिल्ली सल्तनतची भारतावर राज्य केले. या राजवंशांनी साम्राज्य विस्तार प्रशासन सुधारणा याबरोबरच त्यांनी कलेकडे लक्ष दिले. दिल्ली सल्तनत आधिकार करणाऱ्या विविध सुल्तानांनी काढून कलेन आपले योगदान दिले. दिल्ली सल्तनतचे साम्राज्य १५२६ पर्यंत भारतात राहिले. या काळात भारतात इस्लामी वास्तुकलेचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला. या स्थापत्य कलेतर्गत मशिदी मनोरे कबरी मकबरे महल राजवाडे अशी असंख्य इमारते भारतात निर्माण झाले इस्लामध्ये राज भारतात स्थापन झाले व संबंधित भारतीय कलेकृती आहे.

① <u>गुलाम वंशकालीन</u> <u>वास्तुकला</u> :- गुलाम वंशाचा संस्थापक कुतुबुद्दीन ऐबक होता. त्याच्या काळापासून दिल्ली सल्तनतच्या वास्तुकलेचा प्रारंभ होतो. त्याने भारतातील प्रथम मशिद कुव्वत उल इस्लाम ही ११९६ मध्ये रायपिथोर मध्ये बांधली. ऐबकने त्याचा कुतुबुद्दीन बख्तियार काकीच्या स्मृती प्रत्यर्थ ११९९ मध्ये दिल्ली येथे कुतुबमिनारच्या बांधकामास प्रारंभ केला तो इमारत १२३२ मध्ये कुतुबमिनारच्या बांधकामास अल्तमशने पूर्ण केली त्याने अजमेर येथे अढाई दिन का झोपडा का मशिद बांधली.

② <u>खिलजी कालीन</u> <u>वास्तुकला</u> :- खिलजी काळात दिल्ली सल्तनतच्या विस्तार घडून आला या काळात अलाउद्दीन खिलजीने काही सुंदर इमारती निर्मिती केली. त्याने दिल्ली जवळ 'सिरी नगर' हे नविन शहर वसविले. जल्लीने याला शहरे नु अथवा नवीन शहर असे म्हटले १३१०-११ मध्ये त्याने अलाई 'दरवाजा' ही इमारत बांधली ही प्रथम इमारत होती.

③ <u>तुघलक कालीन</u> <u>वास्तुकला</u> :- दिल्ली सल्तनतच्या इतिहासात या वंशाने सर्वात जास्त काळ शासन केले. त्यामुळे निश्चितपणे या काळात दिल्ली सल्तनत अंतर्गत वास्तुकलेचा विकास झाला. गयासुद्दीन तुघलक केली. इयास छप्पन कोटी असेही म्हटल्या जाते. या नगराला प्रवेश दरवाजे होती. ग्यासुद्दीनने स्वतःच्या (मकबरा) तुघलकाबाद जवळ बांधली.

मुहम्मद तुघलकच्या काळात काही महत्वपूर्ण कार्य या प्रमाणात झाले. त्याने तुघलकाबादच्या उत्तर-पूर्वेस आदिलाबादचा किल्ला बांधली रायपिथोरा आणि सिरी नगरा दरम्यान त्याने जहापनाह नगर हे नवीन नगर वसविले इयास चौथी दिल्ली म्हटल्या जाते.

Scanned with CamScanner

इमान दीन मलली स्वलपुल, यांचा काळात त्याने विजयमंडले नावाची महाल नावाची इमारत बांधली.

सैय्यदकालीन वास्तुकला :- सैय्यद वंशाला वास्तुकलेच्या पतनाचे युग म्हटलेल्या गेले आहे. येथे बांधल्या गेलेल्या काही इमारती खिलजी कालीन इमारतींची नकल वाटतात. सुल्तान मुबारक शहाने मुबारकपूर भागात स्वतःचा मकबरा बांधला मुहम्मदशहाने स्वतःचा मकबरा अष्टभुजीय कबर बांधला.

लोदीकालीन वास्तुकला :- या काळात ज्या इमारतींची निर्मिती केल्या गेली. त्या सर्व खिलजी कालीन इमारतींची नकल वाटतात. परंतु काही नव्या शैलीत या काळाला मकबरा युग म्हटल्या गेले आहे. खिज्र खान ने 'खिजराबाद' नावाचे शहर तर मुबारकशहा हा लोदीने मुबारकबाद नगरची स्थापना केली. सिकंदरीत लोदी 1516 मध्ये सिकन्दर लोदीच्या मकबरा बांधला. सुल्तानत काळात वास्तुकलेच्या विकास संमिश्र स्वरूपात दिसून पडतो. या काळात प्रांतीय शासकांनी सुद्धा मोठ्या प्रमाणात वास्तु बांधल्या.

सल्तनतकालीन नृत्य कलेचा विकास :- या काळात नृत्यकलेचा सुद्धा विकास झाला. परंतु आरंभामध्ये अपेक्षेपेक्षा कमी नृत्यांगना ठेवल्या जात होत्या. ज्या लोकांचे मनोरंजन करीत होत्या व या काळात दक्षिण भारतात भरत नाट्यम, मोहिनी अट्टम, कथकली तसेच ओरिसा मध्ये ओडिसी नृत्य शैली प्रचलित होती. सूफी संतांनी सुद्धा भावावेशाच्या नृत्याचा स्वीकार केला त्यास ते भाव-समाधीचा हाल म्हणत असत. सूफी संतांनी सुद्धा भावविभोर नृत्याचा स्वीकार केला त्यास ते भाव-समाधीचा हाल म्हणत असत सूफी नवता प्रमुख भक्ती आंदोलनाहीत. अनेक संत ज्यात मिरा आणि चैतन्य ई. धार्मिक ~~संत ज्यात मिरा आणि चैतन्य ई. हे~~ उन्मादमध्ये आपल्या इष्टदेवा समोर भाव-विभोर होऊन नृत्य करित होते.

सल्तनतकालीन संगीतकलेचा विकास :- चित्रकले प्रमाणे संगीतकला सुद्धा कालानुसार वर्जित सांगितल्या गेले आहे. या कारणामुळे सल्तनत काळात काही प्रमाणात संगीत कलेची प्रगती झालेली होती. ~~प्रमाणात~~ वेळोवेळी सल्तान जलालुद्दीन खिलजी अलाउद्दीन खिलजी मुहम्मद तुघलक ई. सुल्तान सरआमदार आणि

शासकांद्वारे संगीत कलेला प्रोत्साहन दिल्या गेले. या काळात मुस्लिम शासकांच्या दरबारात सूफी संत आणि हिंदू भक्त यांच्या वाढत्या प्रभावामुळे संगीत कलेचा अपेक्षित विस्तार घडून आला.

संगीत कलेच्या एका धारेचा प्रचार उत्तर भारतात आणि दुसऱ्या धारेचा प्रचार दक्षिण भारताला झाला. उत्तर भारतात महान संगीतकार अमीर खुसरोंनी संगीत कलेच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले त्याने त्यास घोरा सनम टिकका साजगिरी सरस्वाहा इ. राग प्रचलित केले. त्याने भारतीय रागांचे पुर्ववर्ती नाव सांगितले आहे. 'कव्वाली ख्याल' आणि तराना त्यांच्या संगीतले आहे. नवीन कलाचा अविष्कार अमीर, खुसरो यांने केला. जलालुद्दीन खिलजीने संगीताच्या विकासाकडून आणि मेहर आकरोज इ. होते.

सुलतान मुहम्मद तुघलक ने दौलताबाद येथे 'तरब आबाद' नावाचा महाल बनविला जिथे गाणाऱ्या सुमारे राजकीय पाहुण्यांचे मनोरंजन करीत होत्या. फिरोजशाह तुघलक संगीत गीतात. आपली विशेष आवड दाखविली.

सूफी संतामध्ये या काळात अजमेरचे मुइनुद्दीन चिश्ती तसेच दिल्लीचे निजामुद्दीन औलिया यांना या काळात भक्ती भावनेने परिपूर्ण अशा कव्वाली प्रचलित केल्या गझलचा शासका व्यतिरिक्त अनेक हिंदू शासक मेवाडचे महाराणा कुंभा ग्वालियरचे राजा मानसिंह तोमर तसेच विजय नगरच्या शासक कृष्णदेवराय यांनी या काळात संगीत कलेच्या विकासात विशेष योगदान दिले. राजा मानसिंहने तर आपल्या शासन काळात संगीतकारांच्या विशाल सम्मेलनाचे आयोजन केले आहे.

टॉप - क

① सम्राट अशोकच्या 'धम्मा' विषयी माहिती लिहा:-

बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यानंतर बौद्ध धर्माची आचरणात्मक तत्वे मोठ्या शिला खडकावर, स्तंभावर स्तूपावर कोरून ठेवली व त्याबाबत जनतेला सदाचरणाचा मार्ग शिकविण्याचा प्रयत्न केला. त्याने आपल्या सर्व उपदेशातून तात्विक विचारांपेक्षा लोकांच्या आचरणांवर भर दिला असे त्याचा धर्मशासनावरून दिसून येते. या धर्मानेचे जनतेने पालन करावे आणि वैयक्तिक जीवनाबरोबरच सामाजिक जीवनही उन्नत करण्याचा प्रयत्न करावा. अशी त्याची तळमळ होती. अशोकाने सांगितलेले सदाचरणाचा मार्ग पुढील प्रमाणे. सांगता येईल ① पशुवध बंद करावा ② अहिंसेचे कायद्याचे पालन करावे. ③ आई वडिलांची सेवा करावी आणि अपंग यांची सेवा करावे. ④ गुरुजनांविषयी आदर आणि भक्तीने वागावे. ⑤ मित्र, बान्धव, साधू व सन्याशी

त्यांच्यासाठी योग्य प्रमाणे वागावे ⑥ नेहमी धानधर्म करावा इत्यादी त्याच बरोबर अशोकाने याग निषेधला, हिंसा, मत्सर, इत्यादी दुर्गणांचा त्याग करावा असेही सांगितले. या प्रकारचे आचरण केल्या सक्रिय सुखी होतो. आणि त्याला चिरकालसाठी मिळते. असा त्याचा विश्वास असतो. या प्रकारचे आचरण प्रथम अशोकाने आपल्या जीवनात उतरवून प्रथम आपले सर्व सुखी प्रयोगे बंद केले राजवाड्या पशुहत्या बंद केले आणि, तो एकाद्या भिक्षुसारखा राज लागला. प्रजेच्या कल्याणासाठी त्याने अनेक कामे केले. त्यांच्या साठी त्याने धर्माने दवाखाने उघडले. धर्मशाळा, बांधल्या, रस्ते बांधून दुतर्फा झाडे लावली. सार्व प्रसारा बरोबर सर्वांच्या कल्याणाची काळजी होते तही यांच्या जीवनाचा शासक अभिमानधी पैलू होते. मी कुठेही असो कोणत्याही कामात मग्न असो कर्तव्याशी माझ्यानी माझ्यापर्यंत आलेच पाहिजे असा हुकूम होता.

असा होता अशोकाचा धर्म अर्थातच तो काही स्वतंत्र धर्म नव्हता बौद्ध धर्मातील तत्वे त्याने सोयीची न महमद पैगंबरांचा बरोबर अगदी सुरुवातीपासून सांसारिक जिवनाच्या त्याग करून जे लिबडून लोकर आच्छादनाच्या सुफेल घालून अल्लाचे चिंतन करीत त्यांना सफी किंवा सुफी म्हटले जाऊ लागले.

सुफीवादाचे मूळ मात्र इस्लाम धर्मातच आहे यात शंका नाही. सुफी इसेत म्हणतात. तसूफी महत्वाच्या उदय किंवा मूळ इस्लामध्येच आहे. राजधारी सिंह दिनकर यांच्या मते प्रत्येक इस्लाम धर्मचे सार यांच्या तत्वज्ञानाच्या रहस्यवादी अंशात असत. इस्लाम धर्मातही असा मार्ग आहे. त्याला तसव्वुफ असे म्हणतात जो लौकिकी जबरदस्ती इस्लाम धर्मके पक्ष में नहीं चलता धार्मिक रहस्य को जानने के लिए अत्यधिक चैतन्य तथा धार्मिक सूफी संप्रदायावर भारतीय धर्मातील विचारांच्या आणि रीती रिवाजांच्या प्रभाव पडला आहे.

वैदिक हिंदू धर्मातील कर्मकांड कर्मठवाद आणि तर्कशील व जिवन्त कर्मकांड यांच्याविरोधात त्याप्रमाणे बौद्ध आणि जैन पंथांचा उदय झाला त्याचप्रमाणे इस्लाममधील कट्टर मुल्लावाद आणि शरियतिक आचार यांची तीव्र प्रतिक्रिया म्हणजे सुफीमत आणि सुफी वादाचे नाही. या सुफी मताने इस्लाम धर्माशी असलेली आपली नाळ कधीच तोडली नाही म्हणूनच सुफीमत किंवा सुफीवाद म्हणजे इस्लाम धर्मातील आध्यात्मिक रहस्यवादाचा आशय समजला जातो. यालाच तसव्वुफ म्हणतात.

सुफी संतांच्या साक्षात्कृतीचा आविष्कार म्हणजे सुफीवाद किंवा सुफी पंथ हळूहळू विकसित झाला. या सुफी वादाच्या विकासाच्या तीन अवस्था मानल्या जातात. ⓐ प्रथम सोपान ⓑ द्वितीय सोपान ⓒ तृतीयसोपान सुफी च्या नंतर अनेक उपपंथ आहेत. चिश्ती संप्रदाय,

सहरावर्दीच्या संप्रदाय, कादरी संप्रदाय, नक्शबंदिया संप्रदाय सत्तारी संप्रदाय, शाहलिया संप्रदाय, मदारिया संप्रदाय, कलंदरिया संप्रदाय रिफाई संप्रदाय नि मलकुल्लाहिया संप्रदाय, नूरबक्षिया संप्रदाय आणि संप्रदाय हे सूफी संप्रदायाबाबतीत १२ पंथ किंवा उपपंथ आहेत.

(२) भक्ती चळवळीची प्रमुख वैशिष्ट्ये :-

(१) भक्ती मार्गाचे स्वरूप मधुरा भक्ती :- जैन आणि बौद्ध धर्मांनी वैदिक मातील ईश्वर संकल्पना नाकारली त्यामुळे काही काळ भक्ती मार्गाला उतरती कळा लागली. पण पुढे जैन आणि बौद्ध धर्मातील दुरदर्शी धार्मिक विचारवंताच्या लक्षात आले की सामान्य जनतेला उपासनेचे आलंबन हवे असते, त्यासाठी होणारे प्रतीक हवे म्हणून मग जैनांनी महावीरांना, सिद्धार्थ पुत्र नंतर बुद्धांनी गौतम बुद्धालाच परमेश्वर स्वरूप किंवा भगवान मानून त्यांचे प्रतिमापूजन सुरू केले. त्यामुळे वैचारिक आणि व्यावहारिक पातळीवरील जैन आणि बौद्धमतातील 'भेद' पण लोकांच्या मनातून गेला. जैन आणि बौद्धप्रमाणे वैदिक धर्मीयही पुन्हा गणेश, राम, कृष्ण, शंकर, इत्यादी देवतांचे प्रतिमापूजन करू लागले. मात्र मध्य काळात अशा प्रकारच्या विविध देवतांच्या भक्तीला आणि पूजनाला 'बहर' आला याचे कारण सामान्य जनांना सगुणोपासना सहज सुलभ होते. कोणत्याना कोणत्या तरी देवाची किंवा देवाची मूर्ती अथवा प्रतिमा स्थापन करून त्याच्या माध्यमातून चराचर व्यापून असलेल्या शक्तीशी मानसिक पातळीवर तादात्म्य साधण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजेच 'साधना' होय. यालाच सगुणोपासना किंवा भक्ती मार्ग असे म्हणतात. अंतरीचे सुख मागण्या आधी ये ओठावरी पाहिला मी तव स्वरूपी आदिनेचा श्रीहरी या ओळी आधुनिक भक्तीगीतातील असल्या तरी त्यातील आशय मात्र भक्ती मार्गाचे सर्व काही वर्णन करते हे लक्षात ठेवले पाहिजे. मध्ये काळातील कित्येक संत तत्कवींनी किंवा संतांनी तर हजारोच्या नारीशी इतका तन्मय तापूर्ण भक्तीभाव आपल्या कवनातून व्यक्त केला आहे. की 'कृष्ण' हा प्रियकर आहे. आणि आपण स्वतः कृष्णाची राधा आहे. असे कैकेतांनी सूचित केले आहे. अशा भक्तीला मधुरा भक्ती असे म्हणतात मराठीतही नव्हे जो विभक्त ~~म्हणून~~ तो भक्त शब्दाला अर्थ प्रचलित आहे.

(२) भक्तीमार्ग आणि एकेश्वरवाद भारतात नवा नव्हता :- भारतात प्राचीन काळापासून भक्तीमार्ग प्रचलित होता.

त्याचप्रमाणे प्रभू रामचंद्राने लंकेवर स्वारी करण्याच्या आधी दुर्गा-देवीची पूजा केली. रुक्मिणी स्वयंवरापूर्वी कुलदेवीच्या दर्शनाला गेली होती त्याचप्रमाणे. श्री मद्भागवतगीतेत सामान्य जनांसाठी भक्तिमार्ग हाच सर्वात श्रेष्ठ व सुलभ मार्ग असे भगवान श्री कृष्णाने स्पष्टपणे सांगितले आहे. भागवतपुराणातील निरनिराळ्या दैवतांच्या किंवा देवींच्या उपयोगाचा भक्तीचा निर्देश केला नसलेला तरीपण चराचर सर्वांच्या कुळाशी असलेला अंतिम व सर्वशक्तिमान परमात्मतत्त्व एकच आहे असे वारंवार सांगितले आहे. विविध देवतांची किंवा भक्ती भारतात प्राचीन काळापासून प्रचलित असली तरीपण एकेश्वरवादाचा सिद्धांत भारतीय समाजाला मुळीच अपरिचित किंवा अज्ञात नव्हता इस्लामच्या प्रभावामुळे हे वाढून पाडण्यासाठी मध्य काळातील भारतातील संतपुरुषांनी एकेश्वरवादाचा सिद्धांत नव्याने मांडला असे म्हणणे योग्य नाही.

③ भक्तिमार्गाच्या प्रभाव वाढण्याची कारणे :- मध्य काळात हिंदू समाजात भक्ती मार्गाचा प्रभाव वाढण्याची कारणे.

क :- राजकीय कारणे.
ख :- सामाजिक कारणे.
ग :- धार्मिक कारणे.

2 खालील विषयावर टिपण लिहा :-

① मोईनुद्दीन चिश्ती :-

चिश्ती संप्रदायाचे प्रमुख प्रवर्तक ख्वाजा अबू अब्दुल्लाह हे होते. आणि इ.स. १० व्या शतकाच्या शेवटच्या चरणात इराणमध्ये. या पंथाचा प्रसार झाला. भारतात या पंथाची सुरुवात ख्वाजा मुईनुद्दीन चिश्ती यांनी केली त्यांचा जन्म इराणमधील सीस्तान भागातील संजर या ठिकाणी झाला होता. त्यामुळे त्यांना संजरी असे नाव पडले. त्यांच्या वडिलांचे नाव माहलातुर असे होते. नंतर ते चिश्त या ठिकाणी राहू लागले. म्हणून त्यांना चिश्ती आणि त्यांच्या संप्रदायाला असे संबोधिले जाऊ लागले. शहाबुद्दीन घोरीने भारतावर ११९२ मध्ये आक्रमण केले त्यावेळी त्यांच्या बरोबर ते भारतात आले. आणि (कानजुल मजहूल नावाचा ग्रंथ लिहिला.) भारतातील मुस्लीम समाजात त्यांचा उल्लेख सुलतान-उल-हिंद (भारताचे आध्यात्मिक बादशहा) असा केला आहे. शहाबुद्दीन घोरी भारतात लूटमार कत्तल जाळपोळ करून परत आपल्या देशात गेला पण ख्वाजा मुईनुद्दीन यांना घोरीचा हा मार्ग आणि आततायीपणा

Scanned with CamScanner

पसंत असता त्यामुळे ते भारतातच राहिले. राजस्थानातील अजमेर या ठिकाणी त्यांनी आपल्या चिश्ती संप्रदायाचे प्रमुख केंद्र स्थापन केले.

कबीर :-

(१) प्रस्तावना :- मध्ययुगीन कालातील भक्तीमार्गी आंदोलनाच्या इतिहासात महान संत कबीर यांचे नाव प्रामुख्याने घ्यावे लागते. यांचा जन्म १३९८ मध्ये एका विधवा स्त्री लोकनिंदेला ब्राह्मण स्त्रीच्या पोटी झाला. त्या विधवा स्त्रीने लोकनिंदेला घाबरून, आपल्या नवजात बालकाला आवाजाहेर टाकून दिले परंतु नीरू नावाच्या विणकराने त्या बालकाच्या सांभाळ केला मात्र हे मत, मेल काम आणि वेस्टकाट यांना मान्य नाही. त्यांच्या मते कबीर हा नीरू नावाच्या एका मुसलमान कोष्ट्याचाच मुलगा आणि जमाली नावाची मुलगी होती. कबीरांचे आध्यात्मिक गुरू रामानंद हे होते असे अनेक विद्वानांचे मत आहे. शिक्षण या शब्दाला लौकिक अर्थाने महात्मा कबीरांनी कोणत्याही हिंदू पाठशाळेत किंवा मदरशात शिक्षण घेतले नव्हते तथापि त्यांचे निरीक्षण व्यापक जीवनानुभव आणि तत्त्वचिंतन अतिशय सखोल व मार्मिक होते.

(२) कबीरांच्या सामाजिक कार्याचा उद्देश

:- संत कबीरांच्या काळात सामाजिक परिस्थिती अतिशय भीषण व भयावह होती. संत कबीरांच्या सामाजिक कार्याचा आशय स्पष्ट करताना प्रोफेसर यूसुफ हुसैन म्हणतात उत्तर भारतातील विभिन्न वर्णातील आणि धार्मिक समूहांमधील मतभेदांना प्रचलित सर्व मान्य चौकटीतून मिटविणे हा संत कबीरांचा मुख्य उद्देश होता. जातिनिष्ठ वर्णाश्रम समाजरचनेवर कठोर अंधविश्वास अज्ञान या यावर आधारित दोन भिन्न धर्मामधील वैर संपविणे आणि अज्ञानाचा अंधश्रद्धेचा फायदा घेऊन धर्माच्या माध्यमातून धर्माच्या जमातीमधील हजारो लोकांचे आर्थिक मानसिक शारीरिक शोषण करणाऱ्या समाजात उच्च स्थानावर पानी लोपित अल्पसंख्य धर्ममताला सत्तेदारीला आव्हान देणे हा महात्मा कबीरांच्या सामाजिक सुधारणांचा मुख्य उद्देश होता.

(३) सांस्कृतिक साम्यवादाचे पुरस्कर्ते :-

कबीरांच्या मते मानवजात ही एकच परमेश्वराची संतान आहे. म्हणून त्यांनी स्पृश्य - अस्पृश्य, उच्च - नीच राजा - रंक लहान - थोर स्त्री - पुरुष अशा प्रकारच्या मानवनिर्मित किंवा निसर्ग निर्मित

भेदभावाच्या पलीकडे जाऊन ईश्वर आणि पवित्र मानवतावादाचा पुरस्कार केला आणि जातिभेदावर कठोर प्रहार केला. शुद्र अथवा ब्राम्हण एकाच प्रक्रियेतून जन्माला येतात त्यामुळे कोणी उच्च किंवा कोणी नीच जातीला पाखंडी हिंदू ब्राम्हणांच्या सोवळ्यावर किंवा दुसऱ्या जातीतील व्यक्तींनी आपल्या जलकुंभाला स्पर्श करू नये यावी दुरवला होणाऱ्या हिंदू समाजातील मठूर ब्राम्हण, राजकुल आणि यांच्या कर्म व्यापार हाती करतात.

(४) हरि भक्त सहनशील असतो.

४– समाजात काही व्यक्ती संत कोणतेही संघर्षात्मक कार्य न करता फक्त निंदाकरण वाचनाचे काम स्थितीने करीत असतात. हा नकारात्मक दृष्टिकोन आणि निराशावादी कार्यपद्धती महात्मा कबीरांना कधीच मान्य नव्हती त्यांनी स्वतः कबीरांची निंदा केली नाही. आणि आपल्या शिष्यांनाही निंदाकरणापासून सतत दूर राहण्याचा उपदेश केला त्यांचा दर्शन प्रेम आणि निष्काम बुद्धीने केलेले सत्कर्म करणे यावर अतिशय जोर होता. हया सहनशीलता यावीन गोष्टी फक्त धरणीत नव्हे आणि परमेश्वराच्या सान्निध्यात अंतःकरणातच वसत असतात असा कबीरांचा ठाम विश्वास होता.

(५) संत कबीरांचा परिपूर्ण आणि शाश्वत

मानवतावाद ४– तात्विक सैद्धांतिक आणि सर्वसामान्य पातळीवरून संत कबीरांच्या शिकवणुकीचे चिंतन केल्यास त्यांचे परब्रह्म मोक्ष निष्काम कर्मवाद नाम रहीम रामनाम मुल्ला मौलवी उलेमा पाखंडी ब्राम्हण पंडित सद्गुरूची ~~पोटे~~ व हिंदू मुसलमान एकता याबद्दलचे सर्वोच्च कीर्ति व त्यातून दिली जाणारी शिकवण नव्हे, निश्चल निश्चल परिपूर्ण मानवतावादी चिरंतन अनुपमेय आणि संपूर्ण मानव – जातीला योग्य लोकांसाठी उपयुक्त आणि अनुकरणीय आहे. यात काहीच संशय नाही आजही, भारतात कबीरपंथी लोक लाखोंच्या संख्येत आजही अस्तित्वात असे चौथाऱ्यावर राहून मोठमोठ्या आहेत. अशिक्षित अज्ञानाची भाषा असेच त्यामुळे कथा किंवा आचरणात आणावेत अशाणांची भाषा होती. त्यामुळे व्यवहारात होणे विवाहलाइ सद्गुरूचा शोध. यांनी यांचा फक्त अनुकूल होणे विवाहलाइ सद्गुरूचा शोध. सारी यांची फक्त अनुकूल होणे त्यासाठी एक शाबांची यात्रा. केली तर किंवा करून त्यासाठी

कुणाला असा दांभिकपणा मंजूर नाही हे आपल्या पोटयातून संत ठोकपणे सांगितले.

शुद्ध आणि ईश्वर एकच आहे असे संत कबीरांचे मत आहे जप-तप, गंगा-स्नान दान धर्म याला कबीरांच्या लेखात विरोध नव्हता ज्या प्रमाणे सदोदित. पाण्यात असणारे मासे पाण्यातून काढले, तरी त्यांच्या शरीराला दुर्गंधी असते. ती त्यांना वारंवार धुतल्याने ती जात नाही तसेच नाही. मन निर्मळ, कार्य करीत राहणे असा तुकाराम महाराजांच्या शैलीतच मन निर्मळ शुद्ध ठेवण्यास संत कबीर हे सांगतात.

Annasaheb Gundewar College, Nagpur									
Pre-Semester Examination Even Semester									
Result Analysis for the session 2021-2022									
Name of the Teacher	Name of the Subject/Paper	Class	Medium	Number of Students Due for the Subject/Paper	Number of Students Absent	Number of students appeared for the Pre-Semester Examination	Number of students Passed	Number of Students Failed	Percentage of Passing
Prof. Sanjay Gohane	Compulsory Marathi	B.A. VI th semester	Marathi	83	22	61	45	16	73.77
Prof. Sanjay Gohane	Marathi Liturature (MLT)	B.A.4th semester	Marathi	69	10	59	49	10	83.05
Prof. Sanjay Gohane	Compulsory Marathi	B.A. 2nd semester	Marathi	94	11	83	67	16	80.72
VARSHA RAKESH THAKRE	Cost Accounting	B com 2 nd semester	English and Marathi	328	70	258	190	68	73.64
VARSHA RAKESH THAKRE	Company Law	B com 2 nd semester	English and Marathi	328	75	253	205	48	81.02
VARSHA RAKESH THAKRE	MANAGEMENT ACCOUI	B com 6 th semester	English and Marathi	358	60	298	250	48	83.89
Dr.Varsha B kukude	Business Finance -1	B.Com 6th Sem	Marathi and English	358	47	311	267	44	85.85
Dr.Varsha kukude	Marketing Management	B.Com 4th Sem	Marathi and English	358	57	301	265	36	88.03
Dr. Kanchan M. Thakre	Application Software	B. Com. 2nd semester	English	328	67	261	259	2	99.23
Dr. Kanchan M. Thakre	Web Designing Using	B.Com. 6th Semester	English	358	59	299	244	55	81.8
Pravin Bhagdikar	Western Political Thought	B.A. Second Semester	Marathi and Marathi	117	22	95	82	13	86.31
Pravin Bhagdikar	State Govt. and Politics	B.A. Fourth Semester	Marathi	56	12	44	32	12	72.72
Pravin Bhagdikar	International Relations	B.A. Sixth Semester	Marathi	66	11	55	10	45	18.18
Rupa Walde	Pali	B.A.2 Sem	Marathi	18	3	15	2	13	13.33
Rupa Walde	Pali	B.A.4 Sem	Marathi	22	5	17	2	15	11.76
Rupa Walde	Pali	B.A.6 Sem	Marathi	21	4	17	3	14	17.64
Rupa Walde	Pali	B.com.2 Sem	Marathi	20	3	17	3	14	17.64
Rupa Walde	Pali	B.com.4 Sem	Marathi	15	3	12	2	10	16.66
Rupa Walde	Pali	B.com.6 Sem	Marathi	22	7	15	3	12	16.66
Dr. Kanchan M. Thakre	Computerized Accounting	B.Com 4th Se	English	328	77	251	241	10	96.01
Prashantkumar D Deshmukh	Com.English	B.Com.Sem IV	Marathi and marathi	328	58	270	252	18	93.33
RAJU B BURILE	Sociology	BA SEM II	Marathi and marathi	109	34	75	65	10	86.66
RAJU B BURILE	SOCIOLOGY	BA SEM IV	Marathi	68	10	58	49	9	84.48
RAJU B BURILE	Sociology	BA SEM VI	Marathi	65	11	54	44	10	81.48
Dr. Kanchan M. Thakre	Introudction to visual basi	B.Com 6th semester	English	40	4	36	3	33	8.33
Sampada P. Tumbade	Management Information	BBA 6 th semester	English	78	14	64	55	9	85.9
Sampada P. Tumbade	Principle of opeation	B.B.A.II Semester	English	78	13	65	54	11	83.07
Dr. Manjusha R.Thakre	Economics	B.A.Sem-II	Marathi	95	12	83	73	10	87.95
Dr. Manjusha R.Thakre	Economics	Sem-IV	Marathi	45	9	36	4	32	11.11
Dr. Manjusha R.Thakre	Economics	Sem-VI	Marathi	38	8	30	5	25	16.66
Sampada P. Tumbade	Business Law	B.com 4th Sem	English & Marathi	328	67	261	245	16	93.86
Sampada P. Tumbade	Evolution of Business co	BBA 4th semester	English	42	13	29	3	26	1034
Sampada P. Tumbade	Business Organization	B.Com 2nd semester	Engish & Marathi	328	59	269	244	25	90.7
Prof.Vaishali S.Kadukar	Entrepreneurial Developm	B.com 6th sem	English	358	60	298	246	52	82.55
Prof.Vaishali S.Kadukar	Entrepreneurial Developm	B.Com 4th sem	English	328	61	267	256	11	95.88
Prof.Vaishali S.Kadukar	International Business En	BBA 6th sem	English	78	11	67	60	7	89.55
Prof.Vaishali S.Kadukar	Entrepreneurial Developm	B.Com 2nd sem	ENGLISH	328	87	241	236	5	97.92
Dr.Shilpa Mankar	Home economics	B.A.2 sem	Marathi	9	1	8	1	7	12.5

COLLEGE * NAGPUR 591008